

ПРАБЪЛГАРИТЕ И БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО НА ДУНАВ

3213

Рашо Рашев

**ПРАБЪЛГАРИТЕ
И
БЪЛГАРСКОТО
ХАНСТВО
НА ДУНАВ**

РАШО РАШЕВ

ПРАБЪЛГАРИТЕ И БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО НА ДУНАВ

© Рашо Рашев, 2000-2001

Всички права запазени

Научен редактор:
Станислав Станюков,
Доктор на историческите науки

Книгата е издадена със съдействието на
„Класика и Стил“ ООД
ул. „Манастирска“ 16А
Тел./факс: (02) 973 3039, 717 582
E-mail: sales@klasikastil.com
www.klasikastil.com

ISBN: 954-9964-25-6

София, 2001
първо издание

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	5
-----------	---

ЧАСТ I
ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО VII ВЕК

Произход и прародина	9
Земята на българите	13
Прабългари и хуни. Държавата на Ернах	16
Прабългарите, угрите и Византия	20
Прабългари и авари	26
Прабългари и тюрки	27
Царството на хуните	31
Велика България	34
Култура на прабългарите през V-VII век	41

ЧАСТ II
БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО НА ДУНАВ

Завладяване на нова родина	53
Експериментът на Кубер	72
Съюз между равни	75
Краят на рода Дуло: война и размирици	84
Идеята за Константинопол	94
Трета сила в Европа	110
Тангра или Христос	121
Население и територия	124
Култура на българското ханство	133

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Легендата за Булгар	147
2. Княз Владимир-Расате	150
3. Цар Симеон	152
4. Българите в Хазарския хаганат	159
5. Волжските българи	166

<i>Литература</i>	173
-------------------	-----

ПРЕДГОВОР

Историята и културата на прабългарите са едни от най-често засяганите теми в българската медиавистика. Те предизвикват и много широк обществен интерес. Книгите за прабългарите не се задържат по книжарските лавици, независимо дали разглеждат своя предмет на строго научно или на научно-популярно равнище. Тяхното бързо изчерпване показва, че съществува истински глад за четиво, посветено на една от съставките на средновековната българска народност. Често автори и издатели спекулират с този интерес. Любопитната, но некритична масова читателска аудитория е готова да приеме за чиста монета дори фантастичните съчинения на Кр. Мутафчиев.

Интересът към прабългарите е напълно оправдан. Днешните българи говорят славянски език, но началото на тяхната история е историята на прабългарите, а началото на тяхната държава — основаната от Аспарух държава на Дунав. Обикновено се казва, че прабългарите се разтворили в славянското море, оставяйки само своето име и двадесетина думи от своя език. Тези твърдения са верни само отчасти. Например проблемът за езиковите следи от прабългарите е на път да се решава по нов начин. Ако езиковедите потвърдят изказаните напоследък догадки за индо-иранската, а не тюркска

принадлежност на говоримия прабългарски език, броят на прабългарските думи ще се окаже многократно по-голям, отколкото се смяташе досега. Другите аспекти на прабългарското наследство се доказват по-трудно, но то може да се долови в някои образи и сюжети от фолклора и в обичаи и обреди с езическа основа. Вероятно и нещо от духа на прабългарите е останало в съвременния българин, а в коренното население на Североизточна България — и нещо от тяхната кръв. Чуждите учени, които по-обективно преценяват подобни феномени, вече са отбелязали, че българите от първите десетилетия след Освобождението притежавали физически черти и поведение, каквито не се срещат у сродните им по език славянски народи.

У нас прабългарското наследство се е оценявало по различен начин. В отделни периоди то е било неоправдано надценявано. В годините между двете световни войни учени като Г. Фехер, Б. Филов, А. Протич и др. лансираха тезата, че прабългарите били още в прародината си уседнал земеделски народ, пренесъл на Балканския полуостров традиции, заимствани от високоразвитите култури на Китай, Средна Азия и Персия. В увлечението да се покаже тяхното културно предимство им бяха приписвани паметни-

ци, които в действителност не им принадлежат, а на славяните се отказваше всякаква роля в историята на България до покръстването. Акцентирането върху тяхната държавно-творческа дейност и военна организация се оказа удобно средство за експлоатиране на прабългарската тема за политически цели. След 1944 г. се случи обратното – славяните бяха обявени за „по-културни“ и едва ли не за създатели на българската държава, а прабългарите – за примитивни чергари. Тази тенденция за самоцелно противопоставяне на двата етноса бе преодоляна сравнително бързо благодарение на разгърналите се след 1944 г. археологически разкопки, чрез които бяха открити и проучени първите извънстолични паметници на двете етнически групи. Важно събитие за обективна оценка на прабългарското наследство бе обнародването през 1957 г. на книгата на Станчо Станчев (Ваклинов) за некропола при Нови пазар – първият паметник на автентичната прабългарска култура. Последващата дискусия на страниците на сп. „Археология“ за ролята на славяни и прабългари в българската средновековна култура отбеляза преход към балансирана оценка, в резултат на което след 1970 г. се появиха изследванията на В. Бешевлиев, Ив. Венедиков, В. Гюзелев, Ив. Божилов, Д. Димитров и др. Те се основаваха отчасти и върху изследванията на чужди историци като Й. Маркварт, Й. Микола, Г. Фехер, Ст. Рънсман, Д. Моравчик, О. Прицак и др. Немаловажна подкрепа за научната

реабилитация на прабългарите имаха изследванията на водещи археолози от бившия СССР като М. И. Артамонов, И. И. Ляпушкин, Н. Я. Мерперт, С. А. Плетньова и др. За съжаление напоследък у нас наблюдаваме рецидиви на остарял подход към оценката на прабългарската история и култура, който ни връща към времето между двете световни войни.

Тази книга няма претенцията да представи прабългарите в съвършено нова светлина. Това не е възможно поради липса на нови извори или на археологически паметници от непознат тип. Наистина напоследък получиха известност два текста („История на Джагфар“ и „Сказание за дъщерята на хана“), в които ранната история на прабългарите е разказана по начин, различен от този, който предлагат използваните досега домашни и чужди извори. Автентичността на тези произведения не е доказана, те не са издадени с научен коментар. Ето защо предлаганата книга се опира на проверени факти и оценки в изследванията на наши и чужди изследователи. Нейната цел е да отрази съвременното състояние на въпроса, да предложи някои нови акценти и да представи най-важните паметници на културата в различните региони, където са живели компактни прабългарски групи. Възприет е наложеният научен термин прабългари, като при подходящи случаи се употребява и засвидетелстваното от всички извори автентично име българи. Този термин е синоним на имената, с които прабългарите са означени в по-

стари и нови изследвания: хуно-българи, тюрко-българи, първобългари, българи-туранци и др. Запазен е и получилият отдавна популярност титул хан – разновидност на използваната в домашните извори форма кан.

Освен дългогодишните научни интереси на автора, тази книга отразява и практиката му на лектор по средновековна българска история в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ през периода 1991-2000 г. Този факт трябва да обясни на читателя структурата на текста и стила на изложението. Целта е да се даде повече достоверна, позитивна информация. В същото време не са избегнати дискуссион-

ни въпроси, дадени са разночетения на имена, титли и термини. За да се улесни възприемането на текста и се осигури достъпност на използваните източници, е приложен списък на използваните извори и на по-важните и по-нови изследвания на български и руски език. Всичко това е направено от гледна точка на предположението, че читатели на тази книга ще бъдат преди всичко учащи се, но – авторът се надява – и всички, които следят прабългарската тема от общокултурна или професионална гледна точка.

1 февруари 1999 г.

ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО VII ВЕК

Произход и прародина

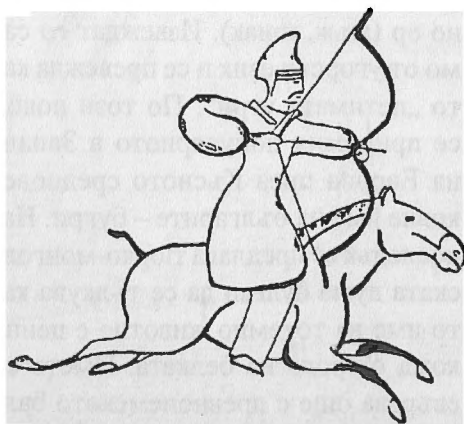
Племето българи не е познато на античните хронисти до IV в. За пръв път то се появява в Анонимния римски хронограф от 354 г. Това е списък на древни народи от Индия, Средна Азия, Близкия и Средния изток. Техният произход според библейската традиция се извежда от Ной и неговите синове. Народите в Хронографа са обявени за потомци на синовете на Сим, най-големият син на Ной. Българите произхождали от Зиези, син на Сим. Тъй като те са поставени на последно място в списъка, съдържащ имена на добре познати древни народи, някои съвременни историци допускат, че името на българите е било добавено по-късно, но за това липсват категорични доказателства. Според писмо на хазарския хаган Йосиф от 961 г. те произхождали от Българ – един от десетте синове на Тогарма, син на Яфет и внук на Ной, към които се причисляват още Авар, Хазар, Савир и др. От V в. наетне името българи става широко известно в хроники и документи, където е предадено под различни форми съобразно особеностите на съответните езици: гръцки – булгарой; латински – вулгарес,

булгарес; арменски – булкар; сирийски – бургар; арабски – бурджан, б-н-дж-р; древноеврейски – блгр; древноруски – болгаре.

Етимологията на името не е установена със сигурност. То се превежда по различен начин според това към коя езикова група го причисляват съответните специалисти. Най-популярно е мнението за извеждането му от древнотюркския език и свързването му с глагола булга (смесвам, размесвам) и съществителното булгамак (смесен народ). Допуска се и тюрко-угорски състав на думата със значение „смесени угри“. Според друга теза името е образувано от това на река Волга (Болга) и татаро-турското съществително ер (мъж, юнак). Извеждат го само от угорски език и се превежда като „петимата угри“. По този повод се припомня популярното в Западна Европа през Късното средновековие име на българите – бугри. Напоследък се предлага тюрко-монголската дума булган да се тълкува като име на тотемно животно с ценна кожа от рода на белката. Името се свързва още с древнонемското балгер (размирник), с аланското бълга-

рон (хора, живеещи в покрайнина на планина), с арменско-иранското балх, бълг (велик, висок, главен) и др. Разнообразието от мнения показва трудностите за категорично определяне произхода на името.

За произхода на прабългарите са предлагани различни теории, повечето от които отдавна нямат научна стойност. Общото между тях е признанието, че те стават известни в Европа като резултат от нашествието на хуните. Днес най-много привърженици има схващането, че били част от семейството на древнотюркските народи. Тази теза се основава изключително на езикови данни от времето на Първото българско царство и на тюркския език на волжските българи и сродните им чувашки. В първия случай това са тюркските имена на години и числови означения на месеци в Именника на българските ханове (напр. дилом твирем – година на змията, месец девети), някои лични и родови имена (Курт, Умар, Токту; Ерми, Ермиар, Чакарар), военно-административни титли от IX-X в. (ичиргу боил, ба-

Хунски воин. Китайска рисунка

гатур, багаин), името на прабългарския върховен бог (Тангра), някои видове ризници (хумски кюпе). Познавачи на древнотюркския език са отбелязали, че тази лексика свидетелства за тюркски език, силно деформиран от други езикови влияния. Езиковият материал е важен, но не е достатъчно сигурен като доказателство за произхода на всички прабългари. Въпросните думи и изрази произхождат главно от представителни паметници и могат да отразяват със сигурност само произхода на ръководния слой на прабългарското общество или дори само да отразяват културната традиция, към който той се е придържал. Изглежда, и този слой не е имал единен произход, защото други езикови данни – имена на прабългарски племена (кутригури, утигури), лични и родови имена (Аспарух, Кюригир) – сочат, че в състава на прабългарите е имало етнически елементи от ирански и фино-угорски произход. Освен това тюркската лексика за въоръжение и военно-административни титли през периода на Великото преселение е била интернационална и е могла да се използва от различни по произход племена. Слабост на тюркската теза е и незначителният словен запас с древнотюркски произход в съвременния български език, където той наброява 20-30 думи (срещу над 300 такива думи в съвременния унгарски език). Те са редки и в старобългарския книжовен език от IX-X в. Всичко това може да означава, че тюрки или гравитиращи към тюркската традиция са били

знатните прабългарски родове. Основната маса, изглежда, е съставена от население с индоевропейски (индоирански) произход. Наследство от неговия език могат да бъдат думите-синоними на славянски думи в съвременния български език. Тази теза тепърва предстои да се проверява от езиковедите, но ако се окаже вярна, би потвърдила ираноезичния произход на прабългарите, допускан досега въз основа на писмени извори и археологически паметници. Ако е така, това население е могло да се озове в Източна Европа не само чрез далечни преселвания от Азия, макар подобни преселвания да са повече от сигурни. Много по-вероятно става в основната си част

то да е било старото ираноезично население на степите, потомци на скити и сармати. Картата на степните археологически паметници от V-VII в. показва, че те се разполагат върху територията, заема на преди това от късносарматската култура. Част от местното население несъмнено е било унищожено или увлечено на запад от германци и хуни. Друга част е останала на място и продължила да обитава старите си земи, включвайки се в племенни объединения, оглавявани от новите тюркски и угорски племена. Поредната смяна на културата допълнително заличила следите на различните етнически групи. По такъв начин проблемът за първоначалната родина на

Основни групи археологически паметници в Източна Европа през II-VII в.

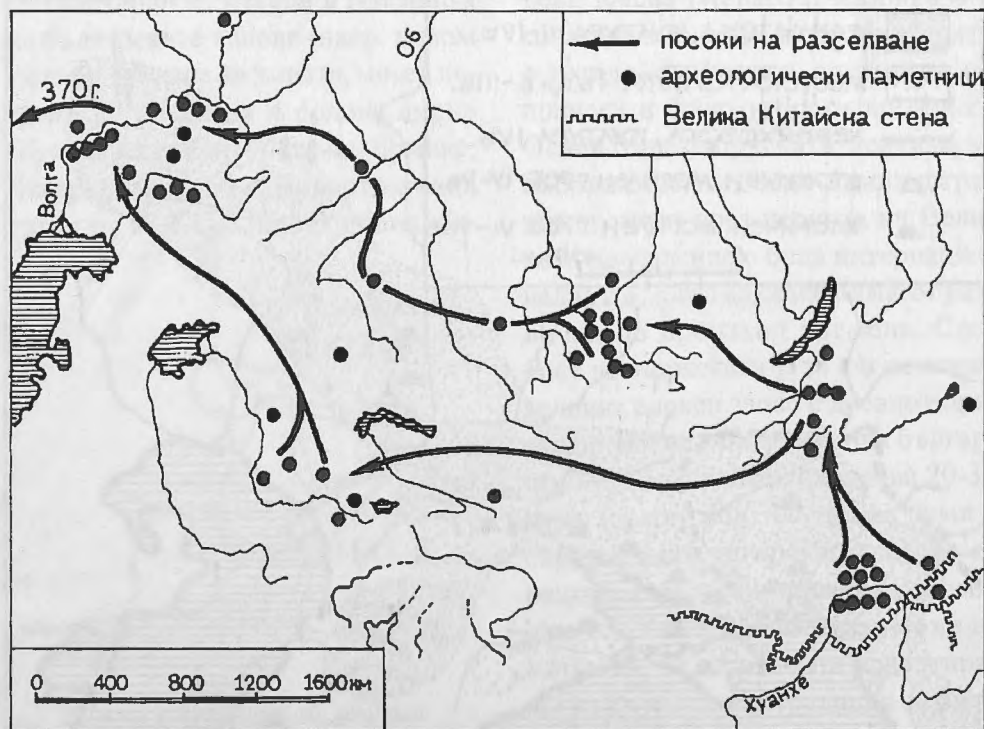

прабългарите добива друг характер. Тя може да се окаже значително по-близо, отколкото обикновено се димири. По този въпрос писмените източници не дават сигурни данни. Например често цитираният напоследък разказ на хрониста Михаил Сирийски (XII в.) за средноазиатската прародина е късна, недостоверна версия за ранната история на прабългарите (вж. Приложение 1).

Според съвременните историко-археологически проучвания прабългарите се появили в Източна Европа преди хуните или заедно с хуните, изтласкани или увлечени от тях от първоначалните си земи източно от Волга. Картографирането на хунските археологически паметници

показва, че тяхното движение към Европа се извършило по два пътя. Южният започвал от степите на Средна Азия, преминавал край Аралско море и през южноуралските степи достигал до долното течение на Волга. По трасето на този път към хуните са били присъединени къснотюркски и сарматски ираноезични групи. Северният път започвал от Барабинската степ, преминавал през лесостепните райони на Западен Сибир и достигал Волга при вливането на Кама. По протежение на този път хуните преминавали през територията на няколко археологически култури, за които се предполага, че били създадени от племена от фино-угорската езикова група. След

Разселване на хуните от Азия към Европа през II-VII век.

преминаването на Волга двата лъча се обединили и около 370 г. хуните разгромили аланския племенен съюз между Волга и Дон. Така прабългарите се оказват съпричастни от гледна точка на произхода си към три етнически групи - хуни, степни ираноезични племена (скити, сармати, алани) и фино-угорски племена. Връзката с хуните се потвърждава от факта, че често в изворите името българ или имената на племена от българската група се изписват заедно с това на хуните (българите-хуни, кутригурите-хуни) и никога не се придружават с името тюрки. Това е било основанието на В. Н. Златарски да употребява името хуно-българи. Връзката със степните ираноезични племена се изяснява в присъствието на отбелязаните по-горе предполагаеми езикови останки в съвременния български език и в

някои особености на прабългарския погребален обред от VIII-IX в. — ориентация на скелета, подсипка от въглени в насипа на гробната яма, изкуствено деформиране на черепа. Връзката с фино-угрите се доказва от племенните и родови названия, в които присъства характерната наставка „гур“, „гир“ (утигури, сарагури, Кюригир). Това обяснение за произхода и етническия състав на прабългарите отразява по-обективно сложната история на формирането им като племе в условията на Великото преселение на народите, когато етническите смешения са били обичайна практика.

Установявайки се в степите около Черно море, Азовско море и Кавказ, прабългарите формират самостоятелни обединения или стават част от населението на чужди военно-племенни съюзи.

Земята на българите

Първото споменаване на прабългарите в Източна Европа се съдържа в „История на Армения“ от Мойсей Хоренски (Мовсес Хоренаци), написал своя труд около 480 г. Авторът разказва за събития от II в. пр.н.е., поради което сведенията му днес се приемат понякога с резерва или се отричат. Едни от съвременните историци допускат, че всъщност става дума за събития от втората половина на IV в. Арменският историк е обърнал хронологията поради факта, че през двата периода на

престола стояли царе с еднакво име — Аршак. Събитията най-вероятно са станали по времето на Аршак III (392–396) и се отнасят до две преселвания на българи в Армения. По време на първото преселване племето вгндур-булкар начело с предводителя си Вунд се преселило от земите северно от Кавказ в областта Горен и Безлесен Басен. Тази област по името на предводителя започнала да се нарича Вананд, а селищата на пришълците били наречени на имената на неговите братя и потом-

ци. Второто племе е наречено само българи. То живеело „във веригата на великата Кавказка планина, в земята на българите“, където възникнали „големи смутове“, станали причина за преселването. Най-вероятно тези смутове са били причинени от хуните и по-точно от големия хунски поход в Закавказието, Мала Азия и Близкия изток през 395-397 г., когато царувал Аршак III. Това е основание да се твърди, че българите се били заселили на север от Кавказ още преди идването на хуните и че дори тъкмо там се е намирала тяхната прародина. Локализирането на „земята на българите“ с точност не е възможно, сигурното е само, че се е намирала някъде в северното подножие на Кавказ, вероятно

в западната му половина, където по-късно арменски и византийски извори поставят племето българи. Втората група българи преминала планината и се заселила в плодородна област на юг от Кох, днес в граничния район между Армения и Турция, близо до изворите на Ефрат. Така двете български групи се откъснали от основната маса, останала северно от планината, и поради това били изцяло асимилирани от местното население. Спомен от тяхното присъствие са имената на две реки в днешна Армения – Вананд-чай и Булгару-чай. Съвременните опити в някои събития и имена от арменската средновековна история да се види присъствие на българи не са достатъчно убедителни.

Българите и племената от българската група през V-VII в. (по писмени данни)

Прабългари и хуни. Държавата на Ернах

Хуните са най-старото засвидетелствано от изворите тюркоезично племе. Неговата родина са степно-пустинните области на платото Ордос, до северната граница на Китайската империя. Те създали централизирано държавно обединение на територията на днешна Монголия през III в. пр.н.е. и се изявявали като опасни противници на Китай. За защита на границата си откъм степите империята издигнала знаменитата Велика китайска стена, дълга над 4000 км. След продължителни сътолковения през II в. бил нанесен окончателен разгром на хуните. Част от тях се оттеглили на запад и през следващите две столетия бавно се придвижвали към Европа, смесвайки се с ираноезични и угроезични племена. Приема се, че асимилационният процес между трите групи е довел по същество до образуването на нов етнос. По тази причина в руската историческа литература се прави разграничаване между двата дяла на хунската общност – източен и западен, означаващи съответно като хуни и гуни. С разгрома на Готския племенен съюз през 375 г. западните хуни поставят началото на Великото преселение на народите.

Началото на своята история прабългарите свързвали с хуните. Те се смятали за техен законен политически приемник и открито заявили претенциите си за хунското политическо наследство. Това съзнание е ясно

изразено в Именника на българските ханове. Първите двама владетели там са Авитохол и Ирник – имена, които почти всички съвременни историци отъждествяват с Атила и неговия трети син Ернах. Двамата владетели съчетават чертите на реални и митични личности. Според съставителя на Именника Авитохол живял 300 години и поел властта в годината дилом твирем, т. е. в годината на змията, месец девети. Някои неясни места в Именника, причинени от грешки при преписването на тюркските термини, не позволяват прецизно датiranje. Ако се вземе за основа историческият факт за смъртта на Атила през 453 г., началото на царуването му трябва да се постави в 153 г., която обаче не отговаря на годината дилом твирем, тъй като според цикловия календар тя е 145 г. Тогава смъртта на Атила трябва да се отнесе към 445 г., но знаем, че той тъкмо тогава започва да управлява като едноличен владетел. Тези противоречия са обясними, като се вземе предвид, че действителното царуване на Атила е увеличено многократно, включвайки в себе си и един продължителен по-ранен период. В рамките на този период станало обособяването на западните хуни в самостоятелен племенен съюз.

След разгрома на готите в 375 г. хуните започват да разширяват владенията си на запад и към 420 г. установяват центъра на своята импе-

рия в бившата римска провинция Панония (дн. Западна Унгария). Те увлекли със себе си много подвластни племена, в това число част от прабългарите. Първите сведения за тях в тази част на Европа датират от около 420 г. Според лангобардския историк Павел Дякон (VIII в.) при някаква река около северните склонове на Карпатите те нападнали нощем германското племе лангобарди. В битката паднал убит лангобардският крал Агелмунд, а единствената му дъщеря била пленена. По-късно лангобардите на свой ред успели да си отмъстят за поражението. Изглежда, част от прабългарите са се движели в авангарда на хунската войска и били едно от племената, от които зависела бойната мощ на империята. Би могло да се допусне още, че са участвали по някакъв начин в нейното управление, не случайно по-късно обявяват Авитохол-Атила за свой пръв владетел. За то-

ва има още една, по-достоверна причина. Тя е свързана със съдбата на Атиловия син Ернах.

Атила имал трима синове. Най-големият, Елак, бил убит само една година след смъртта на баща си, в 454 г., по време на сблъскванията с въстаналото германско племе гепиди. Смъртта му бележи разпадането на хунската империя и оттеглянето на хуните и сродните им племена обратно на изток. Изглежда, още тогава територията на империята била разделена на две части, управлявани от другите двама синове на Атила – Денгизих и Ернах. Първият контролирал земите на север от долното течение на Дунав, вторият – на изток от провинция Малка Скития (дн. Северна Добруджа), т. е. степите на Северното Черноморие. Схващайки критичното си положение, Денгизих поискал от император Лъв I земи за заселване на юг от Дунав, но не пожелал да поеме обичайното в такива случаи задължение да пази границата на Източната римска империя и поради това получил отказ. През 466 г. той решил да си отвоюва земи със сила и призовал брат си Ернах да се присъедини към него в замислената война с империята. Ернах отказал, като се оправдал с някакви вътрешни войни, т. е. междуособици, ликвидирането на които за него било по-важно. През 468 г. Денгизих бил убит и главата му била занесена на императора в Константинопол. Подчинените му хуни приели условията за пазене на границата и били разселени в крепостите по десния бряг на Дунав, а техните бив-

„Монета на Атила“ – подражание на монетите на Теодосий II

ши земи отвъд реката останали във владенията на Ернах. Така той се оказал единствен наследник на знаменития си баща. Сбъднало се пророчеството на хунските жреци, които още преди смъртта на Атила предсказали, че неговият род ще загине и ще бъде възстановен именно от Ернах. С това в двора на Атила обяснявали особеното внимание и обич, които той, докато бил жив, проявявал пред всички към най-малкия си син.

За управлението на Ернах и за историята на неговата държава като последна фаза на хунската империя съществуват само оскъдни косвени сведения. Изглежда, той запазил мирните отношения с Източната римска империя, защото през следващите двадесет и пет години няма никакви известия за нападения на юг от Дунав. Така продължил политиката на баща си и вероятно срещу това е получавал стария годишен данък. В отказа му да воюва през 466 г. също могат да се допуснат подобни мотиви. Запазвайки мир на югозападната си граница, Ернах можел спокойно да се занимава с вътрешната организация на обширната си многоетнична държава, в която след 453 г. се извършвало ново прегрупиране на племената.

Точната дата на неговата смърт не е известна. За нея може да се съди от промяната на отношенията между „хуните“ и империята. През 493 г. те нахлули на юг от реката и се завърнали натоварени с богата плячка. Така се сложило началото на вражда, която траяла шест десети-

летия. Нарушаването на мирните отношения било в противоречие с политиката на Ернах и до това се стигнало навярно след смъртта му. Нарушаването на мирните отношения е могло да бъде предизвикано и от новия император Анастасий (491-518), в случай, че стъпвайки на престола, той отказал да плаща дотогавашния данък. Ако е така, Ернах ще е умрял около 490 г. изглежда, без да остави наследник. Със смъртта му централизираната държава се разпаднала. На нейната територия се изявили няколко влиятелни племена и родове, чиито предводители си оспорвали властта. Този период – от края на V в. до началото на VII в. – в Именника на българските ханове е включен в 150-годишното управление на Ернах-Ирник. За това е могло да има две причини. Първата – гибелта на централизираната държава и споменът за Ернах като последен неин владетел. Втората – съзнателното намерение на съставителя на Именника за пряк наследник на Атила и Ернах да се обяви Курт-Кубрат, създателят на Велика България. В нейно лице старата хунска империя под ново име била върната към живот.

След оттеглянето на хуните от Панония там, изглежда, са останали част от българите, които някои съвременни автори наричат панонски българи. Вероятно те показали лоялност към победителите-гепиди и си осигурили известна независимост в рамките на гепидския съюз. Това им позволило да водят самостоятелна политика и да избират съюзниците

си. Основно действията им се проследяват в западната част на Балканския полуостров. През 480 г. те били повикани от император Зенон за съюзници срещу остготите, с които воювали неуспешно някъде в Тракия. През 488 г. те отново воювали срещу изселващите се в Италия остготи, този път като съюзници на гепидите. В сражението при р. Улка (Сава?) загубили, а вождът им Бузан паднал на бойното поле. На панонските българи се приписва участие в големите нападения на Балканския полуостров през първата половина на VI в., но тези твърдения трябва да се приемат с резерва, тъй като няма преки данни в тяхна полза. Сведенията показват, че за разлика от източната група българи, панонските са предимно приятели и съюзници на Византия. Те участвали във военни действия по средното течение на Дунав, в Далмация и Италия. През 504 г. воюват на страната на гепидите срещу остготите при важната крепост Сирмиум (дн. Сремска Митровица, Сърбия). През 505 г. са византийски съюзници в битката срещу остготския васал Мундо в района на р. Морава. През 30-те и 40-те години на VI в. няколко пъти е отбелязано участието на българи във византийската войска, опитваща се да отвоюва Италия от остготите. Византийските хронисти ги наричат хуни, но за същите събития латинските хронисти употребяват истинското им име. На българина Одолган било поверено за известно време командването на гарнизона в крепостта Перузия. В 568 г. панонската група

българи била включена в новосъздадения Аварски хаганат.

За нравите на прабългарите, сплели своята история с историята на германските племена, особено ценен извор е похвалното слово на Енодий за остготския крал Теодорих. За българите той казва: „Това е народът, който преди тебе имаше всичко, което е пожелавал; народ, у който този е придобивал титли, който е купувал благородството си с кръвта на неприятеля, у който бойното поле прославя рода, понеже у тях се смята без колебание за по-благороден оня, чието оръжие е било повече окървавено в сражение; те са народ, комуто преди битката с тебе не се случвало да срещне противник, който да му устои, и народ, който дълго време е извършвал войните си само с набези. Тях не са поставяли в затруднение, както трябва да се очаква, нито планинските масиви, нито изпречилите се реки, нито липсата на храна, понеже смятат, че е достатъчно удоволствие да пият кобилешко мляко. Кой би устоял срещу противника, който се носи и храни от своето бързо животно? А какво ще кажете за това, че те са приучили грижливо към издръжливост на глад и тези животни, благодарение на които умеят да избягват глада? По какъв начин ездачът извлича из вимето на гладното животно храна, която той, водим от съобразителността, се е погрижил то да не крие? По-рано вярвах, че светът е открит за тях, сега смятат, че за тях е затворена само тази част от земята, която ти пазиш“.

В този текст несъмнено има известни преувеличения, които трябва да подсилят значението на Теодориховата победа. Но той съдържа и безценни сведения за ранната история на прабългарите и техните ценности. Може би най-голямата му стойност се заключава в уверението на Енодий, че те смятали света открит за тях. Тази фраза може и да е предизвикана от жанра на похвалното слово, защото веднага след това се казва, че само владенията на възхвалявания Теодорих са затворени за българите. В нея има нещо,

което точно характеризира общия дух на прабългарската история. Това е широкият поглед за света, размахът и дързостта, с които те извършват своите преселвания в далечни непознати земи, способността им за контакти с различни народи. Но днес бихме добавили, че този размах е довел до разкъсване и разпиляване на силите, до появата на истинска прабългарска диаспора. Несвързани духовно с обща монотеистична религия, отделните прабългарски групи не устояват на външния натиск или се претопяват по мирен път.

Прабългарите, угрите и Византия

Движението на хуните предизвикало сериозни етнически размествания в Азия, които се изразили в периодично изтласкване на племена от изток на запад. Сред тях особено внимание заслужават онези, чиито имена са образувани с наставката „гур“. Приема се, че те принадлежали към угорските племена и че техният първоначален етнически състав бил значително променен вследствие на контакти с други етноси. Някои историци са склонни да допуснат, че прабългарите са тюркизирани угри. През 463 г. в Европа пристигнали три такива племена - оногури, сарагури и уроги (огури). Те били прогонени от савирите – племе, за което се предполага, че е дало по-късното името на северната част на Азия - Сибир.

Трите племена се установили

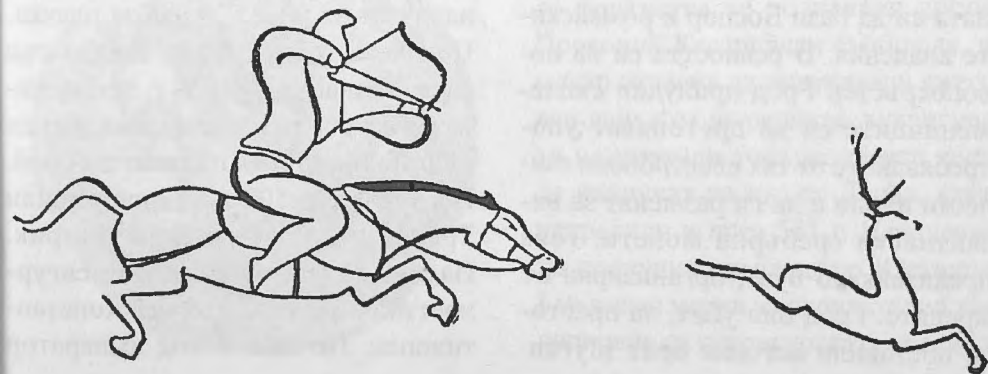
северно от Кавказ, в някогашната „земя на българите“, образувайки нов военно-племенен съюз. Те отправили посолство във Византия за официално уреждане на отношенията. Пратениците били приети благосклонно и изпратени с дарове. Водещо племе очевидно са били оногуриите. Сирийският хронист Захарий Ритор (VI в.), който нарича оногуриите авнагур и агуандур, казва, че те водели живот на номади. Друг хронист твърди, че в старо време те имали град, който се наричал Бакат. Сирийският хронист, който споменава още 12 племена, живеещи северно от Кавказ, също твърди, че част от пребиваващите там българи живеели в палатки и се прехранвали с месо на животни и риба и чрез оръжие, а други имали градове. Оногуриите, проникнали на юг от Кавказ, се

облъскали с местното племе колхи, които в чест на победата си нарекли мястото на битката Оногурий. Запазен е разказ за двубоя между оногурския предводител Хонагур и арменския княз Бабики Сюни, който се явил на бойното поле вместо призования ирански шах Шапур. Арменският историк Египше (V в.) познава оногурите под името хайландури. Според него те живеели на север от прохода Дербент и имали царски род, в който проникнало християнството. През VI в. оногурският съюз се намирал в упадък, тъй като те не успели да укрепят положението си, възползвайки се от противоречията между Византия и Персия в Закавказието. Споменават се като противници на авари и тюрки в борба да запазят независимостта си от нахлулите в Европа нови азиатски племена. В списък на готската епархия от VIII в. е посочено епископство на оногурите – доказателство за тяхната християнизация. Равенският Аноним от IX в. споменава страната Оногория около Азовско море.

През първата половина на VI в.

прабългарските групи се обособяват около две водещи племена – утигури и кутригури. Често хронистите ги наричат само хуни или добавят това име към племенното. Тяхната история е позната предимно по данни на най-големия византийски историк от VI в. Прокопий Кесарийски. Според предадената от него легенда предците на двата народа се наричали някога кимерийци, а по-късно приели името хуни, които живеели под общо управление. На един от техните царе се родили двама сина – Утигур и Кутригур. След смъртта на баща си те разделили властта и дали на своите подвластни имената си. Двете племена имали общ език, облекло и обичаи. Веднъж по време на лов група младежи преследвали сърна, която нагазила във водите на Меотидския провлак (дн. Керченски провлак) и поради плитчините успяла да достигне невредима на отсрещния бряг, след което изведнъж изчезнала. Ловците, които дотогава не знаели, че водите са проходими, я сподирили и открили нова земя, заселена бързо от кутригу-

Хунски ловец преследва елен. Китайска рисунка

рите. Утигурите останали в старата област, която Прокопий Кесарийски нарича Евлисия. Граница между двете сродни племена било Меотидското езеро и р. Танаис. Легендата за чудната сърна, изглежда, е била позната на хуните.

Утигурите заемали бившата територия на оногурския съюз и се намирали в мирни отношения с Византия, макар понякога да не липсвали конфликти. Те били пораждани от спора за владееенето на град Боспор Кимерийски (дн. Керч), еднакво важен и за двете страни. Още от времето на хунското нашествие империята загубила контрола върху него. Градът бил отвоюван едва при император Юстин (518-527) и това предизвикало недоволството на „меотидските хуни“, тъй като били нарушени условията за търговия с околните племена. Когато Византия се опитала да рекрутира сред тях наемници за поредната война с Персия, те отказали сътрудничество. Тогава империята изпробвала едно изпитано средство. През 528 г. „дарят на хуните“ Грод се покръстил и бил възприет от купела от самия император Юстиниан I (527-565). Нададен богато, той бил изпратен в страната си да пази Боспор и ромейските владения. В ревността си на новопокръстен Грод принудил съплеменниците си да претопяват употребяваните от тях електронови езически идоли и да ги разменят за византийски сребърни монети. Това предизвикало бунт, организиран от жреците. Грод бил убит, на престола поставили неговия брат Мугел.

Боспор бил отново превзет, а плененият в него гарнизон – избит. Вероятно тогава били разрушени и други градове от областта на Боспор като Кепи и Фанагория, разположени на отсрещния бряг на Меотидския провлак. Скоро след това градът бил отново овладян от Византия, а търговията с околните племена била възстановена. Инцидентът с Грод бил забравен и през следващите две десетилетия отношенията на утигурите с Византия се отличавали с мир и приятелство. Нов конфликт избухнал във връзка с отношенията между империята и кутригурите – второто голямо племе от българската група. Юстиниан I не се поколебал да настрои утигурите срещу техните сродници и да предизвика междоусобна война. Към 570 г., отслабени от войната, те били лесно завладени от тюрките.

Кутригурите живеели в степите между Дунав и Дон, където някога се намирали владенията на Ернах. След неговата смърт централизираната държава се разпаднала, мирът с Византия бил нарушен и от 493 г. насетне, водени от своите племенни вождове, кутригурите, наричани още българи или хуни, започнали да нахлуват на юг от Дунав за плячка. Понякога те действали заедно със славини и анти. До 558 г. хронистите регистрират 12 нападения, без да е сигурно, че това е пълният им брой. През 493 г. и 502 г. те опустошили Тракия и достигнали до Илирик. Нахлуванията застрашавали сигурността на самата столица Константинопол. По този повод император

Анастасий (492-518) построил така наречената Дълга стена, или „стена-та на страха“, както я наричали неговите критици. Тя представлявала каменен зид с малки кастели и кули и преграждала изцяло Източна Тракия от Черно до Мраморно море на около 50 км. преди столицата. През 513 г. кутригурите се намесили във вътрешните междусобици на империята. Началникът на федератите Виталиан вдигнал бунт и организи-рал три похода срещу Константино-пол с намерение да овладее трона. В неговата войска били включени прабългарски отряди, оглавявани от вождовете Тарах и Тургун. През 538 г. прабългари нападнали Малка Ски-тия и Мизия, предвождани от двама „царе“ – Булгар и Дронг. Масабно нападение било организирано през 540 г., когато Балканският полуос-тров бил атакуван по целия фронт от Адриатическо до Черно море. По време на това нападение прабълга-рите превзели 32 крепости, което

свидетелства, че те вече познавали обсадната техника и строели обсад-ни машини. При други акции те дос-тигали до най-южните точки на по-луострова. Тези нахлувания имали успех, тъй като по това време Ви-зантия била заета с непосилната за-дача да си върне териториите на някогашната Западна римска импе-рия и всичките ѝ военни сили били насочени на запад. Кутригурите фак-тически контролирали за известно време значителни територии от им-перията, но не си поставили сериоз-ни политически цели. Те нямали на-мерение да създадат държава на по-луострова чрез откъсване на земя от империята.

Големият конфликт между Ви-зантия и кутригурите избухнал през 551 г. във връзка с отношенията меж-ду германските племена гепиди и лангобарди, обитаващи тогава Сред-на Европа. В неизбежната война между двете сродни племена гепи-дите си осигурили за съюзници кут-ригурите. Те изпратили една войска начело с Хиниалон, но се оказало, че тази войска пристигнала по-рано от уговореното. Тогава гепидите склонили кутригурите да нападнат Илирик и Тракия – две области, чии-то богатства те познавали добре. Прокопий Кесарийски съобщава, че макар отдавна да получавали ежего-ден данък от империята, кутригури-те не смятали това за пречка често да нахлуват на юг от Дунав, както направили и през 551 г. Нападение-то принудило император Юстиниан I да вземе мерки за окончателно лик-видиране на кутригурската опасност.

Златна монета от император Юстиниан I

Той изпратил пратеници при утигурите, съседи и сродници на кутригурите, и ги укорил за бездействието им. Напомнил им, че кутригурите получавали много пари от империята и вземали голяма плячка, но не я разделяли със своите родственици. Срещу голяма сума пари и вероятно срещу уверението, че в бъдеще данъкът на кутригурите ще бъде изплащан на тях, утигурите нападнали своите родственици. Предвождани от своя вожд Сандилх и подкрепени от съседните готи-тетраксити, те нахлули изненадващо в земите на кутригурите, възползвайки се от това, че част от кутригурската войска по това време се намирала на Балканския полуостров. Решителното сражение спечелили утигурите, които се завърнали в земята си с много плячка и пленници. От междусобната война се възползвали най-напред византийските пленници, намиращи се в земята на кутригурите, които според Прокопий Кесарийски възлизали на няколко десетки хиляди. Без да срещнат пречки, те успели да се завърнат в родината си и това бил първият успех на Юстиниановата дипломатия. След това Хиниалон бил известен за събитията и срещу „много пари“ му било предложено да се оттегли от земите на империята и да стане неин приятел. Той получил уверение, че ако желае, би могъл да получи земя за заселване в империята. От това предложение се възползвали 2000 кутригури заедно с жените и децата си начело със Сিনিон, които били заселени в Тракия. Преживели пог-

рома от утигурите, те предпочели сигурността, която им давала закрилата на императора. Вероломната постъпка на Юстиниан предизвикала гнева на утигурския вожд Сандилх. Той изпратил в Константинопол свои пратеници, които трябвало да изразят възмущението от предимствата, които Юстиниан I давал на своите врагове, пренебрегвайки истинските си приятели. Посланието на Сандилх е подробно предадено от Прокопий Кесарийски и в него ясно е отразено трудното съществуване на утигури и кутригури, принудени да живеят в сурови природни условия и да се задоволяват само с най-необходимото. Укорявайки императора за предоставянето на земи на кутригурите в Тракия, пратениците заявили: „Понеже, докато ние живеем в пуста и безплодна земя, кутригурите имат възможност да си купуват жито, да се напиват с вино и да получават най-изтънчени ястия. Впрочем те в някои места се ползват и от бани и тези скитници дори носят златни украси и притежават тънки, пъстри и извезани със злато одежди, ако и кутригурите порано да са заробвали безбройно множество ромеи и да са ги отвеждали в земята си.“ В крайна сметка утигурските пратеници били успокоени и изпратени в родината си с много дарове. Други византийски хронисти съобщават, че първото сблъскване между утигури и кутригури било последвано от нови, така че се разрила истинска междусобна война, която изтощила силите на двете страни и прекратила за няколко го-

дини кутригурските нападения на Балканския полуостров. Заселените в Тракия кутригури имали възможност да докажат много скоро верността си към императора. Те участвали в преследването на двама готски бунтовници и в сражение, станало в техните земи, мнозина от тях паднали на бойното поле. След това името им повече не се споменава. Както било обичайно, те ще са били покръстени и асимилирани от местното население.

Основната маса от кутригурите останала да живее в старите си земи. Антиромейските настроения сред тях били много силни и дори междуособната война не им попречила да подновят нападенията си на Балканския полуостров. През зимата на 558-559 г. , възползвайки се от замръзването на Дунав, кутригурите нахлули в Тракия в две колони. Първата се насочила към Солун, а втората – към Константинопол, пре-

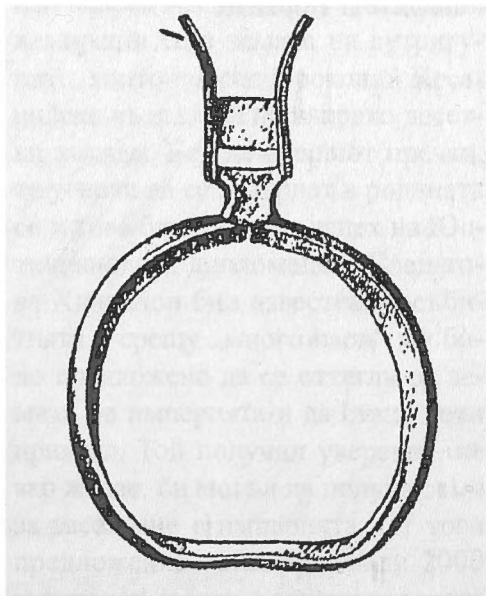
минавайки през Дългата стена. Опасността за столицата била толкова реална, че начело на византийската войска бил поставен престарелият Юстинианов военачалник Велизарий, прочул се с победите си в Африка и Италия. В крайна сметка нападението било отблъснато. Това била първата военна акция на кутригурите, зад която могат да се съзрат политически цели. Заберган едва ли е разчитал, че ще може да овладее огромната, отлично укрепена византийска столица. Но вече движението му срещу нея издава намерения, различни от дотогавашните, изчерпващи се с вземане на плячка. Неговият поход срещу Константинопол може да се схваща като пръв опит на прабългарите да застрашат най-важния град на полуострова. Междувременно в Източна Европа се появили две нови азиатски племена – аварите и тюрките.

Прабългари и авари

Истинското име на аварите в неговата китайска форма е жуан-жуан (жужани). Те са преките наследници на азиатските хуни, създавайки през V в. в степите на днешна Монголия свой каганат, обединявайки различни тюркоезични племена. Сред тях било и племето тюрк, което оглавяло недоволството на подчинените племена и сложило край на Жуан-жуанския каганат. Ударът бил толкова силен, че оцелелите се принудили масово да напуснат Централна Азия и да се отправят към Европа по пътя, проправен от хуните. Въстанието срещу тях избухнало през 551 г., а в 558 г. жужаните, вече под ново име – авари, се озовали при Танаис – тогавашната граница между

Азия и Европа. Приема се, че те са присъединили към себе си в Средна Азия племето абар (вар, вархонити), по чието име цялата група започнала да се нарича авари. С нахлуването им в Европа се появява много важен елемент от военното снаряжение – металното твърдо стреме.

Първоначално аварите се насочили срещу утигурите, опитвайки се да ги подчинят. Това предизвикало недоволството на Византия, която отдавна ги смятала за свой традиционен съюзник. Вероятно поради това аварското пратеничество в Константинопол за установяване на приятелски отношения не постигнало успех. Като контрамярка срещу отказа аварите сключили съюз с кутригурите. Той имал ясна антивизантийска насоченост, но докато се намирали в Северното Причерноморие, аварите не предприели сериозни военни акции срещу Византия. Те били заети да организират новата си територия и уредят отношенията си със съюзници и съседи. През 568 г. прогонили гепидите и лангобардите от Панония, заели тяхното място и установили центъра на своя каганат в равнината между Дунав и Тиса. Заедно с лангобардите, предвождани от Албоин, в Италия се оттеглили и част от живеещите дотогава там българи и според лангобардския хронист Павел Дякон тяхното селище се наричало Българи. Преселвайки се в Панония, аварите увлекли със себе си значителен брой кутри-

Стреме от „аварски“ тип.
Малая Перещепина, Украйна

гури, които се присъединили към останалите там българи, обявени за поданици на хагана. В 569 г. един отряд от 1000 българи бил нападателно източно от р. Осъм. Аварският хаган протестира срещу нападение над негови поданици, позовавайки се на мирния договор с Византия. В 598 г. Византия успяла да отнеме от аварите крепостта Сингидунум (дн. Белград), чийто гарнизон, а вероятно отчасти и население, бил български. Кутригурите, изглежда, са получили обособена територия за заселване в каганата, признавайки върховенството на аварския хаган. Скоро след това 10000 кутригури били изпратени в Далмация за обичайната плячка. В края на VI и началото на VII в. отношенията между Аварския каганат и Византия били крайно враждебни. Възползвайки се от големите ангажименти на империята на изток срещу персите, аварите нападали нейните балкански провинции, отвличайки огромна плячка, в това число множество пленници. Врѣх на тяхното военно надмощие е обсадата на Константинопол през 626 г., в която взели уча-

стие множество славяни и перси. След нейния неуспех каганатът бавно започнал да запада.

Прабългарите участвали активно във военните кампании на хагана и вероятно успешно, защото тяхното влияние забележимо нараствало. Показател за това са събитията от 631–632 г., когато се разразила сериозна криза във властта. За вакантният престол на хагана се явили двама представители – аварин и българин. Съперничеството станало причина за избухване на междуетническа борба, в която аварите успели да надделеят. В сблъскванията загинали немалко българи. Оцелелите 9000 души заедно с жените и децата били принудени да напуснат Панония и да поискат убежище от краля на франките Дагоберт. Приютили ги в Бавария, но по-късно по заповед на краля една нощ били вероломно избити. От клането се спасили само 700 души. Предвождани от Алциок, те се заселили в областта на Венеция в Италия. Приема се, че сведението за това заселване и името на предводителя е добавено по-късно под влияние на разказите за преселването на Алцек, синът на Кубрат.

Прабългари и тюрки

Според легендата тюрките (кит. ту-кю) произлезли от момче, отгледано от вълчица, което по-късно станало неин съпруг. От техния брак се родили първите представители на знатния род Ашина. Първо-

начално тюрките живеели в днешен Източен Туркестан и били съседи на ираноезичните согдийци. По-късно те се оттеглили на север, в подножието на планината Алтай, където станали васали на жуан-жуаните и

добивали за тях желязо. През 551 г. оглавили въстание, което сложило край на Жуан-жуанския каганат и поставило начало на ново държавно обединение – Тюркския каганат. Името тюрк бързо се разпространило, то е засвидетелствано у всички писмени култури след средата на VI в. От X в. насетне под влияние на арабите тюрки започнали да се наричат всички племена, говорещи някакъв диалект на старотюркския език. По тази причина, за да отделят истинските тюрки от другите, някои съвременни историци предпочитат да ги наричат тюркюти.

След прогонването на жуан-жуаните тюрките нахлули в Средна Азия и като не срещнали противодействие, продължили да разширяват империята си на запад. Към 570 г. те достигнали до брега на Черно море, завладявайки Боспор. Живеещите там племена били покорени и присъединени към каганата. Воювайки с Персия за контрола върху т. нар. копринен път, тюрките се опитали да нахлуят в империята през прохода Дербент, но били спрени от построената там от персите двойна каменна стена и принудени да сключат мир. Във връзка с тези събития се съобщава, че преди да снесе обсадата на Дербент, тюркският каган Синджибу (Истеми) покорил племената б-н-дж-р (българи), беленджер и хазари. Тогава ще са били завладени и земите на утигурите. Пръв управител на тази крайна западна област на Тюркския каганат бил Турксант, синът на Синджибу. През 576 г. той започнал война с Византия за

контрол върху нейните владения в Закавказието. Разразилата се в каганата междусобица принудила тюрките да прекъснат войната и да загубят до 593 г. контрола върху прикавказките степи. Междувременно в 588 г. каганатът се разпаднал на две части – Източен с център в днешна Северна Монголия и Западен с център в областта Седмореchie в днешен Южен Казахстан. Византия се възползвала от това, за да си върне отново Боспор. След потушаването на междусобиците контактите между двете страни били възстановени. Те се извършвали през земите на утигурите. Византийското пратеничество при кагана Турксант, оглавявано от Валентин през 576 г., преминало през утигурските земи с личното съдействие на „господаря на племето“ Анагай. Изглежда, в рамките на каганата утигурите са запазили известна самостоятелност и са съхранили старото си устройство. По това време една област от владенията на Анагай била управлявана от жена на име Акага. Един мъж на име Анагай – самият утигурски владетел или някой друг – довел първите тюркски пратеници в Константинопол и по-късно участвал в превземането на Боспор начело на тюркски отряд. Тези сведения се намират в известно противоречие с изявленията на Турксант пред Валентин. Укорявайки ромеите за склонността им към лъжа и за сключения от тях съюз с вархонитите (аварите), той ги заплашил с война и дал за пример утигурите. Те били „много смели люде“ и като се уповавали на собствените

си сили, се противопоставили на тюрките, но били подчинени и според него станали техни роби. Дали утигурите са били поставени наистина в робска зависимост от тюрките е съмнително според посочените по-горе сведения. Освен това думите на Турксант, изглежда, трябва да се приемат с резерва, ако е прав хронистът Менандър, според когото Турксант „обичал да говори големи работи и изобщо да се хвали“.

Западният тюркски каганат и

Глинена статуетка на тюрк (?).
Музей в Новочеркасск, Русия

Византия в началото на VII в. имали общ враг – персите, и били принудени да възобновят приятелството си. Тюрко-византийският съюз срещу персите бил сключен при император Ираклий в 626 г. под заплахата от започващата аваро-персийска обсада на Константинопол. Тюрките трябвало да нахлуят в Закавказието и да отвлекат вниманието на персите. Тяхната войска била предвождана от ябгу-каган и шад – двамата първи помощници на кагана. В нея били включени много подвластни племена – „обитатели на равнините и планините, живеещи в градовете или под открито небе, бръснещите главите си и носещите коси“. Сред тях със сигурност може да се допусне и участието на утигури и други племена от българската група в Северното Предкавказие. Пояснението за бръснатите глави напомня за първите петима владетели от Именника на българските ханове, които управлявали отвъд Дунава 515 години „с остригани глави“.

Други подробности за отношенията между утигури и тюрки не са известни. Може да се предполага, че тюрките са назначили военно-административен управител със съответните помощници и са оставили в неговата резиденция гарнизон. В областта са живеели и други родствени на българите племена – хазари, савири, барсили. Приема се, че именно от контакта между прабългари и тюрки бил възприет употребяваният през Първото българско царство 12-годишен циклов календар, тюркската военно-администра-

тивна титулатура и подреждането на войската с ляво и дясно крило. Може да се допусне, че тези тюркски традиции са съществували още в хунско време и са могли да бъдат познати от българите преди идването на същинските тюрки, но за това няма сигурни данни.

Присъствието на тюрките в прикавказките земи не било продължително. Двете части на каганата изпитали съдбоносни сътресения. В 630 г. Източният каганат бил покорен от Китай и прекъснал съществуването си за 50 години. Владетелят на Западния каганат Тун-шеху бил убит от чичо си Моходу, който според китайски източник заел престола под името Моходу-хеу („черен богатиър“). Някои съвременни историци предполагат, че той е могъл да бъде считан за хан на приазовските българи и че собственото му име било Органа (Ураган) – форма, известна от византийските извори, където е наречен вуйчо на Кубрат. Моходу (Органа?) на свой ред загинал в избухналата борба за власт през 631 г. Тя се водела между две племенни обединения – Дулу и Нушиби, обитавали централната област на каганата. Обединението Нушиби в района на Западен Тянь-шан било свързано с рода Ашина – основател на тюркската държава. Обединението Дулу заемало днешната област Джунгария и изразявало интересите на по-малко знатни тюркски родове. В покрайнините на каганата две племена – българи (утигури, оногури и др.) и хазари – взели съответно страната на двете враждува-

щи групировки. След 631 г. междусобици избухнали в самата групировка Нушиби. Възползвайки се от това, племенникът на Органа – Кубрат – се обявил за самостоятелен владетел в бившата област на Тюркския каганат, обединявайки около себе си и българите от района на Северното Причерноморие. Кризата в каганата осигурила успех на този опит, а в 657 г. престанал да съществува и самият каганат. Смята се, че родовото име Дуло в Именника на българските ханове е свързано с тюркското родово име Дулу. Съществува и мнение, че това име би могло да има и нетюркски произход, тъй като в една маджарска легенда името Дюла е обявено за ала-нско.

В много изследвания върху историята на прабългарите създаването на Велика България се обяснява като резултат от въстание на българите срещу тюрките. За такова въстание обаче няма данни, тъкмо напротив, в изворите изрично се казва, че то било насочено срещу аварите. Допускането, че изразът „срещу хагана на аварите“ е сбъркан и първоначално е гласял „срещу хагана на тюрките“, е хипотеза, основаваща се на локализацията на Велика България само на изток от Азовско море. Има основания да се допусне, че отношенията между прабългари и тюрки са били приятелски и са се определяли от общата им неприязън към аварите и от общата им провизантийска ориентация. Първото е особено важно. Враждата между тюрки и авари имала стари корени. Тя е от-

кровено изразена в думите на тюркския каган Турксант към византийския пратеник Валентин, предадени от хрониста Менандър: „Но ако (аварите) окажат съпротива, както е естествено, те не ще бъдат избити с мечове, но по-скоро ще бъдат сгазени от копитата на нашите коне и ще загинат като мравки.“ Що се отнася до прабългарите, тяхното враждебно отношение към аварите е могло да се определя от това, че те превърнали в свои васали кутригурите, а преди това воювали с утигурите. Има и нещо по-съществено. Заемайки Панония и поставяйки под своя зависимост Северното Причерноморие, аварите възкресили някогашната хунска империя и наследили нейния център. Това е могло да се сто-

ри на прабългарите като отнемане на нещо, което исторически им е принадлежало – хунското политическо наследство, претенциите за което те така ясно са изразили в Именника на българските ханове. Всичко това е определило тяхната антиаварска политика, довела в крайна сметка до първото обединяване на прабългарските племена в Източна Европа в рамките на обща държава – Велика България.

По времето, когато се подготвяли условията за създаването на държавата на Кубрат, на север от Кавказ вече съществувало подобно държавно обединение от прабългари и сродни племена - Царството на хуните.

Царството на хуните

В източната част на прикавказките степи, на територията на днешен Дагестан, през V–VII в. се населили няколко новодошли сродни племена, които хронистите по обичая си наричат с общото име хуни. Смята се, че най-напред тук са потърсили убежище част от истинските хуни, които се завърнали от закавказкия си поход от 395–396 г. през Каспийските врата (дн. Дербент). През V в. арменският хронист Егише ги нарича хони, прохода – Хонска врата, а земята им – страната на хоните. Опустошенията, които хуните причинили в закавказките владения на Персия, принудили шах

Издигерд II (438–457) да изгради първата преградна стена в прохода.

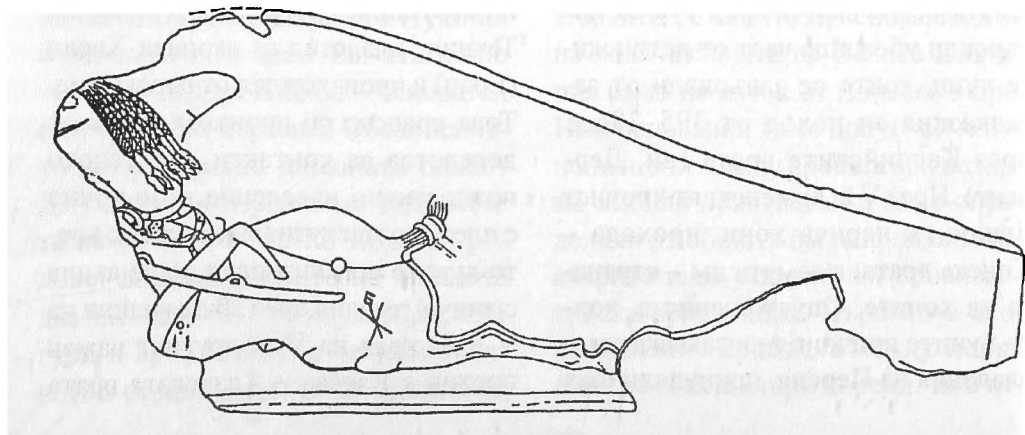
В средата на V в. хуните станали съюзници на арменците във въстанието им срещу персите през 451–452 г. Те опустошили Северен Иран и разрушили преградата в прохода. Техният владетел се наричал Херан (Еран) и произхождал от царски род. Това иранско по произход име свидетелства за контакти с местното ираноезично население и по-точно с племето маскути (масагети), с което хуните организирали обща акция срещу Армения през 30-те години на V в. В края на V в. другият важен проход в Кавказ – Аланската врата

(дн. Дарял), бил под контрола на Амбазук от народа на хуните, но носещ иранско име. По това време в района на Каспийските врата се установява ново азиатско племе – савирите. Това племе, което преди това прогонило на запад оногурите, сарагурите и урогите (огури), също потърсило нови земи за заселване. Всички те принадлежали към сродна етническа и езикова група. Отначало савирите били означавани с традиционното име хуни, но когато започват активно да се намесват в политическите отношения между Византия и Персия, хронистите ги наричат със собственото им име. Те станали известни с непостоянството си при сключване на съюзи. По-големите подаръци и пари били в състояние да ги накарат веднага да се отменят от вече поети задължения. Така постъпил техният предводител Залигин, който през 521 г. изменил на Византия заради по-щедрите дарове на персите. През 527 г. савирската предводителка Боарикс като съюзница на Византия нападна-

ла отклонилите се от задълженията си вождове на две хунски племена. Вождът Глонис бил убит, а Стиракс бил изпратен като пленник в Константинопол. Активно било участието на савирите във византийско-персийската война за Лазика през 550–556 г, когато те отново се отметнали от съюза с Византия. Трима предводители – Валмах, Кутилзис и Илигер – споменават изворите за тази война. Гравюра върху костена пластина показва как изглеждали знатните – с дълги сплетени коси, разпилени по гърба.

В средата на VI в. Захарий Ритор споменава племето сабир сред племената, живеещи северно от Каспийските врата. Пак там според него живеели и други племена, сред които и българите – народ езически и варварски, със свой език, имащ градове. Тази група българи е отделена от други българи, които заедно с 13 сродни племена живеели в палатки и се препитавали с месо от добитък, риба и диви зверове и чрез оръжие.

Рисунка на конник костена пластина. Верхний Чир-юрт, Дагестан, Русия

В началото на VII в. арменският географ Ананий Ширакаци поставя северно от Каспийските врата самостоятелно племенно обединение, което нарича Царство на хуните, със столица Варачан и градовете Чунгарс и Мсндр (Семендер). На изток до Итил (Волга) обитавали савири-те, баслите (барсили, берсили), хазарите и бушките. Тези племена, както подчертават по-късни извори, били сродни помежду си. За същия регион арабският автор Ал-Табари употребява името Беленджер, което е вероятна транскрипция на Берсилия. Показателно е, че един тогавашен коментатор на този автор превежда Беленджер като Булкар или Балк. Това смесване на географските имена потвърждава сведенията за родството на племената в Царството на хуните и за водещото присъствие на българите в него. Има основания да се допусне, че савири и барсили са племена от българската група. Не случайно по-късно заедно с племето есегел те се сочат като создатели на Волжка България.

След гибелта на Западния тюркски каганат в 657 г. негов политически приемник в земите между Волга и Черно море станали хазарите, чийто предводител започнал да се нарича каган. В началния период от формирането на каганата хазарите установили относително свободна форма на зависимост на живеещите в тези земи племена, принадлежащи главно към българската група. Царството на хуните станало васално на хазарите, но запазило относителна свобода в действията си. Неговият

владетел, наричан „велик княз на хуните“ и „цар на Севера“, носел титла, различна от тази на хазарския каган, и се ползвал с доста голяма свобода в действията си. След смъртта на Джуаншер, княз на Албания до 669 г., владателят на Царството на хуните Алп-Илитвер нахлул през Дербентския проход и постигнал от новия албански княз съгласие за покорност и съюз. Контактите със закавказките държави допринесли за засилване на културното и религиозно влияние от съседите – християни върху „хуните“. През 682 г. Алп-Илитвер предприел опит за християнизация на страната чрез християнски мисионери от съседна Армения начело с епископ Израил. По този повод хронистът Мовсес Каланкатуаци съобщава извънредно важни данни за езическите вярвания и обреди на прикаспийските хуни. Те почитали слънцето, водата, луната и свещените дървета, като им принасяли дарове. Главният им бог се наричал Тенгри-хан, когото си представяли като исполин и на когото принасяли в жертва коне. Кожите на жертвените коне били окачвани по клоните на свещените дървета. Този бог имал и местно, иранско име – Аспандиат, чиято етимология (иран. аспа = кон) също го свързва с култа към коня. Съобщава се още за множество жреци и шамани, обслужващи езическите култови места.

Царството на хуните се превърнало в средищно място на Хазарския каганат благодарение на сравнително високата култура на местното население, изстребено към средата на

VIII в. от хазаро-арабските войни. Те се водили главно на неговата територия и довели до изоставянето на градовете Варачан, Беленджер и Се-

мендер. Тези войни станали причина и за преместването на центъра на Хазарския каганат на север, в долното течение на Волга.

Велика България

През 619 г. „господарят на хунския народ“, придружен от своите първенци и копиеносци, пристигнал при византийския император Ираклий (610–641) с молба да ги наставят в християнството. Първенците и техните жени били кръстени от ромейски първенци и техните съпруги и получили дарове. За покръстване на господаря им не се споменава поради пропуск на хрониста или защото той вече е бил покръстен. Освен дарове хунският вожд получил високата византийска титла патриций, която обикновено се давала на „варварски“ предводители само ако са приели християнството. Съвременните историци спорят кой е бил този хунски господар, чието име не се съобщава – Кубрат, неговият вуйчо Органа или някой наистина неизвестен по име. Който и да е бил той, акцията от 619 г. трябва да се оценява като голям успех на Византия в нейната политика на сближаване с прабългарските племена около Черно и Азовско море, за да си осигури защита на владенията на Кримския полуостров. Освен това в началото на VII в. империята била заинтересувана да провокира нестабилност във васалните на аварския хаган земи в Северното При-

черноморие. Нападенията на аварите по това време на Балканския полуостров нанасяли крупни щети, а затегналата се война с персите не позволявала да се отдели войска за неговата защита. През 626 г. бил предприет опит за превземането на самата столица Константинопол, организиран от перси, авари и славяни. Разполагащи с флот само от леки лодки-еднодръвки, обсаждащите не могли сериозно да застрашат града и се оттеглили.

От провала на аваро-персийската обсада и започналия упадък на аварския хаганат се възползвали българите и племената от българската група, които били поставени във васална зависимост от аварите. Този статут предизвиквал недоволство, което вероятно е било поощрявано от Византия. В крайна сметка избухнало въстание, начело на което застанал Кубрат. Патриарх Никифор, единственият източник за това събитие, предава сведението така: „По същото време (632 г. или 634–635 г.) господарят на уногундурите Кубрат, племенник на Органа, въстанал срещу хагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена при него, и я изгонил от своята земя. От-

правил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запази до края на живота си, защото той му изпратил подаръци и го почел с достойнството патриций.“ В тези лаконични редове е описано първото обединение на прабългарските племена в общ военно-племенен съюз.

Кубрат е наречен „господар (гр. кириос) на уногундурите“. С тази титла византийците означавали владетелите, определяни от тях като варварски, т. е. говорещи негръцки език и чужди на християнството. Дори когато някой от тях се покръстел, най-високата византийска титла, която можел да получи, била патриций, а владетелското му достойнство продължавало да се означава с обикновеното кириос. В племенното име уногундури трябва да се съзре усложнена форма на познатото

още от V в. име оногури – племето, настанило се край източните брегове на Азовско море през 463 г. В Именника на българските ханове Кубрат е означен като Курт, който управлявал или по-вероятно живял 60 години. Той принадлежал към рода Дуло и получил властта в годината шегор вече (година вол, месец трети). Преди него управлявал Гостун. Между първите 9 владетели той единствен не произхожда от рода Дуло, а от рода Ерми. Наречен е наместник и вероятно бил наместник на аварския хаган в подвластните му северночерноморски земи.

Бързият и пълен успех на възтанието показал колко слабо било аварското присъствие и влияние в този район. Кубрат избрал подходящ момент за своята акция. Освен от неуспеха на аварите при Константинопол през 626 г. той се възползвал и от избухналата през 631–632 г. гражданска война между авари и българи за хаганския престол, както и от избухналата криза в Тюркския каганат. Всичко това му осигурило пълна победа, която нито авари, нито тюрки се опитали да оспорят. Сключеният с Византия съюз бил гаранция за независимостта на новата държава. От своя страна Кубрат имал и лични мотиви да си осигури приятелството на империята. Според хрониста Йоан Никиуски (VII в.) той бил покръстен още като дете в Константинопол и израсъл в императорския двор. Обсипан с благоденствия от Ираклий, той завързал с него „нечувана дружба“. Изглежда, не само патрицианското достойн-

Златен пръстен на Кубрат, патриций.
Малая Перещепина, Украйна

Златна монета на император Ираклий

ство, с което бил обдарен, но и приятелството му с император Ираклий е повлияло за изграждането на българо-византийския съюз, скрепен и от общата за двете страни вражда с аварите. Кубрат запазил вяност към Ираклий и неговото семейство и след смъртта му в 641 г. Същият хронист съобщава, че той подкрепил претенциите за престола на сина на Ираклий от втория му брак с Мартина – Хераклонас, и така се оказал в опозиция на влиятелни столични среди, които настоявали да се спази законното престолонаследие.

Двете страни имали обща изгода от съюза. Византия била спокойна за своите владения в Крим, България имала зад себе си голяма политическа сила в случай, че аварите се опитат да върнат старото статукво. След рухването на Персийската империя изглеждало, че Византия няма съперници в тогавашния свят, и нейното приятелство било повече от желано за Кубрат. Наистина тъкмо тогава започнали големите арабски завоевания и техният пръв обект станали близоизточните владения на Византия, които бързо били отнети. Но в 635 г. новините за арабското раздвижване едва ли достигали до резиденцията на българския владетел.

Двамата хронисти, на които дължим сведенията за първата българска държава – Теофан Изповедник и патриарх Никифор, – я наричат „старата голяма (велика) България“, за да я отличат от новата България на Дунав, за която говорят по-нататък. Това е първият случай, когато

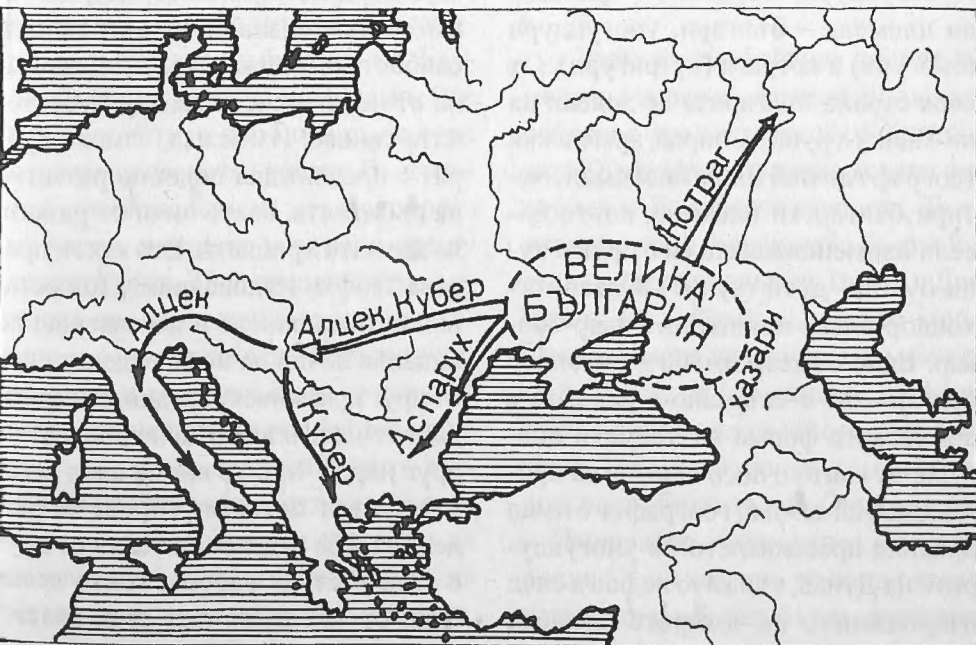
името на една територия е образувано от българското племенно име. За нейното местоположение и точни граници няма единно мнение сред съвременните историци. Ако се придържаме стриктно към описанието на хронистите, тя трябва да се локализира в долното течение на р. Куфис (Кубан). В тази река, казват хронистите, се ловяла българската риба ксисстон. Мнозина историци настояват, че именно там, между Азовско море, Кавказ, Ставрополските възвишения и Дон, се е намирала държавата на Кубрат. Някои приемат, че столицата ѝ е била разположена в чертите на старата гръцка колония Фанагория, чиито останки днес лежат на Таманския полуостров. Този град бил разрушен от хуните в края на IV в. и през следващите три столетия бил необитаем. Според археологически данни оживяването му започнало едва през VIII в. Тъкмо тогава, в самото начало на столетието, там за кратко време пребивавал заточеният бивш византийски император Юстиниан II. Изобщо старите антични градове в Северното Черноморие се оказали неудобни и неподходящи места за обитаване от народите на Великото преселение, в това число и българите. Тяхната икономика, бит и начин на живот се нуждаели от простора на степите и там вероятно трябва да се търсят следите от резиденцията на Кубрат.

В тесния смисъл на понятието Велика България може да се постави източно от Азовско море, ако се приеме, че река Куфис е Кубан. Ней-

ното вливане в Черно море обаче е посочено чрез местности, според които става дума за река, намираща се западно от Кримския полуостров. Тя вероятно е Южен Буг, тъй като в древността е носела сходно име — Гипанис. Има основания да се смята, че територията на Кубратовата държава не е обхващала само земите около р. Кубан. Тя била значително по-голяма, включвайки и степите по северния бряг на Черно море. Кубрат е наречен и господар на котрагите, т. е. на кутригурите, за които със сигурност се знае, че живеели северно от Черно море и западно от Дон. Освен това аварите, изгонени от Кубрат, никога не са контролирали земи в района на Кубан. Археологически данни сочат, че предмети от аварски тип, познати от територията на хаганата в Панония, се на-

мират изключително в района на Днестър и много по-рядко в района на Кубан. Близко до Днестър е открито и съкровището от Малая Перецепина, в което се съдържат трите пръстена с името на патриция Кубрат. Тези съображения позволяват да се приеме мнението на друга група историци, които смятат, че истинските граници на Кубратовата държава са били значително по-големи. Освен земите край Кубан тя е включвала и територията на Северното Причерноморие на запад до р. Южен Буг. Именно в тези граници един век по-късно се появяват паметниците на степния вариант на салтово-маяцката култура, за който единодушно се приема, че принадлежи на българите в Хазарския каганат. Напоследък се предлага още един аргумент в полза на това схващане. Установе-

Разселване на Кубратовите синове

но е, че през Античността и Средновековието територия, наречена Велика (Велика Гърция, Велика Скития, Великополска, Великоруска и др.), е била завладявана по-късно от основната територия. Ако и случаят с Велика България е такъв, трябва да схващаме земите около Кубан като вторично завладени от една първоначална територия, която се явява основна, по-стара. От исторически и идеологически позиции за прабългарите такава територия е могла да бъде само Северното Причерноморие – земята, в която завършва животът на хунската империя, оглавявана от първите двама владетели в Именника: Авитохол-Атила и Ирник-Ернах.

Племенният състав на Велика България бил разнороден. Теофан Исповедник говори за българи, уногундури-българи и котраги, а патриарх Никифор – за хуни, българи и уногундури, т. е. имало е три главни племена – българи, уногундури (оногури) и котраги (кутригури). От своя страна българите се делили на по-малки групи. Според арменския географ Ананий Ширакаци имало четири български племена, които носели наименованията си от реки: купи-булгар, дучи (кучи?)-булкар, огхондор-блкар-пришълци и чдар-болкар. Едно от тези имена – огхондор булгар – не е свързано с река, то е арменската форма на племето оногури, за които е посочено, че са пришълци. Изглежда географът е имал предвид преселването на уногундурите на Дунав, тъй като веднага след изброяването на четирите племена

съобщава за преселването на Аспарух на остров Пюки в делтата на Дунав. Купи-булгар живеели в поречието на р. Кубан (Куфис). Тълкуването на другите две имена и локализацията на съответните племена са несигурни.

Велика България не надживяла своя създател. Кубрат починал по време на управлението на император Констанс II (641–668), скоро след 650 г., както може да се съди от монетите в съкровището от Малая Перещепина. Не разполагаме с подробности за състоянието на неговата държава в края на управлението му. Липсват сведения за нейните отношения с източните ѝ съседи – хазарите, но вероятно поради различна политическа ориентация двата сродни народа враждували помежду си. Обикновено се твърди, че именно хазарите, т. е. външни сили, са причина за разпадането на Велика България. В действителност хазарите само се възползвали от вътрешната слабост на държавата, предизвикана от несъгласието между Кубратовите синове. Изглежда, самият Кубрат е предвиждал подобно развитие на събитията, както личи от разказа на двамата хронисти. Ето как ги предава Теофан Исповедник: „Той оставил петима синове и им завещал по никакъв начин да не се отделят един от друг и да живеят заедно, за да владеят те навсякъде и да не робуват на друг народ. Малко време след неговата смърт петте му синове се разделили и се отдалечили един от друг с тази част от народа, която всеки един от тях имал под своя власт.“

По-нататък хронистът разказва за разселването на петимата синове. Той не съобщава нищо за причините за разделянето, но подобно нещо не е могло да се случи поради дребно неразбирателство. Може да се предполага, че е избухнала свада за престола. Според традицията престолът принадлежал на най-големия син Батбаян (Баян) и Кубрат на него ще е завещал върховенството в държавата. Това ясно се вижда от фразата на Теофан Изповедник: „И първият син, наречен Батбаян, спазил нареждането на баща си и останал в земята на прадедите си досега...“ Като първороден син той ще е имал съзнание за върховен изразител на властта. Това негово право вероятно е било оспорено от останалите братя, всеки от които се е обявил за независим владетел на подвластното си население. Вероятно не само вътрешните раздори, но и хазарската опасност и нежеланието да се подчинят на по-силните хазари са подтикнали братята на Батбаян към търсене на нови земи. Все пак хронистите съобщават, че едва след разселването, когато българите били разделени на пет малобройни части, хазарите тръгнали срещу техните земи. Това сведение потвърждава предположението, че държавата се е намирала в дълбока вътрешна криза и хазарите само се възползвали от нея. Бързото ѝ разпадане се дължало на недостатъчната вътрешна спойка между отделните племена и родове. Така се стигнало до разпадането на българския етнически масив и до далечни преселвания,

които напомнят тези на германските племена.

Най-големият син Батбаян останал в старите си земи, покорил се на хазарите и започнал да им плаща данък. Приема се, че тези земи съвпадат с Велика България у хронистите, т. е. Батбаян е обитавал степите около р. Кубан. Негови поданици трябва да са били част от уногундурите, на които преди това Кубрат бил господар.

Вторият син Котраг преминал Танаис (Дон) и се заселил срещу Батбаян. Ако неговите поданици са били котрагите (кутригури, котрагири), което е най-вероятно, той е живеел първоначално в степите на север от Черно море и западно от р. Дон. Някои автори погрешно твърдят, че Котраг се оттеглил на север по Волга, където била създадена Волжка България. Това събитие е свързано с друго българско преселване през първата половина на VIII в.

Третият син Аспарух според арменския географ Ананий Ширакаци побягнал пред хазарите от Хипийската (Конската) планина, която той нарича и Българска планина. Тя се отъждествява с днешното бърдо Ергени – вододелът между Волга и Дон, между Каспийско и Азовско море. Според името на планината може да се допусне, че поданиците на Аспарух са носели племенното име българи. Така ги наричат хронистите, описващи битката при Онгъла в 680 г. Император Константин Багренородни (X в.) твърди, че преди заселването си на Дунав българите се на-

ричали оногундури. В такъв случай Аспарух ще е предвождал племето (или част от него), което по-рано било подвластно на баща му. Дали не поради това е избухнала свадата между Кубратовите синове? Дали не защото Аспарух се е смятал за истински приемник на своя баща? В тези допускания може би се крие частича от причините, довели до разрива. Във всеки случай българската държавна традиция била пренесена именно на Дунав и пак тук историческата памет за нея е била демонстрирана чрез Именника. Аспарух тръгнал на запад, пресякъл Днепър и Днестър и достигнал до района на дунавската делта.

Четвъртият и петият син на Кубрат, чиито имена двамата хронисти не съобщават, също се насочили на запад, но избрали друг маршрут – към Аварския каганат. Четвъртият, за който от друг извор научаваме, че се наричал Кубер, останал при аварите. Петият, името на когото също узнаваме от друг извор, се наричал Алцек (Алцеко). След кратък престой в Аварския каганат той продължил пътя си и навлязъл в Италия, като се установил в т. нар. Пентаполис – област с 5 града около Равена. Той „се подчинил на царството на християните“, т. е. на Византия, която по това време владеела тази част от Северна Италия и се опитвала да разшири своите владения, воювайки с лангобардите. По-нататъшната съдба на Алцек става известна от сведенията на лангобардския хронист Павел Дякон. Според него около 663 г. Алцек напуснал Пентаполис и оти-

шъл при лангобардския крал Гримуалд (662–671) като го помолил да се засели в страната му срещу върна служба. Той бил изпратен при сина на краля, Ромуалд, в областта Беневент, Южна Италия. Алцек и хората му получили за поселване няколко изоставени града в района на Беневент и съседната област Кампобасо. Същият хронист отбелязва, че в края на VIII в. , когато той писал хрониката си, „те (българите) живеят и до днес по тези места и никак не са забравили собствения си език, ако и да говорят на латински“. С присъствието на Алцековите българи се обясняват запазените до днес селищни имена в Италия като Болгаре, Болгери, Боргери, макар те да са разпространени предимно в северната част на страната.

Миграцията на Кубратовите синове е едно от най-важните събития в историята на Европа през VII в. Тя слага истинския край на Великото преселение на народите. В резултат от нея се образуват две нови държавни обединения – Дунавска България и Хазарският каганат. Тези държави осигуряват мир и стабилност в Източна Европа чак до края на IX в. , когато последователно се появяват три нови азиатски племена – печенеги, узи и кумани. С разселването на четиримата братя в историята на източноевропейските степи завършва един период от две столетия (VI–VII в.), който може да бъде наречен български. След хуните именно българите и племената от българската група доминират между Волга и Дунав. На свой ред те предават ръко-

водната роля на хазарите. Разпадането на Велика България и последвалото движение на Кубратовите синове предизвиква промени в различни точки на континента. В Аварския каганат се появяват нови форми на материалната култура, бележещи началото на т. нар. средноаварски период. В района на средното течение на Днепър се укрива група сребър-

ни съкровища — знак за края на Пенковската култура, което от своя страна дало възможност за придвижването на славяни източно от реката. В района на Средна Волга се появяват паметници от един нов тип, свързани с придвижването на прабългари от района на Северен Кавказ.

Култура на прабългарите през V–VII век

През периода на Великото преселение в евразийската степ от Алтай до Унгария се разпространявали общи за всички племена накити, оръжие, снаряжение и предмети на бита. Тази общност била обусловена от сходните вкусове, военно дело и начин на живот на население, съставено предимно от конници — скотовъди, които се придвижвали след стадата си в търсене на свежи пасища — през зимата на юг, през лятото на север. Така предметите от материалната култура загубили етническата си характеристика, те станали общи за много племена. Поради това издирването на паметниците на културата на дадено племе е възможно главно въз основа на най-консервативния елемент на културата — погребалния обред.

През периода на хунската империя (краят на IV–V в.) в степите на Източна Европа били практикувани два погребални обряда — трупоишгаряне и трупополагане. От своя стра-

на трупополагането се извършвало в новонасипани и в заварени по-стари надгробни могили. Втората група се означава като група на вторичните гробове. Тя може да се свърже с българите и племената от българската група, тъй като съвпада по територия и характерни белези с гробните паметници от следващия период (VI–VII в.), когато свързването на тези специфични гробни съоръжения с българите не се поставя под съмнение. Това са обикновени гробни ями, в които погребаните са ориентирани с глава на север или североизток. До мъртвеца е била полагана конска кожа с крайниците —

Златна апликация. Владимирское, Русия

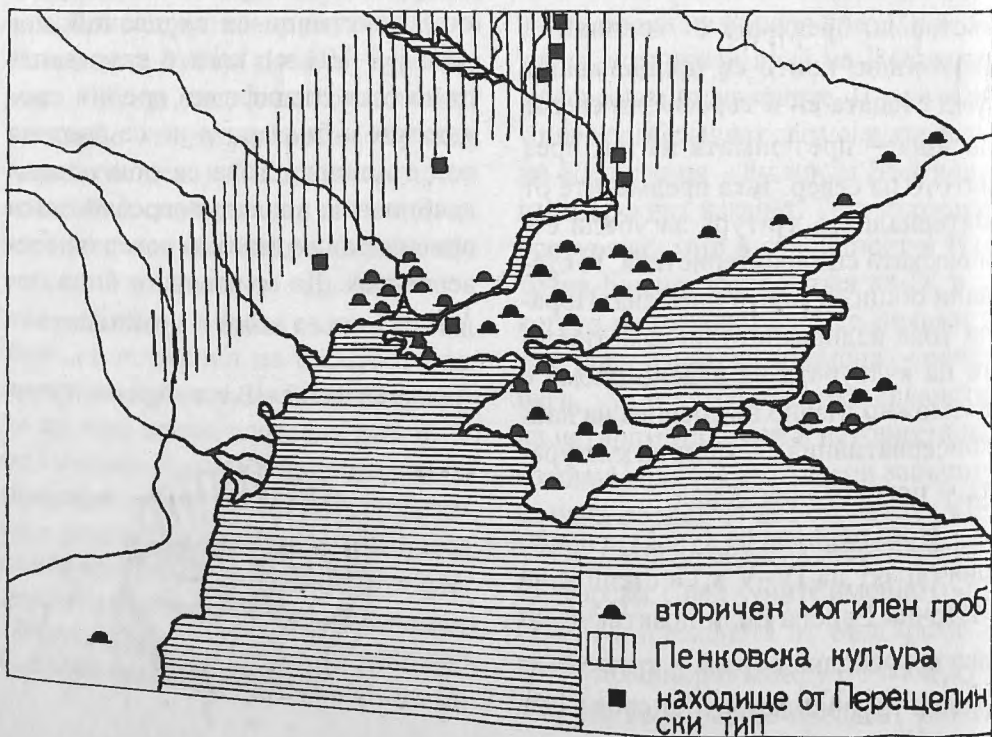

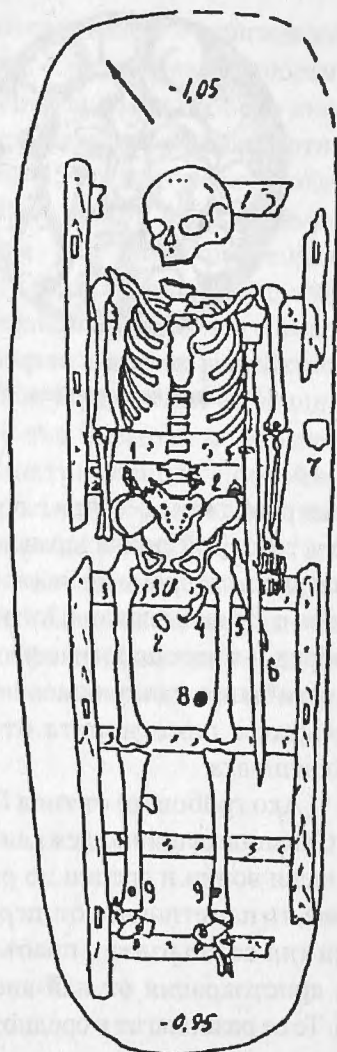
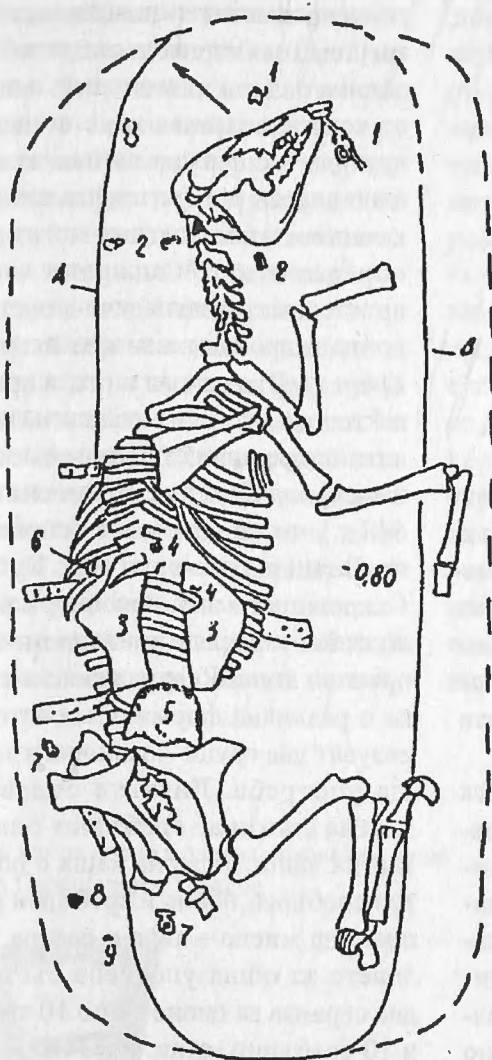
череп, крака и опашка. Това е кожата на животното, приготвено за следпогребалната трапеза. Гробният инвентар включва оръжие, накити и конско снаряжение от тип, познат и от другите видове гробове. Паметници от описания тип са известни в цялата степна зона – от заволжките степи до Днестър. Най-характерният паметник за цялата група е вторичният гроб при Покровск на левия бряг на Волга. От гроба при Владимирское произхожда апликация с изображение на мъжко лице – едно от редките свидетелства за човешкия образ от онова време.

В същия географски район през VI–VII в. се разпространява нова група гробни паметници с почти идентични особености на погребал-

ния обряд – вторично погребване в могила и североизточна ориентация на погребания, придружен от цял кон или конска кожа с краиниците. Най-характерните предмети от гробния инвентар са коланните украси от т. нар. хералдичен тип. През 30-те и 40-те години унгарски и български археолози бяха склонни да смятат, че тези украси са били характерни само за прабългарите, но днес е установено, че те са носени от различни племена, обитаващи европейските степи от Волга до Рейн. Най-богатият гроб е проучен близо до шийката на Кримския полуостров при с. Сивашовка, Херсонска област, Украйна. Той принадлежи на воин, вероятно вожд, който бил положен на специално дървено ложе. Над него

Вторични могилни гробове от групата Сивашовка

Гробът от Сивашовка

било оформено дървено покритие, образуващо своеобразна гробница. Покойникът бил препасан с богато украсен със сребро колан, до него поставили лък и колчан със стрели, железен меч и железен нож. Върху дървено блюдо поднесли почетният месен деликатес на степните народи – овнешка опашка. Над ложето бил положен убитият любим кон на

покойника със сбруя, украсена със сребърни апликации. Най-многобройната регионална група гробове се разполага в северночерноморските степи, втора по големина е волжката група. Напоследък гробове от този тип се откриват в долното течение на Кубан – територията на същинската Велика България. Още по на юг, в Милската степ в днешен

Златна апликация от гроб при
Старонижнеблиевская, Русия

Азербайджан, е открит гробът при Уч-тепе. Той принадлежал на вожд, загинал по време на военна кампания в Закавказието. Погребалният обред и антропологическия тип на погребания дават основание да се свърже с паметниците от групата Сивашовка.

Ако гробовете от типа Покровск и Сивашовка принадлежали на обикновени воители и средни по ранг вождове, то паметниците от терещепински тип се свързват с прабългарската аристокрация от най-високо ниво. Те се разполагат в средното и долното течение на Днепър, предимно на левия бряг на реката. Сред тях се откроява знаменитото съкровище от Малая Перещепина, Полтавска област. То е най-богатото и най-ценно в историческо отношение съкровище, намирано на територията на Източна Европа от периода на Средновековието. Състои се от около 800 предмета (по-голямата част от тях облицовъчни пластини), от които златните имат общо тегло 25 кг., а сребърните – около 50 кг. Показателни за атрибуцията на съкровище-

то са предметите – владетелски инсигнии. Това са два дървени жезъла, обвити с тънък златен лист, единият от които завършва горе с топка, а другият – с фигура на лъв, както и един златен рог (ритон) за пиене. В качеството на инсигнии могат да се определят и три масивни златни пръстена с гръцки надпис-монограм, който в превод гласи „на патриция Кубрат“. Въз основа на този превод, както и на датата на най-късните монети в съкровището (от времето на император Констанс II, емисия 641–648 г.), то се свързва с основателя на Велика България хан Кубрат. Съкровището включва още накити, коланни украси и принадлежности, оръжие, конско снаряжение и съдове с различна форма. Съдовете образуват две групи – за лична и за обща употреба. Личните съдове са златна лъжица, сребърно блюдо, златна чаша, дървена чаша с позлатен сребърен обков и сребърен комплект за миене – кана и патера. Съдовете за обща употреба съставят два сервиза за пиене от по 10 златни и 10 сребърни чаши. Към тях се отнасят няколко златни и сребърни кани и блюда. Сред предметите са били намерени множество квадратни пластини с отвори за приковаване, които се определят като облицовка на погребално ложе или ковчег. При откриването на съкровището не са съобщени данни за наличие на човешки кости. Намерено било в пясъчна дюна на дълбочина до 1 м., струпано накуп в неголяма яма. Вероятно трябва да се определи като съкровище в същинския смисъл на

думата, укрито при опасност, или като отделно заровен гробен дар. Съставено е от предмети с византийски, ирански и степен произход, част от които попаднали в ханския двор като плячка, други идвали като част от трибута (данъка) или като дипломатически подаръци. Растителната украса върху някои предмети е съставена от палмети с разположение и форма на листата, характерни само за перещепинския тип паметници. Те не възпроизвеждат естествената форма на листа, тъй като завършват с дълги тънки издължавания, дали повод да бъде наречена „пламтяща“ или „разрошена“ палмета. Понякога листата се разтварят свободно настрани и надолу. Явно в ханския

двор работело ателие с оригинална стилистика. Сред принадлежностите и украсите за колан особено внимание заслужава масивната златна тока с тегло 454 г., която е най-голямата и най-тежка от всички, намирани досега. Тя е била прикрепена към широк ремък, завършващ със златен накрайник. Този колан е имал представителен характер и вероятно е т. нар. цингулум – един от знаците, с които във Византия се удостоверявало патрицианско достойнство. Знае се, че Кубрат получил тази титла от император Ираклий. Повечето от златните монети в съкровището, използвани за направа на огърлица, принадлежат на този император и това още веднъж потвър-

Златен рог за пиене и златна обковка на чаша.
Малая Перещепина, Украйна

ждава тесните връзки между двамата владетели.

Към паметниците от т. нар. перещепински тип принадлежат още няколко находища със златни и сребърни предмети – Глодоси, Келегей (със златен рог за пиене), Ясиново и др. Най-голям интерес предизвиква това при Вознесенка. То е открито на високия ляв бряг на Днепър върху хълм, на който още скитите са издигнали надгробни могили. Там е разкопана четириъгълна площадка, оградена с вал, натрупан от камъни и пръст с размери 82 x 51 м. В източната част на ограденото пространство бил оформен кръг от камъни с диаметър 6 м. Определя се като останки от юрта – символично жилище на знатен покойник. Комплексът се тълкува като погребален, но в рамките на вала не са открити човешки кости. В една яма, изкопана до каменния кръг, са намерени накуп 60 стремена, 60 токи от конска амуниция, 40 юзди, 4 ножа, 3 еднолезвийни меча с ножници, 2 сребърни фигурки на орел и лъв – върхове на византийски бойни знамена. В друга яма, запълнена с пластове от камъни, са открити върхове на стрели, фрагменти от глинени съдове, горели и негорели животински кости, главно от кон. Това странно съоръжение е обяснявано по много начини и е свързвано с различни народи. Напоследък се налага мнението, че принадлежи на обитатели на степите и представлява поменален паметник от тюркски тип, подобен на поменалните храмове на каганите в Монголия. Във Вознесенка обаче

няма следи от храм – освен ако такава роля не е изпълнявал каменният кръг, – но двете ями с предмети и кости потвърждават мнението за поменалния характер на паметника. Украсата от перещепински тип палмети върху някои предмети го свързва с основния паметник на групата – съкровището от Малая Перещепина – и позволява да се датира във втората третина на VII в.

Връзка с прабългарите от Северното Черноморие има т. нар. Пенковска култура, съществувала през VI–VII в. Тя е локализирана в лесостепната област на днешна Украйна и Молдова, между реките Северски Донец и Прут. Създадена е от уседнало земеделско-скотовъдно население на границата между славяни и балти откъм север и степно население откъм юг. Именно там, в южните райони на културата, особено по двата бряга на Днепър, са установени някои специфични особености на материалната култура, свидетелстващи за влияние или присъствие на степно (българско) население. Това са овални по план юртообразни жилища, големи глинени гърнета с излъскана повърхност, гробове с трупополагане, придружени от кости от кон огнища за отопляване на полуземлянки и др. Занаятчийски, а вероятно и административен център на тази култура е било Пастирското градище, където са открити производствени съоръжения за обработка на цветни метали и голям брой сребърни и бронзови накити – обеци, фибули, пръстени. Там са намерени и най-много съдове с излъска-

на повърхност, известни като керамика от пастирски тип. В североизточната област на Пенковската култура са открити редица находища, съдържащи голям брой метални предмети, главно фибули, коланни и ремъчни украси, спираловидни висулки. Най-богатото находище от този тип произхожда от Мартиновка. Въз основа на металните предмети и керамиката от пастирски тип някои археолози обособяват отделна пастirsка култура, която се приписва на кутригурите. Тази теза се нуждае от допълнителни доказателства. Не съвсем убедителна е и тезата, според която Пенковската култура принадлежи на славяните-анти. Свързването ѝ с антиите е най-вероятно, но техният точен етнически произход е все още нерешен проблем. Според досегашните данни антиите, които някои хронисти от VI в. сближават със славяните, са останки от населението на Готския племенен съюз, създадо т. нар. Черняховска култура. Пенковската култура има редица допирни точки с Черняховската култура и може да се определи като неин наследник. Номадските елементи в нея свидетелстват за контакти със степите, обитавани през VI–VII в. от кутригурите.

Следи от пребиваването на прабългарите са открити в района на Северен Кавказ на територията на днешен Дагестан. В некропола при Верхний Чирюрт са открити три некропола, съставени от гробове в ями и катакомби. Ямните гробове се свързват единодушно с прабългарите. Те имат предимно североизточна

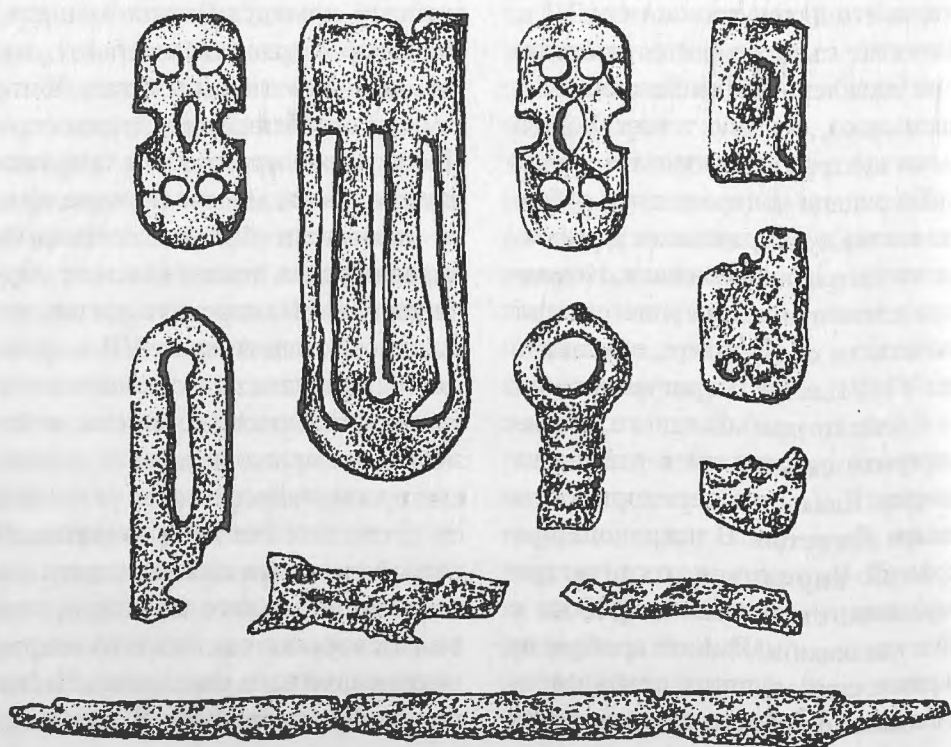
ориентация. Гробният инвентар е съставен от глинени гърнета, ножове, копия, бронзови и сребърни украшения за колан, накити. Погребаните принадлежат към европейския расов тип със слаби монголоидни белези. Расовият тип на погребаните в катакомби е почти идентичен с този на погребаните в ями. Въз основа на това някои автори смятат, че и двата вида гробни съоръжения са принадлежали на прабългари. Некрополите датират от VI – началото на VIII в. и са оставени от обикновеното население на Царството на хуните. Аристокрацията била погребвана в катакомби, над които насипвали високи до 6 м могили. Гробните камери са четириъгълни или овални, а горните им части са оформени като двускатен или коничен покрив, напоящ покривите на подвижните номадски жилища-юрти. Инвентар е сравнително богат, дори в случаите, когато катакомбите са били ограбени още в древността. Преобладава оръжието и снаряжението – копия, мечове, ножове, части от плетени ризници, останки от дървени седла, токи и халки от амуниция и др. Намерените златни византийски монети са от VII в. и дават общата дата на могилените катакомби. Обикновено се приема, че тези гробове принадлежали на същинските хазари, но тази теза се нуждае от допълнителни доказателства. В устройството на подмогилените катакомби има много елементи, които ги свързват със старото местно скито-сарматско население. Наскоро подобно съоръжение (без човеш-

ки скелети) бе открито в Плиска.

Известни са паметници на територията на днешна Унгария, които с голяма вероятност могат да се свържат с прабългарите. При Сентеш-Лаписто е открит вторичен могилен гроб със североизточна ориентация и кости от кон — череп и крайници. Тези белези го свързват с групата Сивашовка. Според гробния инвентар — меч и сребърни коланни украси — той се датира в VII в. Цяла група немогилни гробове с частични конски скелети (череп, крайници, опашка) се обособяват в района между реките Тиса, Марош и Кьорьош. Те също имат североизточна ориентация и към тях се причисляват и гробове с подобна ориентация, но без кости от

кон. Гробните ями имат различна форма и устройство, понякога са силно издължени и напомнят шахти или към основната яма са издълбани ниши. Такова устройство на гробове не е познато в по-ранните култури в среднодунавската равнина. Аналозиите се откриват на изток, в степите по двете страни на Урал, в скито-сарматска среда. Частичните конски скелети пък се знаят от прабългарските паметници от типа Покровск и Сивашовка. Всичко това е дало основания на унгарски археолози още през 40-те години да предложат свързването на тези гробове с кутригурите, които в 567 г. напуснали Северното Черноморие и се заселили заедно с аварите в Панония.

Предмети от могилен гроб при Сентеш-Лаписто, Унгария

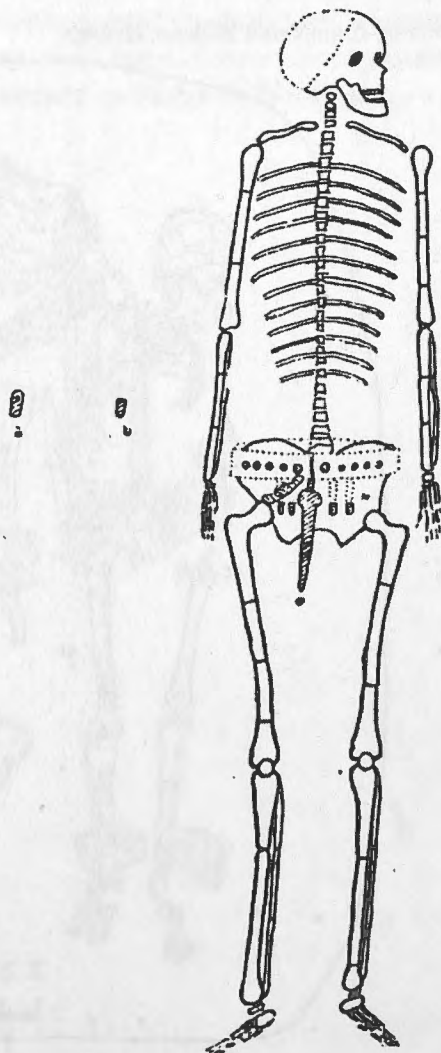

Друга група гробни паметници в Унгария се разполага в днешния комитат Фейер южно от Будапеща и се означава с името на най-важното находище Озора-Тотипуста. За тях са характерни следните особености: единично погребване с кон; гробен инвентар от пресовани златни и сребърни коланни украси с растителен орнамент, стремена за мекка и твърда обувка, еднолезвийни мечове-саби; пресовани апликации за конски ремъци; двусъставни юзди с осморкообразни краища. Откритите монети датират от времето на императорите Констанс II (641–668) и Константин IV Погонат (668–685). Като цяло групата се датира във втората половина на VII в. и се свързва с прабългарите на Кубер, намерили приют в Аварския каганат след разпадането на Велика България. Унгарски археолози и историци смятат, че появата на Кубер предизвикала смяна на технологията, формата и украсата на коланните и ремъчни апликации – технологията на леенето им била заместена с пресоване. Появил се нов тип оръжие – еднолезвийният меч, който бележи прехода към сабя. Някои унгарски археолози са на мнение, че групата на Кубер била съставена от оногури (унгарци) и съставя първата вълна от заселването им. Тази хипотеза не се потвърждава от езикови паметници на древноунгарския език, чиято поява в среднодунавската област е сигурна за периода след 896 г., когато изворите отбелязват тяхното заселване в Панония. Под въпрос трябва да се разглежда засега и иде-

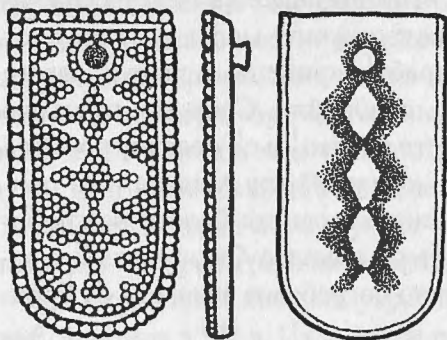
ята за новите културни форми, донесени от изток от Кубер.

Паметниците на Балканския полуостров, които могат да се свържат с прабългарите до Аспарух, засега са малобройни. Сред тях на първо място трябва да се посочи гроб № 5 от могила III при Мадара. Той притежава основните белези на гробовете от групата Сивашовка – вторично погребване в могила от брон-

Скелет от гроб № 5, могила III при Мадара

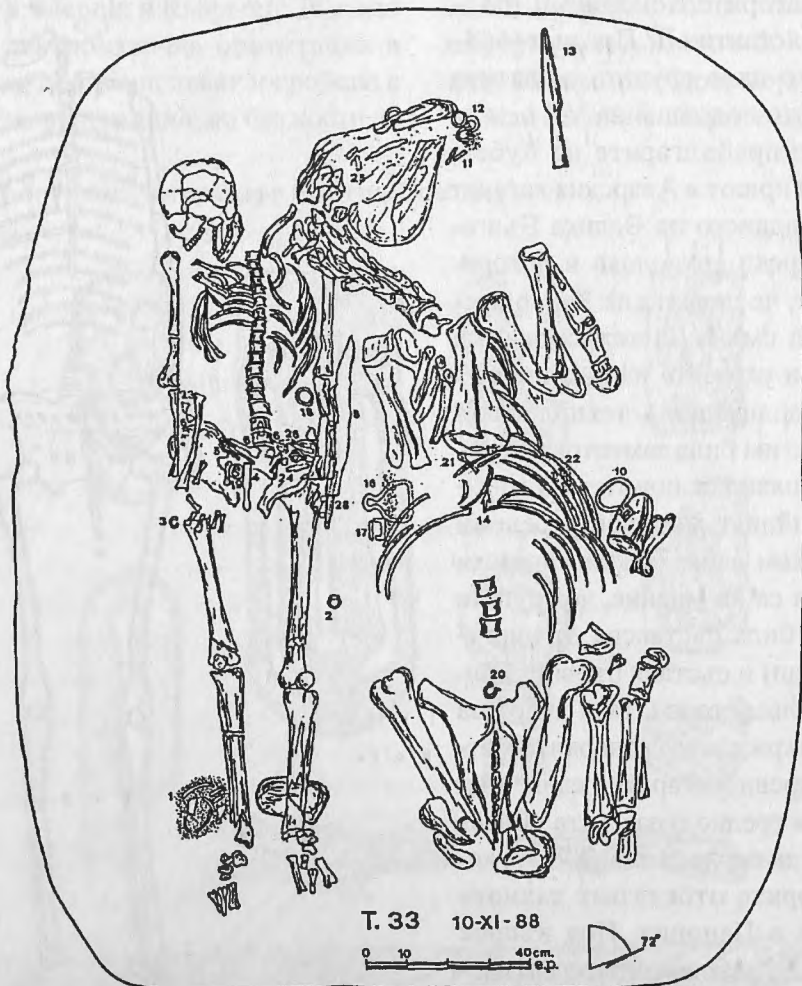

Златен накрайник на колана от гроба при Мадара

зовата епоха, североизточна ориентация, цял скелет на кон, открит върху дървено покритие над мъртвеца. В тазовата област на скелета е открит златен коланен накит, известен под името втори мадарски коланен накит. Предложени са различни датировки на гроба – от края на VI в. до края на VII в. Силната износеност на коланните апликации е един заслужаващ внимание аргумент за продължителната употреба на колана и за възможността той да е попаднал на юг от Дунав с Аспаруховите бъл-

Гроб на конник при Вичене, Италия

гари в третата четвърт на VII в. Единични гробове, които с предпазливост трябва да се свързват с прабългарите или техни сродници, са открити още при Търгшор в Румъния, в Коринт (Гърция) и при Плевен. Последният е интересен с това, че мъртвецът е бил погребан в по-стара пещ за изпичане на вар и до него са били положени 4 цели кучета и части от още 3 кучета. С нашествията на прабългари (кутригури) и други племена (анти) се свързват единични находки от коланни украси и керамика, открити предимно по десния бряг на Дунав.

Напоследък се появи възможност за пръв път с по-голяма увере-

ност да се говори за прабългарското присъствие в Италия. В областта Кампобасо, при днешното градче Вичене, тъкмо там, където са били разселени българите на Алцек, са проучени гробове от VII в., в които някои от мъртъвците са погребани с оръжие и коне. При общия лангобардски характер на предметите от гробния инвентар погребването на цели коне със стремена от „аварски“ тип издава обичай, който без съмнение принадлежи на население, което е дошло от степната зона. Както предполагат италианските археолози, това най-вероятно са съплеменниците на петия Кубратов син.

Част втора

БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО НА ДУНАВ

Завладяване на нова родина

За държавата, която Аспарух създаде след разпадането на Велика България, се употребяват различни термини: Първо българско царство, Първа българска държава, Българско (старобългарско) ханство, Дунавска България, България на Аспарух и др. Още по-голяма е пестротата на определенията, когато се взема под внимание етническият фактор. Тогава се използват определения като „епоха на хуно-българско надмощие“ (В. Н. Златарски), „прабългарски (първобългарски) период в българската история“ (В. Бешевлиев), „славяно-българска държава“ (Д. Ангелов) и др. Рядко някой термин може да отрази точно и всеобхватно съдържанието на сложно историческо събитие, каквото е създаването на една държава, особено на българската, извършено в комплицирана етническа обстановка и на територията на чужд жив държавен организъм. Тук бе избрано наименованието Българско ханство, употребено за пръв път от Г. Баласчев.

Терминът „образуване“, който обикновено се използва, се нуждае от пояснение. С него е означен ак-

тът на създаването на държавата и по-точно периодът, заключен между настаняването на Аспарух на Дунав и мирния договор от 681 г. Обикновено този термин се свързва със събитията от 680–681 г., които се означават със синонимите създаване, възникване и др. Напоследък бе предложено тези събития да се схващат като част от един по-продължителен процес, който се определя като изграждане, съзиждане, раждане. Неговата горна граница се поставя до покръстването в 864 г. Строго погледнато, актът на образуването се е извършил в момента, когато Аспарух е избрал първоначалната земя за заселване. Не е известна обаче нито датата на настаняването, нито подробности от пребиваването му там до 680 г. Това налага процесът на създаването да се удължи до първото териториално разширение на първоначалната земя, признато косвено с договора за данък от 681 г. За този период може да бъде използвана формулировката „завладяване на нова територия, която става люлка на раждащата се държава“ (Ив. Божилов).

Създаването на Българското

ханство на Дунав фигурира в извори, съвременни или близки до времето на събитието. Сред чуждите на първо място трябва да се отбележи изказването на сирийския презвитер Константин Апамейски на Шестия вселенски църковен събор в Константинопол от 680–681 г. На този събор се разисквал въпросът за природата (волята) на Христос – дали той е човек и бог (становище на Цариградската патриаршия), или е само бог (становище на източните патриаршии). Като нисш духовник, представител на опозиционната сирийска църква, Константин успял да вземе думата едва на 9 август 681 г. Според протоколите на събора той казал следното: „Казвам се Константин. Презвитер съм на светата Божия църква, която се намира в Апамея, в провинция Втора Сирия. Ръкоположен съм от Авраамий, епископ на Аретуса. Дойдох при вашия свети събор, за да ви поуча, че ако бях изслушан, нямаше да претърпим онова, което претърпахме във войната с България. Защото аз поисках още отначало да дойда на събора и да помоля да стане мир, така щото да се извърши нещо, което да обедини двете страни, та нито едните, нито другите да се измъчват, сиреч нито тия, които изповядват една воля, нито тия, които изповядват две воли.“ Тук се загатва за неуспешната, наскоро приключила война с България, която по думите на Константин могла да завърши по друг начин, ако е бил изслушан навреме. Това е рядък случай, когато съвременник говори за такова решаващо събитие,

каквото е войната между българите и Византия, довела до важна политическа промяна на Балканския полуостров. Новият съсед на империята е наречен с името, с което дотогава била означавана Кубратовата държава, и това е едно от доказателствата, че още тогава тя била възприемана като естествено продължение на „старата голяма (велика) България“.

Съвременни на събитията са и сведенията, съобщени от Теофан Исповедник и патриарх Никифор. Живели и творили в края на VIII – началото на IX в., двамата са ползвали общ, досега неоткрит извор. Подробният разказ не оставя съмнение, че неизвестният автор е участвал лично в събитията или го е записал по думите на очевидец. Сведенията им са повторени от по-късните византийски хронисти Георги Монах и Лъв Граматик. В съответствие със своите първоизточници те обясняват завладяването на Мизия от Аспарух като следствие от военното поражение на Византия. През X в. в империята била създадена нова версия за образуването на българската държава. Тя открито изопачава историческата истина. Според Йосиф Генезий и Лъв Дякон българите получили като дар византийска земя за заселване. Тези сведения тенденциозно представят Аспарух не като победител, а като послушен византийски федерат. Те отговарят на схващанията на византийските управляващи среди от X в. за нелегитимността на българската държава и за необходимостта от нейното лик-

видиране. Не случайно у Лъв Дякон името на Аспарух е заменено с Булгар. От обединяването на тези сведения с легендарни мотиви се е получил разказът на Михаил Сирийски през XII в. за заселването на Булгар като византийски федерат в Горна и Долна Мизия и Дакия (вж. Приложение 1).

Домашните извори са по-малобройни, но по-хомогенни. Именникът на българските ханове, който представлява списък от имена и дати, нарушава своята монотонност, когато достига до Аспарух. Там е добавена следната важна бележка: „Тези 5 князе (предшествениците на Аспарух) управляваха княжеството на отвъдната страна на Дунав 515 години с остригани глави. А след това дойде отсам Дунав Исперих княз. Същото е и досега.“ Според съставителя на Именника (или по-скоро според славянския преводач от началото на X в.) историята на прабългарите се обособява в два периода и в два географски района – отвъд Дунав и отсам Дунав, – тясно свързани помежду си. Завземането на нова територия и преместването на държавния център отсам Дунав според него е само смяна на мястото, но не и на традицията. В този паметник най-добре е изразена идеята за приемствеността в историята на прабългарите и органичната връзка между България на Кубрат и България на Аспарух. В една приписка от българския превод на Манасиевата хроника (XIV в.) кратко и точно е предадено идването на българите и настаняването им в новите земи, от-

нети от Византия със сила: „При този цар Константин (Брадати) преминаха българите през Дунав и като ги разбиха, отнеха от гърците земята, в която живеят до днес. По-рано тази земя се наричаше Мизия.“ Тази бележка съвпада напълно с версията на ранните византийски хронисти.

Успоредно с езическата е била създадена и християнска версия за началото на държавата, изложена в Българския апокрифен летопис от XI в. Съставен във време, когато българската държава временно не функционира, летописът е имал за цел да възвеличи нейното минало и да представи създаването ѝ като събитие, внушено от самия Бог. То е обрисувано в подчертано легендарна светлина. Изпълнението на волята Божия е възложено на пророк Исай, който по Божие указание довежда третата част от куманите, наречени българи, в Карвунската земя между Дунав и морето и им поставя за пръв цар Слав, наследен от Испор (Аспарух) цар. Идеята на съставителя на летописа е да покаже божествената санкция на правото на българите за собствена държава и косвено да изрази надежда в нейното възобновяване.

Годината, в която Аспарух потеглил на запад, не е известна. Не се знае и кога той е достигнал до Дунав. По този повод съвременни историци предлагат различни дати в диапазона от 659 до 675 г. Една вероятна дата би могла да бъде годината 665. През 664 г. император Констанс II заминал за Италия, за да

се опита да премести отново центъра на империята на запад. Ако той е оставил спокоен Балканския полуостров, вероятно прабългарите още не са се били настанили там или вестта за тяхното пристигане още не била достигнала до столицата.

Мястото, където се установил Аспарух, е наречено у Теофан Изповедник и патриарх Никифор Оглос или Онглос-Онгъл. Няма единно становище за произхода и етимологията на тази дума. Вторият хронист изрично съобщава, че то било „наречено на техен език“, т. е. на езика на българите. Все още някои историци споделят първото обяснение на думата като славянското ъгъл. Най-популярна е тюркската етимология, според която думата се сближава с агъл, аул – укрепено място. Напоследък се предлага като успоредница монголската дума онголо, която означава място при завой на река.

Според хронистите това място се намирало на север от реката и било естествено защитено от реки, блата и височини. По-нататък става ясно, че там имало и укрепления, защитаващи цялото място или централната му част. Северното местоположение на Онгъла спрямо Дунав се приема от повечето съвременни историци, считащи сведенията на хронистите за меродавни. Историкът, който пръв се е занимал подробно с въпроса – В. Н. Златарски, не се е доверил на тези иначе сигурни източници, а е предпочел сведението на арменския географ Ананий Ширакаци. Според него Аспарух се заселил в делтата на Дунав на ос-

тров, наречен Пюки. Това е остров Певки, който още античните географи поставят в същия район. Локализацията му е проблематична, тъй като в делтата на реката се образуват много острови, но практически те са непригодни за обитаване. Поради това В. Н. Златарски прие, че този остров се е намирал в най-северния край на Добруджа, където има следи от стар ръкав на реката. Той обаче не се свързва с морето и не оформя остров. В подкрепа на тезата си видният наш историк посочи останките от няколко землени укрепления, на които пръв бе обърнал внимание археологът К. Шкорпил. Те са следните: 1. Малкият земен вал между Дунав и Черно море с дължина 60 км., насочен на юг. Спомен за неговото строителство е запазен в Българския апокрифен летопис от XI в., където той е наречен „презид“ и е обявен за дело на Аспарух; 2. Южният бесарабски вал между реките Прут и Днестър с дължина 120 м., насочен на север. Вероятно част от тази линия е и валът при Галац, преграждащ ъгъла между реките Серет и Прутм 3. Земленият лагер при с. Никулицел, до завоя на Дунав западно от Тулча, с площ 48 квадратни километра. За датировката му има сравнително малко, но категорични данни, според които той не принадлежи към римските укрепления по Дунав. Неговата форма, площ и конструкция на отбранителните съоръжения не съответства на римското строителство след II в., а свързането му с предполагаеми византийски федерати (хуни) не съответства

на историческата обстановка след 602 г. Най-вероятното време на строителство на тези три землени съоръжения е VII в. Те образуват система от укрепен център и два погранични вала откъм север и юг, които заедно с естествено укрепените граници от запад и изток – Дунав и Черно море – оформят укрепена територия с площ около 15 000 квадратни километра. През VII в. никой друг народ освен българите на Аспарух не е могъл да изгради и използва тези укрепления.

Изграждането на големи, трудоемки съоръжения по границата показва, че тази земя е била избрана за продължително обитаване. Тя не е била временен стан или изходна база за сезонни нападения. Има основания следователно да се схваща като територия, която Аспарух избрал, за да продължи в нейните рамки живота на разпадналата се Велика България. От тази гледна точка тя трябва да се схваща като първоначална територия на Българското ханство на Дунав. Нейните неголеми размери и отлично укрепяване напълно съответстват на предполагаемия брой на Аспаруховите българи и на състоянието, в което те се намирили след сблъскванията с хазарите и уморителния преход до Дунав. То е добре предадено от Теофан Исповедник, когато той описва мястото на поселване: „...мястото е защитено и мъчно превземаемо от всяка страна; бидейки отпред блатисто, а от другите страни оградено като венец от реките, то давало голяма сигурност спрямо неприятели за от-

слабения от раздялата народ.“ И така, има сериозни основания да се смята, че Дунавското ханство първоначално било основано по двата бряга в най-долното течение на Дунав, т. е. обхващало е ничии земи на север и земи от територията на Византия на юг от реката.

След началото на VII в. империята фактически се оттегля от Мизия и Малка Скития (Добруджа), предоставяйки защитата на тези земи на заселените там славяни. Но тя не престанала да ги счита за неотделима част от територията си. Това означавало, че всяко посегателство върху тях без съгласието на императора следва да се накаже. Своеволното откъсване на земя се е схващало като най-грубо погазване на основния принцип в политическата доктрина на Византия – идеята за нейната универсалност. Наистина, малко преди това арабите отнели голяма част от близоизточните и африканските владения на Византия, но загубата срещу силния противник била преглътната и представена като дар. Подобно отношение не било възможно срещу малък народ и не случайно хронистите не се колебават да го нарекат „мръсен и нечист“. Според тях поводът да се организира поход срещу българите били нападенията, които те извършвали „в близките до Дунава земи, т. е. сега владяната от тях страна, тогава владяна от християните“. Но истинската причина са не нападенията, а фактът на своеволно настаняване върху къс земя, принадлежащ на империята.

Под влияние на сведенията на Михаил Сирийски, който представя Булгар като византийски федерат, В. Н. Златарски допусна, че първоначално Аспарух-Булгар наистина е бил граничар на Византия. Едва по-късно, след заминаването на император Констанс II в Италия през 664 г., той се одързостил, откъснал част от Северна Добруджа и прокарал гранична черта между своите и византийските владения – Малкият землен вал между Дунав и Черно море. У хронистите обаче няма дори намек за подобни връзки. А и трудно могат да бъдат допуснати за владетел като Аспарух, който избира риска на преселението, за да избегне подобна зависимост от хазарите, и който има самочувствието на законен продължител на независимата държава България. Изглежда, още с пристигането си той е предприел мерки да очертае земите си, разчитайки на факта, че откъсването на този далечен глух ъгъл на империята няма да я предизвика за война във време, когато арабите не само заплашвали азиатските ѝ владения, но в продължение на 4 години (674–678) обсаждали самата столица. Случило се обратното. Визан-

тия организираща мащабен поход по суша и море към Онгъла. Начело на войската застанал самият император Константин IV Погонат (668–685). Този факт показва какво значение отдавали византийците на изхода от войната. Техен противник било единственото племе от периода на Великото преселение, което се осмелило да основе своя държава на територията на свещената Източна римска империя.

Войната от 680–681 г. е подробно описана от хронистите Теофан Изповедник и патриарх Никифор. Когато корабите акостирали на близкия бряг и двете части на войската се съединили, нейното множество принудило прабългарите да се затворят в своето укрепление. Блатата пречели на обсадата, а, изглежда, и духът на войската не бил много висок, защото след три-четири дни византийците не успели да направят нищо сериозно. Междувременно императорът, страдайки от болки в крака и уверен, че изходът от обсадата е предрешен в полза на неговите войници, решил да отиде в Месемврия на бани, като поръчал да се предизвика сражение на открито. Но конните части пуснали слух, че той всъщност бяга, и на свой ред побягнали, внасяйки смут в цялата войска. Трудно е да се прецени доколко тези сведения отразяват действителността. Последвалото тежко поражение е обяснено от хронистите като резултат от неоправданата паника във византийските редици. Вероятно очевидецът или неизвестният хронист-първоизточник е ис-

Златна монета от император
Константин IV Погонат

кал да смекчи евентуалните упреци и обвинения към императора за поражението. Любопитна, но трудно доказуема теза е изказал историкът Й. Трифонов. Според него причина за поражението бил бунт във византийската войска, съставена главно от сирийци, които възнегодували срещу решението на Шестия вселенски църковен събор, отхвърлил предложението на Сирийската църква Христос да се счита само за бог. Такива податки изворите не съдържат, а и тази вероятност се разминава с хронологията на събитията. Както и да е, българите схванали бързо важността на момента, излезли от укрепленията си и започнали да преследват бягащите, убивайки и наранявайки мнозина. Те достигнали до Дунав, преминали на другия бряг и се спрели чак при Варна, близо до Одесос – градът, който по-късно приел това име. Вероятно отначало Варна се е наричало Девненското езеро с р. Провадийска. Тази област била избрана за нов център на ханството, защото по думите на Теофан Исповедник „мястото е много сигурно, отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради теснините и Понтийско море“. Било извършено първото териториално разширение на Българското ханство.

Така завършил първият етап от войната. Той протекъл през лятото на 680 г. – започнал с обсадата на Онгъла и приключил със завладяването на Мизия. Византия смятала случая за временно приключен. Отстъпвайки на юг от Стара планина, тя се примирила със загубата, реша-

вайки да чака по-добри времена за реванш. За Аспарух обаче войната не била свършила. Големият успех вдъхнал дързост на победителите и още през пролетта на следната 681 г. те на свой ред за пръв път преминали през Стара планина и започнали да нападат Тракия. Започнал вторият етап на войната. Тази област не била погранична, подобно на Мизия, която могла да бъде отстъпена временно. Империята я считала за своя същинска земя. Там градовете продължавали да функционират въпреки тежките разорения от предходното столетие. През нея минавал главният път от Централна Европа за столицата Константинопол. И тъй като не могла да окаже съпротива, но и не могла просто да се оттегли, както при загубата на Мизия, Византия била принудена да поиска спиране на нападенията срещу изплащане на годишен данък.

Нападенията в Тракия започнали навярно през пролетта на 681 г. Според протоколите на Шестия вселенски църковен събор император Константин IV Погонат напуснал работата на събора през пролетта на 681 г. вероятно поради грижите, които му създавали българските нападения в Тракия. Изказването на Константин Аламейски през месец август същата година дава да се разбере, че войната вече била приключила. Следователно мирният договор е бил сключен през първата половина на лятото на 681 г.

Този договор принадлежи към временните договори, които се сключвали за неопределен срок от

време. Със стабилни и силни партньори Византия сключвала договори за срок от 30 години съгласно правилото от римското право за срока на давност на някакво деяние. С партньори, които тя не смятала за равностойни, но с които била принудена да влиза в официални отношения, се сключвали договори за изплащане на едногодишен данък. Той се изплащал дотогава, докато империята сметнела, че може да прекрати вноската едностранно по някаква причина. Поради това и българо-византийският договор от 681 г. съдържа една единствена клауза: „Принуден от това (нападенията в Тракия), императорът се задължил да им плаща годишен данък за срам на ромеите заради многото ни грехове.“ И тук се долавя опит да се оневини императорът, като позорният за Византия мир се оправдае с колективните грехове на ромеите. В същото време изразът „за срам“ показва, че бил извършен непростим компромис. Чак през X в. император Роман Лакапин в едно писмо до цар Симеон ще напомни, че ромеите не са забравили слабостта на някогашните императори, допуснали заселването на българите. Не е известно какъв е бил размерът на данъка и в какъв вид се е изплащал. Сключеният по-късно, през 716 г., мирен договор, предвиждал 30 литри злато – сума, която се изплащала в копринени дрехи и червени кожи. Вероятно подобна равностойност е била изплащана и според договора от 681 г.

В историческата литература този договор се приема като начална

дата на българската държава. Някои историци го определят като знак за международно признание и официален отказ от завладените земи от страна на Византия. Подобни твърдения обаче не са съвсем точни. Строго погледнато, истинската начална дата на Българското дунавско ханство като приемник на Велика България е годината, в която Аспарух заема и укрепява първоначалната територия в най-долното течение на реката. За съжаление тази дата не е известна със сигурност. По-горе бе предложена 665 г., но и тя е ориентировъчна. Абсолютизирането на годината 681 като начало е неправилно, защото Византия воювала с народ, заел и укрепил определена територия под егидата на силна централна власт – два белега, достатъчни да характеризират Онгъла като държава. А ако империята не бе имала възможност да воюва с българите и не им бе дала повод за нахлуванията в Тракия и не бе сключен мир – нима това означава, че малката държавица на Аспарух не е съществувала? Договорът от 681 г. не може да се схваща и като международно – в смисъл едностранно, от Византия – признание. Той не принадлежи към договорите, които определят граници между две страни и признават легитимността на съответните владетели. Такъв договор двете страни ще подпишат чак през 716 г., и то под натиска на България. В 681 г. Византия само откупува мира срещу пари. Може и да е имало устни споразумения за границата, но те не са влезли в официалното съг-

лашение или поне хронистите не ги съобщават. Следователно 681 г. е изключително важна дата от най-ранната история на Дунавското ханство, но не и негова начална дата. Друга крайност е предложението на съвременни историци началото на Дунавска България да се смята от годината на основаването на Велика България – 632. При несъмнената приемственост между тях, така ясно изразена в Именника, става дума за държави в две различни територии. Това ги прави и различни по време и място прояви на прабългарската държавна традиция.

Аспарух заварил в днешна Североизточна България предимно славянско население. Някои съвременни историци обясняват успеха му с предположението, че между прабългари и славяни съществувало старо приятелство още от времето преди заселването в Онгъла. Не разполагаме с никакви сигурни сведения за подобни връзки. Неясни остават отношенията между тях и след заселването на прабългарите в Онгъла. Във всеки случай, изглежда, още при настаняването си в днешна Северна Добруджа прабългарите не предизвикали съпротива от страна на живеещите там славяни. Те бързо се интегрирали в новата държава, превръщайки се в основна етническа група. Предстояло техният брой да расте.

На Балканския полуостров славяните са ново население. Тяхна родина са горите и блатата в горното течение на реките Одер, Висла, Днепър и Южен Буг. Римски автори

от I–II в. ги наричат венети. Според готския историк Йорданес през VI в. те се наричали още славини и анти, като граница между тях била р. Днестър. Приема се, че делението венети – славини – анти отразява обособяването на три клона славяни – западни, южни и източни. Не съм ясна е етническата принадлежност на антиите. Според последните проучвания антиите били потомци на населението на готския племенен съюз, включващ освен готи още славяни, траки и сармати. В VI–VII в. това население, изглежда, гравитирало към славянската езикова общност.

Разселването на славяните започнало след гибелта на хунската империя. Оттегляйки се от долината на Среден и Долен Дунав, хуните създавали политически и демографски вакуум, който славяните бързо запълнили. От първоначалната си родина те се придвижили на юг и югозапад и към края на V в. достигнали до дунавската граница на Римската империя. По това време славянското общество се намирало на твърде нисък стадий на развитие. Основна клетка на обществото бил родът, който представлявал пречка за създаване на държавно обединение. Обединявайки се в нетрайни военноплеменни съюзи, славяните заели силно обезлюдените равнини по левия бряг на Дунав. Многобройна група заела бившата римска провинция Дакия, откъдето днес те се означават като дакийски славяни. Те направили тази земя изходна база за нашествията си на юг от Дунав. Пър-

вите си нахлувания извършили още в края на V в. и началото на VI в., когато византийските хронисти употребяват за нападателите архаични или обобщителни имена като скити, гети и хуни или по обичая си ги наричат варвари. Първото сигурно славянско (антско!) нападение датира от първата година на управлението на император Юстин I (518–527). Те били посрещнати от Герман, стратегът на Тракия. Лишени от военен опит, а вероятно и поради своята малобройност, те претърпели съкрушително поражение.

През царуването на император Юстиниан I (527–565) славянските нападения постепенно придобили размах, засягайки цялата територия на полуострова. Подобно на кутригурите и славяните се възползвали от оголването на балканските земи от войски, изпратени на запад в изпълнение на плана на Юстиниан I за отвоюване земите на някогашната Западна римска империя от германските племена. Огромното крепостно строителство, което било предприето като компенсация за намаляването на войските, се оказало неефективно, тъй като нападателите отначало просто избягвали превземането на крепости. Друго, по-резултатно средство за предотвратяване на нападенията било привличането на славяните като федерати – население, което получавало земя, парични възнаграждения и данъчни облекчения срещу задължението да охранява границата. Византия имала огромен опит в набирането на такива заселници още от времето на гот-

ското преселване в края на IV в., когато многобройни готски маси станали федерати на империята, спасявайки се от хуните. Част от антите постъпили на федератска служба и били заселени в крепостите по брега на Дунав. Но самите славини не пожелали да станат федерати, предпочитайки независимостта. Само отделни славяни, съблазнени с високи постове, преминавали на служба към империята. Такъв бил Хилвуд, доверен човек на самия император. От 530 г. до 533 г. на него била поверена отбраната на дунавската граница. Хилвуд положил много старание и в течение на три години не позволил на сънародниците си да прекосяват реката, докато най-сетне в едно сражение паднал убит. По този повод Прокопий Кесарийски печално заключава: „След това варварите могли да преминават реката винаги когато пожелали и ромейските владения станали леснодостъпни за нападение. И в това дело цялата ромейска държава не могла да се сравни с храбростта на един единствен мъж.“

Изпитано средство за предотвратяване на нападенията било разпалването на междуособици сред нападащите. Около 540 г. византийската дипломация успяла да всее раздор между славини и анти. В сблъскванията, продължили до 545 г., антите били победени и вероятно след това поражение, примамени със земя и пари, част от тях приели да станат федерати. Славините обаче отново отхвърлили тази възможност и продължили с още по-голяма

настойчивост нахлуванията си на юг от реката. Още през 545 г. те навлезли в областта между Сердика и Сингидунум (дн. Белград). През 548 г. достигнали до брега на Адриатическо море при Драч и претърсили много изоставени крепости. Стратезите на областта Илирик не се решили да ги нападнат, макар че имали под командването си 15 000 войници. На следната 549 г. 3 000 славяни проникнали по долината на Марица и в сблъскването победили византийската войска. Претърпяла поражение и личната императорска гвардия, изпратена да подсили войската. Сега за пръв път се съобщава, че били превзети няколко крепости. Разполагаме с подробности за начина, по който превзели крепостта Топир в устието на р. Места. Славяните предизвикали гарнизона на открит бой в полето край града и след като го победили, изправили високи стълби до стените и нахлули в крепостта.

Още през първата половина на VI в. отделни славянски групи се заселили в скрити места около някои крепости в днешна Добруджа и се препитавали главно от нападения по пътищата. Към средата на столетието се появява тенденция за отсядане на големи групи южно от Дунав. Вероятно тогава е зряла вече идеята за колонизацията на земите, които от терен за плячка трябвало да се превърнат в постоянно обитавани земи. Така през 550 г. след един поход, при който достигнали до Ниш, славяните за пръв път презимували на юг от реката. Но до началото на

VII в. такива случаи били изключение. Всички славянски нападения от втората половина на VI в., за които има сведения, били краткотрайни акции за плячка и след изпълнението на тази цел славяните се завръщали обратно на север от Дунав. През този период те били съюзници (понякога противници) на настанилите се в Панония авари и извършвали нападенията си заедно с тях. Броят на нападащите непрекъснато се увеличавал. Така при нападението през 581 г. изворите съобщават за 100 000 души, нахлули в Тракия, Солунската област и Елада. Нападението обхванало обширен район и траяло няколко години. Това била първата значителна вълна славяни, които се установили да живеят за постоянно в района на Македония и Елада. Сирийският хронист Йоан Ефески (VI в.) предава това събитие и последиците от него така: „Те преминаха стремително цяла Елада, Солунската област и цяла Тракия и покорила много градове и крепости. Те ги опустошиха и изгориха, взеха пленници и станаха господари на земята. Те уседнаха на нея като господари, като на своя собствена, без страх. И ето в продължение на четири години и досега поради това, че царят е зает във война с персите и всичките си войски изпрати на изток, поради тази причина те се разпръснаха по земята, уседнаха на нея и се разшириха сега, тъй като Бог им позволява. Те вършат опустошения и пожари и вземат пленници, така че при самата външна стена (на столицата?) те заловиха и всички царски

стада – много (хиляди) глави и друга разнообразна (плячка). И ето и до ден-днешен, т.е. до 895 г. (= 584 г.), те остават, живеят и спокойно пребивават в страната на ромеите – хора, които не смееха (по-рано) да се показват от гъстите гори и защитените с дървета (места) и не знаеха какво е това оръжие освен две или три лонхиди, т. е. къси копия.“

Необходимостта от здрава организация на подобни многолюдни походи е изисквала еднолично командване на големите маси. През този период се появяват първите имена на славянски вождове. През 585 г. византийците успели да разрушат съюза между аварите и дакийските славяни, увеличавайки данъка за аварите от 80 000 на 100 000 номизми (златни монети). Славяните не променили отношенията си с империята. Именно през тази година един славянски отряд начело с вожда Ардагаст стигнал до Дългата стена. Натрупаният военен опит и умение на славяните да превземат крепости им осигурявали безпрепятствено движение дори в околностите на столицата и големите градове.

През 591 г. император Маврикий (582–602) сключил мирен договор с Персия и предприел решителни мерки за ликвидиране на славянската опасност. На следната 592 г. войската била прехвърлена на Балканския полуостров. През 593 г. тя не успяла да започне кампанията си поради изненадващо нападение на аварите, нарушили мирния договор. Военните действия започнали едва през 594 г. Маврикий наредил войната да се

води на територията на славяните на север от Дунав. Армията, командвана от стратега Приск, била прехвърлена с кораби на левия бряг и изненадващо нападнала славянските селища. Вождът Ардагаст едва се спасил с бягство, много славяни били пленени и откарани в столицата като доказателство за успехите на императора. Приск получил заповед да затвърди победата си, като остане да зимува в земята на славяните. Това предизвикало сред войниците бунт и той бил принуден да ги отведе обратно на юг от реката. Това му струвало отнемането на поста и начело на войската бил поставен Петър, брат на императора. През 595 г. той се упътил към Никопол, откъдето трябвало да премине през Дунав и да нахлуе в славянските земи. Но славяните успели да пленят византийските разузнавачи. Отведени при княз Пирогаст, те разкрили плана на Петър. Славяните устроили засада на брега и първите 1000 византийци били избити. В крайна сметка обаче превъзхождащата по брой византийска войска надделяла и успяла да се прехвърли на левия бряг. В завързалото се там сражение княз Пирогаст бил убит. Оцелелите славяни увлекли навътре преследвачите си и им устроили засада в района на р. Яломица. Оцелелите византийски войници едва успели да преминат обратно Дунав, а Петър бил свален от поста си и заменен отново от Приск. През следващите години двете страни се въздържали от военни акции. Вниманието на Византия било отвлечено от нападенията на ава-

рите. При сключването на мира през 601 г. те се задължили да не пречат на византийците да извършват военни действия срещу славяните в Дакия.

Разврзката на византийско-славянския конфликт настъпила през 602 г. Според замисъла на император Маврикий трябвало да се сложи веднъж завинаги край на славянските нахлувания. Отново за командващ бил назначен брат му Петър с надеждата, че той може да предизвика обрат в събитията. Повторили се обаче събитията от 594 г. Войската преминала Дунав, навлязла в земите на славяните и победила в незначителни сблъсквания, тъй като славяните не бързали да дадат решително сражение. По тази причина императорът отново заповядал на войската да презимува на славянска земя. И отново избухнало недоволство, което принудило Петър да се оттегли на византийска територия недалеч от брега на Дунав. За да накаже непокорната войска, императорът наредил тя сама да си осигури храна за зимата. Тогава се разразил истински бунт, насочен персонално към императора. Той бил обявен за свален, а на негово място провъзгласили неизвестния центурион (стотник) Фока. Гладната войска се отправяла към Константинопол да възцарява новия владетел. На практика това означавало, че дунавската граница на империята била изоставена. През 602 г. настъпил нов момент в славянското присъствие на Балканския полуостров. Той се изразява в това, че славяните получили възмож-

ност да преминават Дунав и необезпокоявано да се настанияват на юг от реката. Дали Византия е смятала да предприеме някакви мерки не е известно. Дори да е имала такива намерения, те са били осуетени от избухналата наскоро след това (604 г.) поредна византийско-персийска война. Когато тя приключила в 627 г., славянското заселване взело вече такива размери, че положението било непоправимо. Извършила се истинска колонизация, която сложила началото на коренни промени в етническия състав на Балканския полуостров. Липсват данни за мащабите и темповете на това заселване. Вероятно то е отнело 1-2 десетилетия и е завършило с равномерно покриване на територията на Мизия, Добруджа, Тракия и Родопите от новите заселници.

Неосветлени от изворите са последвалите отношения между славяните и Византия. Нито един византийски хронист не съобщава нищо по този въпрос. Заселените в Тракия и Родопите ще са били третирани като пълноценни поданици на империята, тъй като се настанили на същинските ѝ земи. След 602 г. истинската граница на Византия не била р. Дунав, а Стара планина. Макар земите на север до Дунав да се смятали за ромейски, там не съществували административни и военни институции. Църквата по традиция водела на отчет тамошните епархии, но както показват археологическите изследвания, през първата половина на VII в. храмовете били разрушени и епископските центрове не функцио-

нирали. Мълчанието на изворите означава, че славяните в Мизия не са направили опити да преминават планината и да се обогатяват чрез грабежи в Тракия, макар сега да се намирали много близо до нейните градове. Има основания да се допусне, че между тях и Византия е могъл да бъде сключен договор, въз основа на който получавали новите си земи като дар от императора срещу задължението да пазят границата. Това предположение се потвърждава донякъде от събитията от 680–681 г.

По-различна била съдбата на славяните, заселени в Македония и Северна Гърция. По-горе бяха приведени думите на Йоан Ефески за трайното им заселване в тези области. За разлика от съплеменниците си в Мизия и Тракия, славяните в Македония се придържали към друг тип отношения с империята. Още от края на предходното столетие те оценили значението на втория по големина и важност град на Византия на Балканите – Солун, и се опитали да го превземат. От настойчивостта, с която бил атакуван този град, се вижда, че цел на нападенията не ще са само богатствата на този голям търговски център. Изглежда, славяните имали намерение да го направят средище на своя племенен съюз. За подобна възможност са съществували необходимите условия. Територията на Македония била плътно заета от няколко славянски племена, чиито области малко по-късно византийците започнали да наричат Славинии. Нашият историк Г. Баласчев определя тази област като

„първата славянска държава на Балканския полуостров“ и макар това определение да е пресилено, то вярно отразява концентрацията на славянски племена в Солунската област, които се държали независимо спрямо империята. Славяните в Македония не успели да създадат държавно обединение. Липсвала обединителна фигура и племе, на чиито традиции и опит да се опре изграждането му. Стремешът на всяка цена да бъде превзет отлично укрепеният пристанищен град без сериозна атака откъм морето отнемал много време и ресурси на славяните, разкъсвал и разпилявал техните сили. На славянските атаки Византия противопоставила своите огромни ресурси и боен опит. Загубата на Солун е означавала за нея прекъсване на морската връзка от столицата за Северна Гърция, а също прекъсване на сухоzemния път Виа Егнация, който свързвал Константинопол през Солун и Драч с византийските владения в Италия. Отнемането на Солун означавало в по-общ план да се подкопаят сериозно позициите на империята на полуострова и поради това тя взела изключителни мерки за неговата защита. Славяните извършили общо 5 обсади на Солун, но макар често да били на крачка от успеха, не успели да проникнат зад стените му.

Към средата на VII в. заселването на Балканския полуостров от славяните било факт. Обособили се две славянски групи – западна и източна. Границата между тях започвала от устието на р. Сава, продъл-

жавала на юг към Шар планина и завършвала на брега на Адриатическо море северно от Драч в днешна Албания. Западната група била съставена от сърби и хървати, които говорили общ специфичен славянски диалект, различен от този на източната група. От своя страна източната, или както се нарича още българската, група заемала обширните области Дакия, Мизия, Добруджа, Тракия, Родопите, Македония и Елада и била съставена от множество племена. Освен споменатите по-горе, живеещи в Солунската област, известни са още няколко племена. Някои получили имената си едва след овладяването на съответните райони от най-значителната местна река или град. В северозападната област живеели тимочани (по р. Тимок), моравци (по р. Морава) и браничевци (при гр. Браничево). В Мизия и Добруджа се разположили северите и седемте рода. В Родопите най-значителното племе били смолянците. В Македония се настанили още ринхините (по р. Ринхиос), в Албания и Епир – ваюнитите (по р. Воюса) и др.

Колонизацията на полуострова поставила славяните в контакт със завареното местно население. В Мизия и Добруджа то било смесено, съставено главно от романизирано и елинизирано население от тракийски и варварски произход (готи, хуни, кутригури, анти и др.). По-хомогенно било то на юг от Стара планина и особено в днешна Гърция, където живеело компактно гръцко население. Най-осезателният белег за

промяната на етническата карта на полуострова била замяната на старите тракийски, гръцки и латински топоними и селищни имена със славянски. Гръцките имена се запазили главно по морските брегове и в Източна Тракия. В останалите региони славяните преобразували старите имена според особеностите на собствения си език (Бонония – Бдин, Асамус – Осъм, Ятрус – Янтра, и др.) или им дали свои имена (Одесос – Варна, Панисос – Туча, и др.). Способността на славяните да асимилират безконфликтно местното население им позволила в сравнително кратки срокове да се превърнат в доминиращ етнос дори на територията на Елада. В тази стара гръцка културна и езикова област опасността от тотално пославянчване била предотвратена едва през IX-X в. с целенасочена държавна политика от страна на империята. Пръснати на обширна територия и неразполагащи с обща политическа организация, славяните се нуждаели за своя краен успех от обединителен фактор. Такъв фактор се оказала създадената в същия регион държава на Аспарух.

След победата при Онгъла и завладяването на земите на юг до Варна прабългарите заварили там славянските племена севера и седемте рода (или седемте племена). При несъществуваща в Мизия и Малка Скифия от няколко десетилетия византийска административна и църковна организация, те са били фактическите стопани на тези земи. Изворите обаче не загатват за някакво

сблъскване или опит за промяна на новата ситуация от страна на славяните. Отношенията между двата етноса са добре характеризирани от двамата хронисти така: „... и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наричаните седем племена, поселили северите от предната клисура на Верегава към източните части, а към юг и запад до Авария останалите седем племена, които плащали данък“ (Теофан Изповедник); „Те покорили и славянските племена, които живеели наблизко, и заповядали на едните да бранят земите, които граничат с аварите, а на другите да пазят земите, които са съседни на ромеите“ (патриарх Никифор). От тези сведения някои съвременни историци правят извода, че между прабългари и славяни бил сключен равноправен съюз, в резултат на който се родила една федеративна или дори конфедеративна държава. Но изразите, с които са характеризирани тези отношения, не говорят за равнопоставеност: „покорили“, „поселили“, „заповядали да бранят“. Някои автори дори превеждат „покорили“ (гр. *кратуси*) като „станали господари“. Тези изрази не оставят съмнение, че става дума за подчиняване на едно племе от друго. Това подчиняване обаче не е било съпроводено с насилие, а, изглежда, е било уредено със споразумение, съгласно което двата етноса поели определени задължения. Славяните били натоварени да охраняват двете най-уязвими граници, като за целта било извършено значително по мащаби раз-

селване. Освободеното централно пространство било заето от прабългарите, там бил разположен и новият държавен център. По право те запазили ръководното си място в управлението на държавата и в командването на войската.

Много спорове е предизвиквал прочутият израз у Теофан Изповедник за седемте племена (рода), към които според контекста могат да се прибавят и северите, „които плащали данък“ (гр. *хюпо пактон онтас*). Гръцкото „пактон“ може да се преведе като данък, но и като договор, което е по-вероятно. С кого са били под договор славяните? Дават се различни отговори, от които трябва да бъде изключена възможността те да са се намирали под договор помежду си, представлявайки по този начин заварена от Аспарух славянска държава. Възможностите са две – да става дума за договор, регулиращ отношенията между прабългари и славяни, или за договор между славяните и Византия. През VII в. с пактон във Византия се е означавала втората възможност. На практика това означавало, че съответното племе е гранично население на империята. Подобно тълкуване на израза обяснява мълчанието на изворите, което обгръща отношенията между империята и заселените в Мизия и Добруджа славяни. То свидетелства за липса на конфликти, а тази липса може да се обясни най-добре с вероятността славяните да са били под договор, т. е. да са изпълнявали федератска служба. Изглежда, те не гледали на задълженията си се-

риозно, знаейки, че цената, която трябва да платят в крайна сметка, е тяхната асимилация. Поради това те приели Аспарух без съпротива и от византийски федерат станали български граничари. Може да се допусне с голяма вероятност, че срещу тяхната служба Аспарух е гарантирал племенната им и културна автономия. Събитията от следващото столетие потвърждават, че прабългарите спазили този ангажимент, а славяните се отплащали, активно участвайки във войните на ханството с Византия.

При първото си териториално разширение през 680–681 г. Българското ханство увеличило началната си територия около 4 пъти и имало следните граници. На изток границата вървяла по черноморския бряг от устието на Днепър до нос Емине. Още тогава или малко по-късно в отделни участъци от високата отсечка на брега между нос Шабла и Емине били издигнати противодесантни гранични валове. На юг граница била Стара планина. Както се вижда от по-късни данни, българите владеели фактически цялата планина, тъй като контролирали южните изходи на проходите. Тук гранични валове били изградени върху някои проходни седловини по главното било. На запад границата минавала през обезлюдената област между Искър и Тимок. Там наведнъж или в различно време били издигнати три погранични вала. На север граница била р. Дунав, а след нейния завой – Галацкият и Южният бесарабски вал. Вероятно още тогава за център на уго-

лемената държава било избрано Плисковското поле. Тази степна по своя характер равнина, прорязана от малки, но с целогодишен отток реки, отговаряла на дотогавашния начин на живот на прабългарите, за които пасищата и водата били ежедневна необходимост. Мястото на новата ханска резиденция било наречено Плиска (станът Плиска), вероятно по името на протичащата наблизо малка река или от близкото блато, в което тя се вливала. Когато прабългарите се установили там, тя вече имала славянско име, което те не променили.

Дунавската българска държава била образувана, подобно на държавите на германските племена, на територията на Римската империя. Ето защо понякога и тя се нарича като тях с условното име „варварска“, т. е. принадлежаща на чуждо население, което гърци и римляни назовавали по обичая си варвари. Сходства между тях могат да се открият и по отношение на други белези. В същото време е налице отлика, която определя българската държава като различно от тях явление. Докато германските държави били създадени малко преди или след гибелта на Западната римска империя в 476 г., българската държава се обособила в земя, която принадлежала на запазената Източна римска империя (Византия). Империята никога не се примирила с това, а България бранела с всички сили и с всякакви средства своята независимост. Това придало на отношенията между двете държави доминиращо враждебен ха-

рактер и помогнало за „втъвърдяването“ на българския езически модел на държавата като опозиция на византийски християнски модел и гаранция за нейното съществуване. Съседството на двете държави обричало на ерозия езическото, което въпреки това се запазило чак до средата на IX в.

За историята на Българското ханство в периода от 681 до 701 г. липсват всякакви сведения. Някои историци смятат, че походът на император Юстиниан II (685–695; 705–711) през 688 г. „срещу Славиния и България“ имал за цел война с Аспарухова България, която се водила някъде в Тракия с неизвестен резултат. След това императорът се насочил към славяните в Солунската област, покорил ги и преселил част от тях в Мала Азия. На връщане бил причакан в някаква планинска теснина, където българите на Аспарух го нападнали (заради предполагаемо поражение в Тракия) и му нанесли поражение. Други историци с повече основание приемат, че тук става дума за друга група българи, заселени в областта на Солун. Изглежда, през последните две десетилетия на VII в. Византия е изплащала редовно годишния данък на българите и не е дала повод за вражди. Нейните усилия да задържа арабите на границата на Мала Азия не са ѝ позволявали да ревизира отстъпката, която била принудена да направи чрез договора от 681 г. През тези две десетилетия Аспарух е имал възможност спокойно да се заеме с организацията на уголемената си

държава, с охраната на нейните граници и устройването на новия държавен център. Липсват каквито и да било подробности за тази дейност. В Българския апокрифен летопис от XI в., в духа на неговите легендарни мотиви, той е наречен „детеище, носено 3 години в кошница“. Изразът се тълкува по различни начини. Освен строителството на „велик презид от Дунава на морето“ на него е приписано и създаването на градовете Дръстър и Плиска. Той погубил много измаилтяни (хазари), но сам паднал от тяхното оръжие на Дунав. В летописа той е наречен Испор цар – кратка форма на имената, с които е записан в Именника: Исперих, Есперерих. Така са го произнасяли прабългарите и от гледна точка на тезата за техния тюркски произход оригиналната форма на името се възстановява като Ешберюх. Днес е възприета формата, запазена у византийските хронисти – Аспарух, която се сближава с аналогични лични имена от ирански произход.

Зад лаконичните полулегендарни редове на летописа се очертава фигурата на забележителен водач и държавник, оставил ясен спомен у потомците четири века след смъртта си. Възползвайки се от външнополитическите затруднения на Византия, той дръзко отнел от нея земя, която се превръща в бъдещ обединителен център на славяните от българската група – тези, които на свой ред по-късно дават нов живот на великото Кирило-Методиево дело.

Енергията, която раздвижила Кубратовите синове, разпилявайки

ги в различни части на континента, се проявила в още един опит за създаване на самостоятелна държава.

Той е свързан с името на неговия четвърти син, Кубер.

Експериментът на Кубер

Името на четвъртия Кубратов син не е съобщено от византийските хронисти. За него само е казано, че „останал в аварска Панония, подвластен на хагана на аварите заедно с войската си“. Научаваме го от Чудесата на Св. Димитър Солунски, тъй като той се оказва свързан с историята на този град. Разказът в Чудесата започва със съдбата на многобройните византийски пленници, отвлечени през 30-те години от Балканския полуостров в хаганата. Те били заселени в Сирмиум и неговата погранична област, където се смесили с авари, българи и други племена и по името на главния град били наречени сирмисианци. Потомците на тези пленници запазили желанието на родителите си да се върнат някога в родината. Те се умножили и поддържали единството си, като не се отрекли от християнската вяра. За техен началник бил поставен Кубер. Съвременните историци приемат, че именно той ще е бил четвъртият син на Кубрат, който за своята лоялност към хагана получил управлението на пограничната област на Сирмиум. Узнавайки за желанието на сирмисианците да се върнат по родните места, Кубер се разбунтувал срещу хагана. В няколко сражения с авар-

ската войска той го победил, преминал Дунав и се насочил по долината на Морава към южната част на Балканския полуостров. Кубер със своя въоръжен народ, в чийто състав освен потомци на пленените гърци имало и българи, които той довел от Велика България, а вероятно и потомци на местните панонски българи, се отправил към най-значителния град в тази част на империята – Солун. Датировката на похода му и последвалите събития е дискуссионна. Според едни историци те станали през 674–678 г., според други – през 682–685 г.

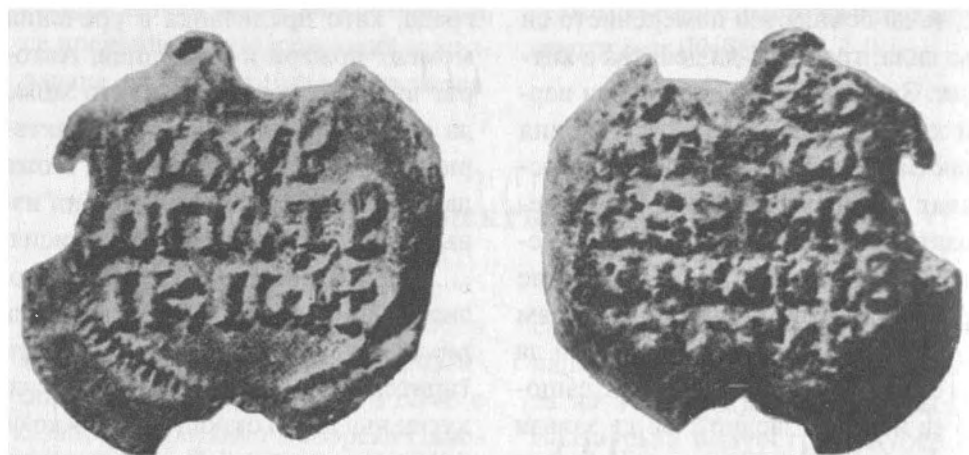
Кубер се установил на лагер в Керамисийското поле – полето в околностите на изоставения град от римско време Керамеа, днешното Битолско поле. Още с пристигането потомците на местното население изявили желание да се завърнат по родните си места – в Солун, Константинопол и други градове в Тракия. Плановите на Кубер обаче били по-различни. От последвалите му действия става ясно, че той имал намерение да създаде своя държава с център Солун, знаейки навярно за антивизантийските настроения на македонските славяни и техните пет опита да превземат града. И тъй като не разполагал с достатъчно войс-

ка, за да осъществи намерението си със сила, трябвало да действа с хитрост. За това били необходими верни хора, а доведените от Панония християни съвсем не скланяли да останат в Керамисийското поле. Неговите помощници започнали да увещават бегълците-християни, че не трябва да правят това, защото „сам Кубер трябва да владее всички и да им стане предводител и хаган, защото са излезли заедно“. За да запази народа си от разпръсване, Кубер се обърнал с молба към императора официално да му се позволи да остане в Керамисийското поле, като заповяда на съседното славянско племе драговити да му доставя достатъчно количество храни. Молбата му била удовлетворена. Така статутът му напомнял на положението на онези групи, които получавали земя за заселване в империята срещу признаване върховната власт на императора. Но Кубер не бил напуснал хагана, за да се подчини на императора. Неговата молба била привидна и целяла да се спечели време и да не се събуди подозрителност към действията му. Това се вижда от последвалото развитие на събитията.

Отчитайки, че почти всички бегълци-християни търсели убежище най-напред в Солун, откъдето били препращани по родните си места, Кубер изпратил там да се представи като беглец един от близките си първенци – Мавър, придружен от верни хора. Той трябвало да спечели доверието на местния управител и да подготви тайно влизането на Кубер в

града, като предизвика в уречения момент пожари и безредици. Авторът на Чудесата прави, както може да се очаква, пристрастна характеристика на Мавър, но и от нея може да се разбере, че тъкмо той бил извънредно подходящ за такава мисия: „... бил изтъкнат и лукав във всичко, знаел нашия език, както и езика на римляните, на славяните и на българите, и, накратко казано, бил изкусен във всяко отношение.“ Ако се вярва на автора на Чудесата, превземането на Солун и превръщането му в резиденция не била крайната цел на Кубер. Той добавя: „След превземането му, разбира се, гореказаният Кубер щял да се настани в него със своето имущество и с останалите първенци. А след като се укрепи, той щял да излезе срещу околните народи, да ги покори и да тръгне на война срещу островите, срещу Азия и дори срещу този, който обладаваше царската власт.“ С други думи Кубер, имал намерение да завладее по-късно и Константинопол и да стане император. Дали са се простирали чак дотам намеренията му, или те са съзнателно преувеличени, не е ясно.

Мавър се явил в Солун и не само бил приет радушно, но успял да издейства да бъде препоръчан на самия император. В отговор той получил от Константинопол назначение за консул и знаме като знак на височайше благоволение. Както се вижда от намеренията на негов оловен печат, той приел християнската вяра и получил титлата патриций. Изглежда, Мавър запазил и водачеството си

Оловен печат на Мавър, патриций и архонт на сирмисианците и българите

над част от сирмисианците и българите (или над българите-сирмисианци), защото в същия печат е наречен техен архонт (предводител, управител). Под командването му били поставени всички керамисийци, потърсили убежище в Солун. За стотници, петдесетници и десетници били назначени най-доверените му хора. Онези, които го подозирали в неблагонадеждност, той успявал ловко да отстрани от пътя си. Било решено овладяването на града да стане на Великден, когато гражданите и войската щели да бъдат заети в честването на големия християнски празник.

В крайна сметка планът на Мавър бил разкрит. Как точно е станало не е известно. Авторът на Чудесата приписва това, разбира се, на защитника на града Св. Димитър. По Божие внушение императорът изпратил в Солун флот начело със стратега Сисиний, който трябвало да

откара войска за охрана на Мавър и неговите хора, та керамисийците поохотно да бягат в Солун, напускайки Кубер. Когато Сисиний спрял по пътя си на един остров, за да поправи изоставена църква, получил през нощта видение – самият Св. Димитър три пъти го разбуждал и настоявал да тръгне към целта си. В крайна сметка пристигнал навреме и осуетил действията на заговорниците. Мавър бил принуден да изостави плана си и обезпокоен от това, че разкриването на заговора може да му струва живота, пролежал много дни в треска. Изпълнявайки заповедта на императора, Сисиний настанил хората на Мавър и своята войска на лагер във от града, където занапред били приемани бегълците от Керамисийското поле. Заговорът срещу Солун и ролята на Мавър така и не били разкрити напълно. По-късно той бил дори представен на императора и получил нова служба. Според Чу-

десата на Св. Димитър Солунски кариерата на Мавър била провалена от собствения му син. Той съобщил на императора за заговора срещу Солун и за намерението на баща си да го убие. Мавър бил лишен от достойнство, отнета му била властта и войската, с която разполагал, и бил заточен да живее в предградията на столицата под стража.

Не е известно какви действия е предприел Кубер в това време. Навярно основната му грижа била да предотвратява бягството на подвластното му население от Керамисийското поле. Изглежда, дори след заминаването на Мавър в Константинопол той е запазвал надежда, че каузата не е загубена. Може би намерението за убийство на императора е сменило стария план за Солун като радикално средство за осъществяване на крайната цел – овладяването на трона на византийските василевси. Във всеки случай докато Мавър се губел из Константинопол, Кубер спазвал уговореното между тях по-рано, пазел хората и имущес-

твото му и продължавал да отдава почит на жените му. Може да се предполага, че след вестта за разобличаването на Мавър Кубер и неговите сънародници-българи изоставили Керамисийското поле и се заселили в околностите на Солун.

Така пропаднал опитът за създаване на втора българска държава на Балканския полуостров. Някои историци допускат, че действията на Кубер били координирани с Аспарух и че става дума за общ план, целящ откъсването на Балканския полуостров от Византия. За подобен план липсват директни сведения. Държавата на Аспарух е била твърде слаба още, за да е в състояние да участва в подобно трудно предприятие. Не е известно дали самият Аспарух е знаел за действията на брат си. Но споменът за събитието останал, а експериментът на Кубер и заселените в Солунско българи се превърнали по-късно в основателен мотив за териториалните претенции на България към Македония.

Съюз между равни

Само четири десетилетия след основаването си (около 665 г.) Българското ханство извоювало официално признание от Византия.

Според Именника на българските ханове в годината текучитем твирем (година на овена = 700 г., месец девети) на престола се качил Тервел от рода Дуло. Той наследил Аспарух

и се предполага, че е негов син. Управлението му било решаващо за бъдещето на държавата. От този владетел зависело нейното утвърждаване като равноправен партньор на Византия. Тервел се оказал на висотата на тази задача. Той умело се възползвал от слабостта на своя съсед и извлякъл максимални придобивки

Златна монета на Юстиниан II.
Шуменска крепост

за България.

В края на VII в. и началото на VIII в. Византия изпаднала в тежка вътрешнополитическа криза. Нейното начало е свързано с управлението на император Юстиниан II (685–695; 705–711) – самонадеян и крайно енергичен човек. След като успял да сключи изгоден мир с арабите, той имал амбицията да реши някои от конфликтите вътре в империята. Извършил масови преселвания на славяни в Мала Азия, намесил се в борбите между двете столични партии и взел страната на една от тях, организиран църковен събор за преследване на еретиците-павликяни. Това предизвикало силно брожение и след първия неуспех в подновената война с арабите срещу него избухнал бунт. Императорът бил свален и с отрязан за назидание нос изпратен на заточение в далечния град Херсон на Кримския полуостров, отнасяйки със себе си позорящото прозвище Ринотмет (Носоотрязан). Отрязването на отделни части от тялото – крак, ръка, уши, нос – или

избождането на очи било обичайна по онова време мярка да се белязват лица за тежки престъпления като знак за неспособност да изпълняват задълженията си. С неговото сваляне в 695 г. законната династия не разполагала с други представители и през следващите 22 години на византийския престол се изредили шестима императори (между тях и Юстиниан II с второто си царуване). Всеки по-амбициозен авантюрист с обикновен произход могъл да се добере до трона. Такива били повечето от управлявалите през този период императори. Тервел следял събитията и чакал удобен повод да се намеси.

Поводът за намеса във вътрешните работи на Византия дошъл от страна на сваления от престола Юстиниан II. След като се озовал в Херсон, той не скрил намеренията си при случай да се върне в столицата и да ййнакаже враговете си. Гражданите на Херсон не желали да си имат неприятности с императора в Константинопол и поведението на Юстиниан станало известно в столицата. Когато се опитали да го заловят, той избягал при хазарския ханган и дори се оженил за неговата сестра, установявайки се в град Фанатория на Таманския полуостров. Император Тиберий III (698–705) влязъл във връзка с хана и срещу богати подаръци издействал съгласието му да бъде убит. Юстиниан II научил за заговора от съпругата си и побързал да вземе мерки. Като събрал най-верните си хора, той тръгнал с малък кораб край брега на Черно

море и се спрял в устието на Дунав. Единственият човек, на когото можел да разчита в онзи момент, бил българският владетел. Той изпратил своя най-доверен човек Стефан при Тервел с молба да му помогне да си върне престола. Юстиниан II му обещавал срещу това много дарове и дъщеря си за съпруга. Тервел приел тези условия и Юстиниан II бил приет в резиденцията на Тервел с големи почести, т. е. като владетел. Тези събития се разиграли през есента на 704 г.

През пролетта на 705 г. с войска „от българи и славяни“ Тервел тръгнал към Константинопол и се установил на лагер срещу Харсийската врата (дн. Едирне-капу). Юстиниан II убеждавал гражданите, които наблюдавали рядката сцена от крепостните стени, да го приемат като законен император, но получил само обиди и подигравки. Така минали три дни. Тогава той предприел неочакван ход. През нощта с няколко души успял да се вмъкне в минаващия наблизо водопровод. Водопроводите за столицата представлявали засводени високи канали, които преминавали през основите на крепостните стени. Като се появил изненадващо в центъра на града и като се възползвал от паниката, Юстиниан бързо заел Влахернския дворец – тогавашното седалище на византийските василевси. На другия ден започнала жестока разправа с противниците му.

Докато Юстиниан II вземал необходимите мерки за закрепване на властта си, Тервел стоял с войска-

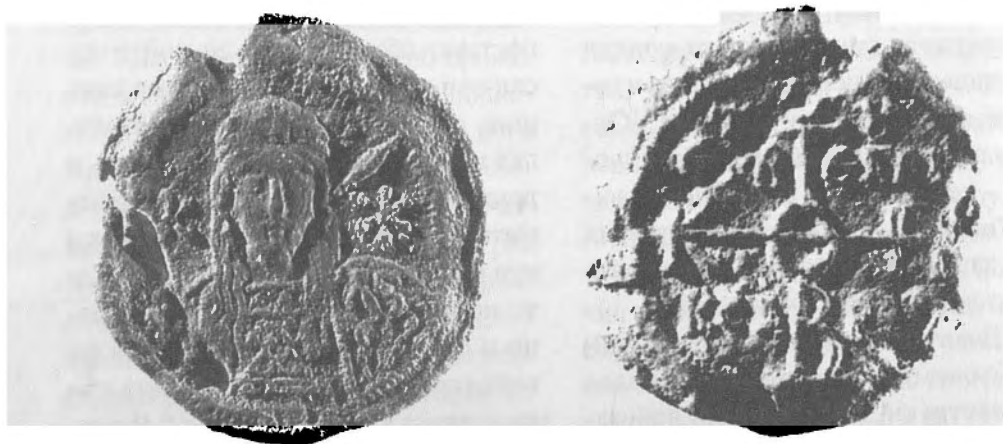
та си във от стените като гарант на своя съюзник. Когато положението било стабилизирано, той бил показан във Влахернския дворец и на тържествена церемония бил наметнат с царска хламида и провъзгласен за кесар. След това двамата владетели седнали един до друг и византийската войска им се поклонила като на равни. Накрая българският хан получил много дарове и бил изпратен в земята си. Този разказ на патриарх Никифор се допълва от византийската енциклопедия Свидас от X в. Според нея Тервел държал реч пред народа в базиликата зад Милиона, т. е. в една от църквите около централния площад на столицата пред църквата „Св. София“, където се издигала колона – Милион, отбелязваща нулевата миля на пътя от столицата към Тракия. Анонимен автор от същото време потвърждава сведението на Свидас, че в тази базилика Тервел говорил пред народа, като добавя, че тя имала златен покрив. За даровете Свидас дава следните подробности: „При император Юстиниан Носоотрязания предводителят на българите Тервел бил на върха на благополучието си... Той поставял обърнат щита си, който носел във време на война, и своя камшик, с който шибал коня си, и слагал пари, докато покрие и единия, и другия. Поставял копието си на земята и до краищата му и на голям куп натрупвал копирени дрехи. Като напълвал съндъчетата със златни и сребърни пари, раздавал ги на войниците, пръскайки с дясната ръка злато, а с лявата сребро.“ В раз-

ширената, по-късна редакция на хрониката на Георги Монах и в други византийски хроники се казва още, че Тервел получил като дар от Юстиниан II областта Загория. Повечето съвременни историци приемат този факт за достоверен, макар той да не се съдържа в основните извори. Други смятат, че сведението е късна добавка и не отговаря на историческата действителност.

Най-важният резултат от мощта на Тервел за Юстиниан II било удостояването му с титлата кесар. Остава неизвестно защо не се осъществил обещаният брак с императорската дъщеря. Навярно защото той би означавал приобщаване на един „варварски“ владетел в императорското семейство. Впрочем по онова време подобно родство съвсем не се смятало за голямо прегрешение, тъй като самият Юстиниан II малко по-късно извикал в Константинопол съпругата си – сестрата на хазарския хаган. Може да се допусне, че удостояването с ке-

сарска титла заменило обещания брак. Изглежда, то било по-важно за Тервел, който, възползвайки се от успеха на кампанията, могъл да иска компенсации, които не били уговорени предварително. Той получил втората по важност след императора титла, която във Византия се давала на синове и братя на императора. Гръцката титла кесар произхожда от латинската цезар, която води началото си от името на римския император Гай Юлий Цезар. Във връзка с административната реформа в Римската империя от края на III в. тя била давана на две лица, които управлявали заедно с двама августисти съответно източната и западната половина на империята. По-късно цезарите-кесари загубват управленските си функции и титлата става почетна. Може би това е причината Юстиниан II така лесно да я отстъпи на един нехристиянски владетел. В неговия жест може да се открие и подтекст, който е бил ясен за всеки византийски аристократ – че

Оловен печат на Тервел, кесар

Тервел ще управлява областта България от името на императора като византийски кесар.

Тервел едва ли е схващал тази тънкость. За неговите поданици титлата кесар-цезар била равностойна на императорската. Изглежда, в началото на VIII в. славяните в България са произнасяли тази титла като цясар и именно от нея през X в. се образувала кратката славянска форма цар. Това ще го е задоволявало напълно. Той нямал основания да се смята за висш византийски служител в собствената си земя, но нямал и нищо против да носи знаците на византийски кесар. Навярно още докато бил в Константинопол, поръчал да изработят желязна матрица за отсичане на оловни печати по подобие на онези, с които византийските императори и висши длъжностни лица скрепявали писмата си. На лицевата страна на намерения засега единствен печат той е представен като император — воин с ниска корона, изпод която на гърдите се спускат дълги коси, с копие и щит. На opakото се чете гръцки надпис в превод „Богородице, помагай на кесаря Тервел“. Призоваването на Божията майка за покровител дава основание на някои съвременни автори да смятат, че Тервел бил покръстен докато се намирал във византийската столица. Към това се добавя и съображението, че за посвещаване в кесарско достойнство е било необходимо лицето да е християнин. Изворите не съобщават подобен факт, а поради изключителната си важност и публичност той не е могъл да бъ-

де скрит и премълчан. В по-ранни времена византийските хронисти не са пропуснали да съобщят за покръстването на прабългарските предводители — Грод, хунския вожд от 619 г. и Кубрат. Навярно поради извънредните обстоятелства в 705 г. или по други причини Тервел е могъл да получи титлата без спазване на протокола. Така или иначе, той се върнал в земята си със съзнанието, че е равен на византийския император.

Приятелството между Юстиниан II и Тервел траяло само три години. През 708 г. императорът внезапно тръгнал по суша и море на поход срещу българите. Трудно е да се отгатнат причините за тази война. Постъпката на императора е толкова неочаквана, че някои съвременни историци (Г. Острогорски) са склонни да смятат сведението за грешка. Вероятно сам императорът, почувствал се сигурен на престола, или неговото обкръжение са решили да ревизират отстъпките, направени на Тервел през 705 г. За изходна база на предстоящите действия била избрана крепостта Анхиало. Флотът хвърлил котва в пристанището, а сухопътната войска се настанила на стан в полето пред града. Тервел, изглежда, имал предварителни сведения за движението на Юстиниан II, защото вече чакал скрит във височините над Анхиалското поле. Когато неговите съгледвачи донесли, че ромейската войска се пръснала из полето да търси фураж за конете, Тервел нападнал изненадващо и причинил страшен раз-

гром. Юстиниан, който също се намирал в лагера, успял да избяга с група войници в крепостта. Той се надявал, че тази победа ще задоволи българите, но те обсадили крепостта откъм сушата с надежда за пълна победа. След три дни, като се уверил в тяхната непримиримост, императорът заповядал да прережат жилите на оцелелите коне, поставил трофеи на стените и през нощта тайно отплувал за столицата. Тервел не се опитал да развие успеха си и също се върнал обратно.

През 711 г. Юстиниан II отново се обърнал за помощ към Тервел. Той се опитал да накаже жителите на Херсон за някогашното им отношение към него, но те се разбунтували, а към тях се присъединили и изпратените с кораби войници, които провъзгласили за император командващия флота Филипик Вардан (711–713). Корабите потеглили обратно към Константинопол и Юстиниан трябвало отново да моли Тервел за помощ. Българският владетел не бил забравил вероломството му през 708 г., но и този път склонил да се намеси във вътрешните византийски работи, надявайки се вероятно да затвърди положението на държавата и собствения си авторитет с нови отстъпки от империята. Той изпратил отряд от 3000 души, които се присъединили към верните на императора войници и всички заедно преминали в Мала Азия, като се установили в областта Витиния. След като Филипик Вардан влязъл в столицата и официално бил коронясан, изпратил уверение към войниците на

Юстиниан, че ако се откажат от него, ще бъдат пощадени. На българите било обещано безопасно завръщане. Това решило изхода на събитията. Бившият император бил заловен, главата му отрязана и изпратена на новия император. Българският отряд се завърнал в родината си. Този път Тервел не можал да спечели нищо от намесата си.

На следната 712 г. тежко въоръжена българска войска навлязла по крайморския път чак до Босфора и причинила големи опустошения. Била взета голяма плячка, в това число много сребърни съдове. Войската проникнала до самата столица и нейния главен вход — Златните врати, но без да прави опит за атака или обсада, се върнала обратно, опустошавайки по пътя си много селища в Тракия. Причината за този наказателен поход не се съобщава от хронистите. Може да се предполага, че през отминалата 711 г. войската на Тервел се върнала, без да получи от новия император нищо от онова, което ще е бил обещал Юстиниан II. Друго възможно обяснение е свързано с годишния данък. Навярно след 708 г. Византия прекратила изплащането му. С похода си Тервел показал, че може да си го взема сам, и то на много по-голяма цена. Император Филипик Вардан не реагирал, загрижен да опази нестабилния си трон. Същото направил и неговият наследник Анастасий II (713–715). Наблюдавайки нарастващата нестабилност в империята, Тервел оценил момента като благоприятен, за да притисне империята, като по-

иска сключване на нов договор, който освен потвърждение на договора за данък от 681 г. да признае официално съществуването на България. Той бил подписан през 716 г. при император Теодосий III (715–717) и патриарх Герман.

Текстът на договора е предаден от Теофан Изповедник, но не когато говори за събитията от времето на Тервел, а за управлението на Крум, който поискал възобновяването на този договор през 812 г. Причината за този пропуск не е ясна. Текстът гласи: „Договорът очертавал границите от Милеона в Тракия; {определял да се дадат} одежди и червени кожи на стойност 30 литри злато; освен това бегълците от едната и другата страна да бъдат връщани взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властите; търгуващите в двете страни да бъдат снабдявани с грамоти и печати, {а на тези, които нямат печати, да им се отнема} това, което имат, и да се внесе в държавното съкровище.“

Неясен момент при сключването на договора е изричното указание на хрониста, че той бил сключен „с Кормесий, господаря на България по онова време“. Това е повод за някои историци да приемат, че през 716 г. Тервел вече не бил владетел и вероятно не е бил между живите. Тази теза се опровергава от самия Теофан Изповедник, който по-нататък говори за събития от 719 г., назовавайки отново Тервел като български владетел. В такъв случай Кормесий е могъл да бъде съвладетел, както предполагат други историци, или –

което е най-вероятно – той е някой от високопоставените боили, които, както знаем от по-късни примери, били изпращани като лични дипломатически представители на хана. Друг дискуссионен момент е първоначалният текст на договора. Изказани са мнения, че изразът „освен това“ между втора и трета клауза може да означава, че отначало той е бил съставен само от първите две клаузи, а другите две са били добавени от хан Крум в 812 г. Традиционно той се разглежда като единен текст.

Първата клауза, посветена на границата, показва, че през 716 г. тя била за пръв път официално определена и приета от двете страни. Значението на този факт е извънредно голямо. Византия признала с официален акт откъсването на нейните територии от България и законността на новата държава върху тези земи. Несъмнено влияние за това признание са изиграли трудностите, пред които тя било изправена в този момент – почти несекваща десетилетна война с арабите и вътрешна нестабилност. Тервел използвал тези фактори и принудил империята да се примири и да признае това с дългосрочен договор. Трасето на границата е обозначено лаконично само с един загадъчен топоним – Милеона. Това място се локализира различно – по билото на Странджа, по линията на стария римски път в подножието на Стара планина с неговите милиарни камъни или, което е най-вероятно, по трасето на по-късния пограничен вал Еркесия между Черно море и Марица. Една ос-

троумна теза се основава на българо-турските имена на две съвременни села в северните поли на Странджа – Горно Алмалий и Долно Алмалий. Допуска се, че турското алма (ябълка) е калка на гръцкото милеа – Милеона (ябълкови насаждения). Тази теза е спорна, тъй като много примери показват, че при завладяването на Тракия османците не калкират, а фонетично променят заварените местни имена, пригаждайки ги към особеностите на собствения си език.

Втората клауза се отнася до ежегодния данък. Той е изчислен на стойност 30 литри злато (2160 златни монети – номизми), които се изплащали във вид на дрехи, вероятно копринени, и червени кожи. Въпросните кожи трябва да се схващат като поредно (след 705 г.) признание за българския владетел. Известно е, че във Византия само едно лице – василевсът – имал право да носи ботуши от червена кожа. Вероятно и даваните на Тервел кожи са били предназначени за подобна цел. Ако е така, Византия признавала известна равнопоставеност между двамата владетели, макар и това да било изразено с един от външните белези на императорско достойнство.

Третата клауза се отнасяла до политическите бегълци и вероятно е била включена по настояване на Византия. Примерът с Юстиниан II показал, че такива бегълци могат да се окажат опасни за стабилността на централната власт. България в онзи момент нямала преки интереси в тази област, тъй като през този период

липсват сведения за търсене на убежище от страна на българи и славяни във Византия.

Четвъртата клауза регламентирала търговията между двете страни. Подобна санкция, взета на толкова високо равнище, подсказва активен търговски обмен и очевидно много нарушения, вредящи на държавните интереси. Освен това уреждането на търговските въпроси показва, че отношенията между двете страни се регулирали за дълъг период от време. Вероятно договорът принадлежал към типа на 30-годишните.

През 717 г. периодът на анархия в империята най-после завършил. Престолът бил зает от Лъв III Сириец (717–741), който се ползвал с подкрепата на войската и бързо овладял положението. Междувременно арабите се възползвали от оттеглянето на част от войската от Мала Азия и се опитали да овладеят столицата Константинопол, като я използват като предмостие за проникване в Европа. Малко преди това, през 712 г., една арабска войска преминала Гибралтар. Тя била изгласкана от Галия едва през 732 г., но се задържала в Испания повече от четири столетия. Успехът на втора арабска колона към Централна Европа през Балканския полуостров и съединяването на двете групи араби в Западна Европа могло да промени катастрофално историята и културата на континента. Това била втората поред арабска обсада на Константинопол.

Лъв III взел всички възможни мерки за отбраната на столицата. За

да отвлече част от силите на арабите, той поискал от Тервел помощ. Преговорите, изглежда, се водили още преди началото на обсадата, защото когато първите 4000 араби от войската на главнокомандващия Маслама прехвърлили Босфора, посрещнали ги българите и повечето от тях били избити. След като обръчът по суша бил склучен, българите безпокоели арабите, като затруднявали търсенето на продоволствие и поддържали постоянна несигурност в техния тил. Изпратената срещу им войска под командването на Убайда била разбита. Така още през есента на 717 г. българите спомогнали за разстройване на арабските сили и за намаляване на натиска срещу обсадения град. Другото направили необичайно студената за тези места зима и така нареченият гръцки огън. Запалителната смес, изстрелвана чрез медни сифони от византийските кораби, изгорила много арабски кораби и съдействала за спечелването на двубоя в морето. През лятото на 718 г., понесли големи загуби, арабите разбрали безсмислеността на по-нататъшната обсада и се приготвили за оттегляне. Последната битка на сушата те водили отново с българите. Паднали множество убити араби – според едни сведения 22000 души, според други 30000. Това бил краят не само на обсадата на Константинопол, но и на последния опит на арабите да нахлуят в Европа през Босфора. За провала на този опит немалка заслуга имали българите. В Западна Европа следели събитията с оправдано внимание и

поради това участието на българите е отразено в редица западноевропейски извори. Тервел станал един от най-популярните там български владетели. Дори през XVI в. в западноевропейски източници, разказващи за покръстването на българите, неговото име се бърка с това на княз Борис.

Една година след участието си в отблъскването на арабите Тервел получил нов повод да се намеси във византийските междуособици. Този път той дошъл от заточения в Солун бивш император Анастасий II със светското име Артемий. Окуражен от свои високопоставени приятели в столицата и от архиепископа на Солун, той се обърнал към Тервел с молба за помощ да си върне престола. Негов посредник бил патрицият Сисиний, който по онова време се намирал в България, за да координира съвместните действия срещу арабите. Българският владетел знаел, че нарушава договора от 716 г., но, изглежда, ще е преценил, че могло да се разчита на успех, и освен войска изпратил и 50 кентинария злато (360000 номизми). Ако цифрата е точна, това била огромна за онова време сума. Българите се присъединили към войската на Артемий още при излизането му от Солун или някъде по пътя за Константинопол. Бившият император водел със себе си и славяни, които следвали сухопътната войска със своите лодки-еднодръвки по море. Предполага се, че към него са могли да се присъединят и потомци на Куберовите българи. Войската му достиг-

нала недалеч от столицата. Междувременно обаче писмата на Артемий до неговите съмишленици били заловени от Лъв III, който взел мерки за потушаване на бунта. Той призовал българите да спазват мира и да му предадат бунтовниците. Разбирайки, че каузата на Артемий пропаднала, българите поискали извинение и обещали да пазят мира. Всъщност те сами сложили край на авантюрата. Артемий и най-близките му помощници заедно с архиепископа на Солун били вързани и изпратени на императора заедно с гла-

вата на патриция Сисиний. Времето на дръзките намеси във вътрешните междоусобици на Византия било отминало.

Тервел оставил след себе си укрепнала и уголемена държава. Възползвайки се от кризата във Византия, той получил високата титла кесар, извоювал официално признание на общата граница и с помощта си срещу арабите се изявил като важен политически партньор на Византия. Той несъмнено е един от най-големите строители на българската държава.

Краят на рода Дуло: война и размирици

До средата на VIII в. договорът от 716 г. продължил да се спазва. Византия имала интерес от това, тъй като била заета със свои тежки проблеми. През царуването на Лъв III била предприета мащабна кампания срещу почитането на иконите – прочутото иконоборческо движение, а и войната с арабите продължавала да се води, макар с прекъсвания. България също нямала интерес да усложнява отношенията си, признаването на границата в Тракия я задоволявало. Така от смъртта на Тервел до 755 г. между двете страни настъпил продължителен мир. Този мир е причина византийските хроники да не дават никакви подробности за живота в България и дори – с едно изключение – за смяната на ханове. За това се съди само въз основа на

Именника на българските ханове. Подредждането на владетелите след Тервел се прави по различен начин в зависимост от изчисляването на датите в Именника и от несъответствията, които се получават при съпоставянето им с датите у Теофан и Никифор след 755 г. Навярно не всички дати в Именника са точни.

Името на прекия наследник на Тервел в Именника е заличено и се възстановява по различен начин. Обикновено се приема, че той бил Кормесий – същият Кормесий, който сключил договора от 716 г. Той бил от рода Дуло и управлявал 28 години. След него на престола се качил Севар. Той бил последният владетел от стария хански род Дуло. Управлявал 15 години и предал властта на Кормисош, който произ-

хождал от рода Вокил. За него в Именника се казва: „Този пък княз промени рода Дулов.“ След бележката за преселването на Аспарух това е вторият пояснителен текст в Именника. Въмъкването е било напълно основателно, тъй като се извършило нарушаване на традицията за издигане на ханове от стария род Дуло. Отстраняването на рода Дуло от върховната власт ще е предизвикало вътрешни сътресения и борби, но те са останали неизвестни на византийските хронисти. Залезът на Дуло бележи началото на борби за власт между няколко знатни рода, които ще се изострят малко по-късно, активизирани от войната с Византия. Може да се каже, че историята на ханството през по-голямата част на VIII в. преминава под знака на отстраняването на стария хански род. Неговият монопол във властта бил оспорен от други знатни родове. Кормисош, представител на рода Вокил, управлявал 17 години и с него завършил мирният период в

българо-византийските отношения.

Втората половина на VIII в. е период, особено важен в историята на ханството. Византия предприела масиран опит за ликвидирането му, осланяйки се на огромните си ресурси. Войната се оказала пробен камък за жизнеността на новата държава и за качествата на нейните владетели. Отстраняването на рода Дуло предизвикало отслабване и анархия, а избухналата малко по-късно война едва не довела до ликвидирането на ханството.

След смъртта на Лъв III престола заел неговият син Константин V Копроним (741–775). Той бил способен военачалник и със сполучливи действия успял да сключи мир с арабите. Това му позволило да обърне поглед към Балканския полуостров. Този император бил изразител на онази част от византийското общество, която смятала, че България незаконно владее ромейски земи и че тези земи трябва отново да се върнат в лоното на империята. Мирният договор от 716 г. се оказал само временно отлагане на тази генерална задача. Неговият срок на действие изтекъл през 746 г. и императорът могъл да действа, без да се счита за нарушител на клетвите.

Намерението на Константин V не било каприз или авантюра. Той се постарал да вземе мерки за заздравяване позициите на Византия в Тракия, където се очаквали военни действия и където империята трябвало да изгради свои бази. Там били заселени сирийци и арменци, привърженици на павликянската ерес. В ка-

Златна монета на император
Константин V.
Кюлевча, Шуменско, гроб 34

чеството си на гранично население те трябвало да подсилват гарнизоните и да подпомагат действията на армията. Освен това било предприето укрепяване на пограничните градове в Тракия, което обаче нарушавало спазвания дотогава договор, защото хан Винех (754–760) поискал за това допълнителен данък. Бил изпратен специален пратеник, но императорът „не го почел“, т. е. искането било отхвърлено.

Винех нямал друг изход, освен да потърси удовлетворение на бойното поле. Българската войска навлязла дълбоко в Тракия, без да срещне съпротива, и достигнала до Дългата стена, където се завързало сражение. Хронистите предават по различен начин неговия развой и изход. Според Теофан Исповедник българите предприели дори нападение срещу столицата, причинили опустошения, взели пленници и се върнали невредими. Според патриарх Никифор те били отблъснати, оставяйки много убити на бойното поле. Това сражение се водило през 755 г. и поставило началото на 20-годишна война между двете страни. Константин V решил да отвърне на удара и на следната 756 г. организирай първия си поход срещу България по суша и море. Флотът в състав от 500 кораба навлязъл в делтата на Дунав и опожарил околните български земи, при което отвлякъл немалко пленници. Сухопътната войска начело с императора завързала сражение при пограничната византийска крепост Маркели (вероятно при дн. Карнобат) и успяла да го спечели. Започ-

нали преговори за мир, във връзка с което, в съгласие с тогавашната практика, българите изпратили заложници от собствените си деца. Не са известни подробности за преговорите, но може да се предполага, че България загубила владенията си в Тракия, а Византия спряла да плаща годишния данък.

Мирът бил крайно нужен на България, но и империята не могла веднага да продължи военните действия. Възползвайки се от паузата, Константин V изненадващо се насочил към т. нар. Славинии в Македония – области, заети от компактно славянско население, които се държали независимо и враждебно към византийската власт. Императорът ги „опленил“ и „покорил“. Повод за този поход са могли да бъдат периодичните брожения в областта, но също така, както допускат някои съвременни историци, евентуални връзки между македонските славяни и българите, които застрашавали бъдещите действия на императора срещу България. Тези събития станали през 758 г.

Осигурявайки тила си, през 759 г. (760) Константин V отново се насочил към България и достигнал до Верегава (вероятно дн. Ришки проход). В сблъскването византийската войска претърпяла пълен разгром. На бойното поле паднали много византийци, в това число знатни военачалници и сановници. Българите взели голямо количество оръжие. Винех имал всички основания да развие успеха си чрез преследване на оцелелите части от войската, но

по неизвестни причини не го направил. Вероятно това било изтълкувано като слабост или предателство. Избухнал бунт, в резултат на който ханът и хората от неговия род били убити. На престола българите поставили Телец (760–763) от рода Угаин. Теофан Изповедник съобщава, че той бил на 30 години и го характеризира като „мъж злонравен“, а патриарх Никифор го нарича „строг мъж, който... проявявал от младини смелост“.

От Телец се очаквала по-твърда позиция към Византия. Началото на управлението му съвпаднало с бягството на 208 000 славяни от Тракия, които поискали убежище в империята. Вероятно те се намирали в някаква зависимост от българската държава и са населявали нейни бивши владения в Тракия. Превръщането на района в бойно поле ги принудило да потърсят по-спокойни места. Не може да се изключи и диверсионна дейност на империята с цел отслабване на българските позиции в Тракия. Тъй или иначе, те били приети и заселени в Мала Азия.

Телец не бързал да предприеме самостоятелни действия. Той изчакал поредната инициатива на Константин V, който в началото на месец юни 763 г. отново организирал поход по суша и море. Флотът наброявал 800 кораба и бил изпратен към устията на Дунав. Сухопътната войска се установила на стан в Анхиалското поле, където Телец вече чакал, заел околните височини. Във войската му имало 20 000 славяни-съюзници. Сражението започнало

рано сутринта на 30 юни и се водило през целия ден с равен успех. Накрая византийците надделели, избивайки и пленявайки множество българи и славяни. Сега Константин V имал основание да вдигне шум около победата си. Пленниците били предадени на столичната тъпла, а на Хиподрома били организирани конни състезания като част от триумфа на императора. Сред взетата плячка с особена гордост били показвани два златни съда за миене, изработени в Сицилия, всеки от които тежал до 800 литри злато.

Поражението не било простено на Телец. Отново избухнал бунт, той бил свален и заедно с първенците си убит. На негово място поставили Сабин (763–766). Той бил зет на Кормесий (Кормисош от Именника) и принадлежал към рода на тъста си – Вокил, същият род, който свалил рода Дуло от власт. Поражението при Анхиало накарало новия хан да търси други пътища за уреждане на конфликта. За това ще е оказал влияние и поредният поход на Константин V през 765 г. (766). Той бил най-добре подготвен от извършените по-рано и чрез него императорът се надявал да постигне прелом във войната. Сухопътната войска се разположила на стан при Верегава, а флотът, наброяващ 2600 кораба, трябвало да стовари допълнителна войска в района на Месемврия и Анхиало. При вида на огромната войска българите поискали мир, но, изглежда, императорът отклонил предложението, надявайки се на пълен успех. Когато обаче кора-

бите наближили мястото за десант, внезапно задухал вятър, който ги тласнал към брега и ги разбил. Това наложило прекратяването на похода.

Сабин се възползвал от това и направил предложение за мир, като изпратил пратеници при императора. Този ход, изглежда, бил предприет без предварителното съгласие на влиятелните първенци. Когато научили за пратеничеството, те свикали събор и изразили несъгласието си със следния аргумент, предаден от Теофан Изповедник: „Чрез тебе България ще бъде поробена от ромеите.“ Вероятно Сабин щял да сподели съдбата на предшественика си Телец, но успял навреме да избяга. Отначало намерил прием в Месемврия, откъдето по-късно заминал за Константинопол. Императорът, който бил доволен от това да има до себе си знатен изгнаник от България, се погрижил да доведат и неговите близки. Предателството не било простено на Сабин – неговото име не фигурира в Именника на българските ханове.

На престола бил поставен Умар (766) от рода Укил (Вокил), който се задържал само 40 дни. Съдбата му не е известна, навярно е бил убит. Това е последният владетел, записан в Именника. Наследил го Токту (766–767), брат на някой си Баян. Избухнала нова размирица, при която двамата братя намерили смъртта си. Умар и Токту не оправдали очакванията на войнствените първенци, защото вероятно са били привърженици на мирната Сабинова полити-

ка.

Наследник на Токту станал Паган (767–768) или както го нарича патриарх Никифор – Кампаган. Това име е тълкувано по различен начин – като кам (шаман) Паган или като титла (капхан). В действителност тук за пръв и единствен път византийски хронист е употребил домашната титла на българските владетели – кан, която поради обичайното смесване на сродни звукове е предадена като кам. Паган също бил привърженик на сключването на мир с Византия. В началото на управлението си той изпратил хора при императора да уговорят условията. Константин V все още се надявал, че ще реши българския проблем със сила. Той предприел поредния си поход, в отговор на който българите взели мерки да се засилят укрепленията в проходите. Походът се оказал ненужен и тогава императорът приел българските пратеници като дал честна дума за тяхната безопасност. Българската делегация се оглавявала от Паган. На срещата присъствал и беглецът Сабин. Императорът укорил българите за безредията в страната им и за омразата им срещу Сабин. Бил сключен привиден мир. Императорът се възползвал от него, за да подготви бъдещите си действия срещу България. Тайно бил изпратен в пограничната област на България отряд, който заловил княза на славянското племе севери Славун. С действията си в Тракия той създавал големи затруднения на византийците. Заловен бил и някой си Християн, главатар на дружина не-

доволстващи от властта византийски поданици в Тракия, отстъпник от християнството. Като сметнал, че със залавянето и убийството на двамата пътят му е разчистен, Константин V нарушил мира и тръгнал отново към България. Той се възползвал от това, че българите повярвали на клетвата му и оставили проходите без стража. Навлязъл в страната и достигнал до Чика (р. Тича), но се задоволил само да опожари аулите – хански резиденции или селища. Това било достатъчно вината за това първо навлизане на византийци северно от Стара планина да се хвърли върху Паган. Като знаел какво го очаква, той успял да избяга във Варна, но там бил убит от собствените си слуги.

Походът на Константин V от 768 г. показал, че Византия не съумяла да се възползва от преимущество то на привидния мир и че нейните сили не били достатъчно подготвени за превземането на България. Проведените дотогава военни кампании практически не довели до нищо съществено и показали, че въпреки неравенството на силите България се защитавала успешно. По същото време вътрешната криза в страната започнала постепенно да стихва.

Краят на бурната политическа криза и нейното преодоляване са свързани с името на хан Телериг (768–777). Не са известни обстоятелствата, при които поел властта, нито действията му през първите години от управлението. Двете страни се изчакавали взаимно и се готве-

ли за нови сблъсквания. Възможност се появила през 773 г. и отново този път пръв започнал действия Константин V. С флот от 2000 кораба, начело на които плавал червеният императорски хеландий, той се упътил към устията на Дунав. Конницата била изпратена към проходите с поръка при възможност да нахлуе в България. Когато флотът дошъл до Варна, императорът се уплашил от нещо и замислил да се върне. Като видели това, българите изпратили двама висши сановници да предложат мир. Този разказ предава много странно и неясно причините за мирните преговори, но, така или иначе, те се състояли. Българските пратеници били посрещнати с радост от императора. Мирът предвиждал „ни-то българите да излизат срещу Романия, нито императорът да се стреми да нахлува в България“. Тази единствена клауза показва, че това бил временен мир, който всяка от страните могла да наруши при удобен случай, както това направила Византия през 768 г.

Сега от привидния мир се възползвал Телериг. Още докато неговите пратеници обсъждали в Константинопол клаузите на окончателния мир, той изпратил 12 000 войници начело с боили в славянската област Верзития в Македония да преселят нейното население в България. В тази акция на Телериг отново изпъква вниманието на българските ханове към македонската група славяни и тяхната роля в отношенията между България и Византия. По онова време ханството, раз-

тресено из основи от войната с Византия и вътрешните размирици, не е могло да извърши териториални завоевания толкова далеч на юг и поради това Телериг избрал радикален начин за интеграция на славяните чрез масово преселване. Този поход обаче не останал неизвестен за Константин V. Той се престорил, че изпраща войска срещу арабите, но когато българските пратеници отпътували от столицата, тя била насочена срещу войската на Телериг. В сражението, станало в местността Литосория (нелокализирана), византийците взели много плячка и пленници. Фактически войната била подновена и още през същата година отново бил организиран по суша и море поход срещу България. При Месемврия обаче отново задухал убийственият северен вятър, който накарал императора да прекрати похода.

Разбиването на българската войска при Литосория показало на Телериг, че неговите и на неговите предшественици намерения и действия стават бързо известни на императора чрез византийски шпиони в столицата и двора. За да се отърве от тях, той прибегнал до едно колкото просто, толкова и ефикасно средство. Написал на Константин V следното писмо: „Възнамерявам да избягам и да дойда при тебе. Но изпрати ми обещание, че няма да пострадам, и ми съобщи кои приятели имаш тук, за да им се доверя и да ми помогнат“. Като знаел случая със Сабин, императорът е могъл да повярва, че и животът на Телериг може

да е в опасност поради действия, които боилите считали за предателство. Той изпратил имената на своите осведомители, които Телериг веднага заловил и избил. По думите на Теофан Исповедник, „като чул това, Константин изскубал много от побелелите си коси“.

Този голям провал бил причина за последния, девети по ред поход, който Константин V организирайл през 775 г. По пътя той заболял от синя пъпка, която причинила силна треска, завършила със смърт. Кончината на заклетия враг на България отменила плановете на Византия за нейното ликвидиране за близо два века.

Оловен печат на Телериг, патриций

Управлението на Телериг завършило по неочакван начин. Той се изявил като поддръжник на твърдите, но внимателни действия срещу Византия, унищожил византийските доносници и дочакал последния поход на Константин V. Въпреки това по неизвестни причини през 777 г. той сам бил принуден да потърси убе-

жище във Византия. Изглежда, някакво негово действие не получило одобрението на влиятелните боили и подобно на Сабин, той трябвало да спасява живота си. Бил приет радушно от новия император Лъв IV (775–780), покръстен, дарен с високата титла патриций и оженен за братовчедка на императрицата. Изглежда, е държал да не се забравя езическото му име. На оловните печати, с които скрепявал писмата си, има надпис: „Христе, помагай на патриция Телериг-Теофилакт“ (или: „Богородице, помагай на богохранимия патриций Телериг“).

През управлението на Телериг бил сложен край на политическата криза. За нейните причини са изказани различни становища. Според едно от тях тя била причинена от борбите между две групи (партии) на етническа основа – прабългарска и славянска. Те изразявали съответно антивизантийски и провизантийски настроения. Тази теза противоречи на фактите, според които славяните, живеещи тогава в пограничните области, играели много активна роля във войните срещу Византия и поради това не могат да се обявят за нейни симпатизанти. В същото време някои прабългарски ханове изразявали със своите действия подобни настроения. Според друго обяснение кризата била причинена от обикновена борба на влиятелни прабългарски родове за власт. Такава борба наистина е съществувала, тя е ясно изразена от последователната смяна на родовете в Именника. Борбата за власт рязко се засилила след нача-

лото на българо-византийската война. Честата смяна на хановете и убийството на повечето от тях била само външен израз на причини с дълбока мотивация. Те се свеждат до начина, по който трябвало да се уреждат отношенията с Византия. Неуспехите на бойното поле и склонността за сключване на мир се смятали за предателство. Обратно, победите и непримиримостта към империята се оценявали положително. Именно от тази гледна точка са били извършени всички промени на престола. Следователно най-вероятната причина за кризата е борбата между две групировки сред прабългарите, които отстоявали две различни становища за отношението към Византия. Към този спор са взели отношение и славяните, присъединявайки се към втората групировка. Може да се каже, че в средата на VIII в. в българското общество се оформили две политически концепции за отношението към могъщия съсед. Извършило се първото голямо обществено разделение в страната.

Сребърна монета на император Константин VI и майка му Ирина. Кюлевча, Шуменско, гроб 34

Двете групировки – антивизантийска и провизантийска – се запазили до края на Първото българско царство и се редували при определянето на политическия курс към Византия, предизвиквайки резки обрати.

От владетелите през VIII в. Кардам, наследникът на Телериг, управлявал най-дълго, но за него има сравнително малко сведения. Макар след смъртта на Константин V да не бил сключен официален мир, България и Византия се въздържали от военни действия. Наследниците на Константин V не притежавали неговите качества, нито следвали неговата програма. Лъв IV починал рано, без да се опита да продължи походите на баща си, а малолетният му син Константин VI (780–798) не могъл да се избави от настояществото на майка си Ирина. Навярно във Византия вече не вярвали в успеха на войната, щом самият Константин V в своите 9 похода не постигнал нищо особено. Задоволени се само да укрепят по-големите градове в Тракия. През 784 г. императрица Ирина заедно със сина си пристигнала в Бероя (дн. Стара Загора), заповядала да укрепят отново града и го нарекла на свое име Иринупол. След това посетила Филипопол (дн. Пловдив) и завършила обиколката си в Анхиало, където също били предприети възстановителни работи. Движението на императрицата и нейните придружители се извършило в „пълна безопасност“. Ако това посещение е имало за цел да провери и реакцията на българите, ще е станало ясно, че те не са предявили

претенции за някогашните си владения в Тракия. Границата отново, както някога при Аспарух, минавала по южните склонове на Стара планина.

Но България не се отказвала от стратегически важното за нея разширяване на юг от планината. Тя внимателно наблюдавала тези земи, събирала сили и изчаквала подходящ момент. Това се вижда и от събитията от 789 г. Стратегът на Тракия Филит отишъл с войската си в областта на Струма и се разположил на стан без охрана, очевидно разчитайки на това, че в този далечен южен регион могъл да не взема мерки за безопасност. Тогава изпратената от Кардам войска внезапно нападнала и убила мнозина, сред които и самия стратег. Изглежда, югозападните земи на полуострова са били под постоянно наблюдение, съществувал е път, по който българската войска свободно се придвижвала дълбоко в територията на империята. България продължавала да поддържа контакти с македонската група славяни.

Първите преки сведения за Кардам се появяват едва във връзка със събитията от 791 г. През месец април обявеният през предната година за самостоятелен император Константин VI тръгнал на поход срещу българите и се установил при крепостта Проват, недалеч от Адрианопол. Българската войска била предвождана от Кардам, когото Теофан нарича „господаря на България“. След незначително сражение ромейте се оттеглили и през нощта се завърнали обратно. Същото направи-

ли и българите. Според хрониста причината бил страхът, обхванал двете войски. Не са ясни нито истинската причина за избягване на решително сражение, нито поводът за войната. Ако българите са били посрещнати чак при Проват, навярно те първи са тръгнали към Византия. Предполага се, че походът на Кардам е могъл да има връзка с борбите за престола в столицата. Отстранената от двореца Ирина не се примирявала с положението си и е могла да поиска помощ от българския хан. Ако това предположение е вярно, Кардам е действал в духа на политиката на Тервел и е оценявал значението на подобни намеси във външните византийски работи.

На следващата 792 г. Константин VI, изглежда, решил да доведе нещата докрай. Той навлязъл в Тракия и се установил в пограничната крепост Маркели, която заповядал да поправят. Дошъл и Кардам, който също се установил с войската си в някакви укрепления наблизо. Императорът бил убеден от придружаващите го съветници и пророци, че победата ще бъде негова. Той се нуждаел от нея, за да утвърди позициите си в столицата, където властната му майка имала немалко привърженици. Прибързано влязъл в сражение и лошо подредената византийска войска претърпяла голямо поражение. Паднали много обикновени войници, началници на войската и знатни византийци от свитата на императора. Сред тях бил и Панкратий – пророк и астроном, който предсказвал победа. Разгромът бил така нео-

чакван и толкова голям, че оцелелите, начело с императора, трябвало да спасяват само живота си. В ръцете на българите попаднал целият обоз, походната хазна, много коне и императорската палатка заедно с цялата ѝ прислуга. Това е първият случай, когато лично императорско имущество станало плячка на български владетел.

Следващите години изминали без сблъсъци, но официален мир не бил сключен. Византия не плащала годишния данък още от 756 г. След победата си при Маркели Кардам имал основания да поиска възобновяване на изплащането му. През 796 г. той изпратил следното известие на Константин VI: „Или ми плати данъка, или ще дойда при Златните врата и ще опустоша Тракия.“ В тези самоуверени думи се съдържа заплаха за самата столица, олицетворена с нейната главна порта. Те съдържат плана на един поход, какъвто е бил например походът на Тервел от 712 г. Константин VI се държал не по-малко дръзко. Той изпратил вместо данък конски тор в кърпа с думите: „Изпратих ти данък, какъвто ти подобава. Ти си стар и аз не искам да се мориш чак до тука. Аз ще дойда до Маркели, а ти излез насреща. И каквото Бог отсъди.“ Императорът удържал на думата си, той имал нужда от реванш за поражението от 792 г. Били събрани войски от Мала Азия, които навлезли в Тракия и се установили първоначално при Версиникия (при дн. Маломирово, Елховско?). Кардам се разположил при Гористия Авролева

(дн. Голям Бакаджик?), използвайки неговите дървета за прикритие, а византийската войска заела съседното възвишение Голия Авролева (дн. Малък Бакаджик?). В продължение на 17 дни императорът призовавал Кардам на сражение, но сам той не се осмелил да го започне и се завърнал „като беглец“ в страната си. В обяснението на събитията от хрониста Теофан Изповедник има неяснота, за която могат да се правят само предположения. Изказано е мнение, че той предава официалната версия за похода, който след поражението при Маркели трябвало да се представи като победа за императора. В действителност може би са били проведени някакви преговори, които направили сражението излишно. Тъкмо по това време в Константинопол се надигнало брожение срещу императора по повод на втория му брак, умело използвано от неговата майка с цел да се върне отново на власт. В тази обстановка Константин VI

имал нужда от военна демонстрация, която да респектира противниците му.

Последните години от управлението на Кардам преминали в мир с Византия. Борбите за престола и войната с арабите отвличали нейното внимание от България. Кардам стабилизирал и омиротворил ханството, подготвяйки за своя наследник условия да го направи по-страшен враг на империята, отколкото били арабите. В началото на IX в. на малоазийския фронт настъпило затишие и центърът на военните действия се пренесъл на Балканския полуостров. Там империята се сблъскала с един владетел, който по воля, мощ и енергия не отстъпвал на арабските халифи. Той бил представител на ново поколение и не случайно се оказал съвременник на Харун ал-Рашид и Карл Велики. Неговото име – Крум – ще стане известно на цяла Европа.

Идеята за Константинопол

Връзката на Крум (803–814) с Кардам не е ясна, вероятно той е негов пряк наследник. Изказано е предположение, че принадлежал към панонските българи, но сведението в изворите и аргументите в негова полза не са сигурни. Крум поел държавата омиротворена, излекувана от тежката криза. Макар че отношенията с Византия не били докрай уре-

дени, той не предприел никакви акции срещу нея, примирявайки се на първо време с откази да изплаща годишния данък на България според старите договори. Тази политика диктувала и събитията, разиграли се в самото начало на IX в. край северозападната граница. Те били свързани със съдбата на Аварския каганат.

Още в края на VIII в. франкският владетел Карл Велики организира няколко похода срещу своите източни съседи аварите. По това време могъщият някога хаганат се намирал в дълбок упадък, а ударите на франките бързо предизвикали разпадането му. Аварите били северо-западни съседи на българите още при образуването на държавата. Някога Аспарух организира отбраната на граничната област, като заселил там славянското племе седемте рода. Между българи и авари се простирала обширна област, заселена с други славянски племена, които, изглежда, се намирали под български контрол или влияние още през VIII в. Когато франките нанесли решаващия удар през 803 г., българите могли да се възползват от разгрома на аварите и да поискат своя дял от територията на хаганата. Към 805 г. Крум навлязъл на територията на аварите и присъединил техните земи източно от Тиса. Франките не реагирали и тази река се превърнала в граница между двете държави. България поставила под свой контрол и Трансилвания с нейните рудници за злато и сол и не само увеличила значително територията си, но укрепила и икономическите си възможности. По онова време солта била една от най-търсените стоки на европейските пазари.

Завладяването на източната част на Аварския каганат не било обикновен стремеж към увеличаване на територията. Преди всичко, изглежда, България се е чувствала законен приемник на аварското политичес-

ко наследство. Основания ѝ давала старата вражда с аварите още от тяхната поява в Европа, когато те окупирали някогашния център на хунската империя и фактически се превърнали в неин наследник. Претенция за това наследство обаче имали българите, които считали Атила и Ернах за свои владетели. С техните имена започвал знаменитият Именник. В това се коренял конфликтът между авари и българи. Той приел открити форми с изгонването на аварската войска от Северното Черноморие при образуването на Велика България и с българо-аварската разпра за хаганския престол през 631–632 г. В началото на IX в. в Панония вероятно са продължавали да живеят българи, потомци на някогашните панонски българи и кутригури, които Крум ще е смятал за свои потенциални поданици. В териториалното разширение на северозапад трябва да се види и практически израз на политиката на българските ханове към славяните, кои-

Бронзова монета на император
Никифор I Геник и сина му Ставракий.

Плиска

то съставляли естествения демографски резерв на държавата. Установявайки границата по Среден Дунав и Тиса, Крум направил България европейска държава в истинския смисъл на думата. Тя граничела с Франкската империя и имала поданици в сърцето на Европа. България запълнила териториалния и политически вакуум между двете големи сили – Византия и Франкската империя – и получила възможност да се изяви като трета сила на континента. Дали тази възможност била реална трябвало да покаже разрешаването на неуредения конфликт с Византия. Много скоро той отново избухнал.

Зает с устройването на новите земи, Крум не бързал пръв да предприеме действия срещу Византия. Това направил новият византийски император Никифор I Геник. След като сключил мир с арабите през 806 г., на следната 807 г. той неочаквано се отправил на поход срещу българите. Не се съобщава нищо за мотивите за този поход. Навярно българите не са дали конкретен повод, но подобни действия никога не са предприемани случайно. Походът може да се оцени като опит за продължаване на политиката на Константин V за покоряването на България. Бидейки бивш министър на хазната, осведомен за катастрофалното ѝ състояние след неразумните разходи на императрица Ирина, Никифор ще е виждал в лицето на покорените българи нови данъкоплатци. Походът се провалил, тъй като по пътя императорът получил известие за готвен бунт срещу него в сто-

лицата и трябвало бързо да се върне обратно.

За Крум походът означавал обявяване на война от страна на империята. Той не се поколебал да отвърне на предизвикателството по подобен начин. Нито времето, нито мястото на неговата акция били избрани случайно. През 808 г. българската войска се озовала отново – след похода на Кардам от 789 г. – в Струмската област тъкмо когато се изплащали заплатите на византийската войска. Крум нападнал изнедаващо и отнел цялата сума – 1100 литри злато (79200 номизми). Бил пленен и обозът, а на бойното поле паднали множество войници и началници. Може би Крум искал да покаже на Никифор, че ако Византия не плаща данъка доброволно, той ще си го взема насила.

Крум не завел своята войска толкова далече само заради обикновена плячка. Неговите цели, както става ясно от следващите му действия, били много по-мощни. През 809 г., малко преди Великден, той обсадил важната крепост Сердика (средн. Средец, дн. София). Тази крепост контролирала пътищата към Солун и Македония. Нейното владееие или разрушаване щяло да даде възможност на българите необезпокоявано да се придвижват към земи, обект на отдавнашни техни териториални претенции. По това време те още не строили обсадни машини. Крум си послужил с хитрост. Той обещал, че ако крепостта му бъде предадена доброволно, гарнизонът и цивилното население ще бъ-

дат пощадени. Но когато портите се отворили, 6000 войници и много граждани били изклани, а крепостните стени – разрушени, и така пътят на юг бил открит.

Император Никифор I не могъл да се примири със загубата на стратегическата крепост. Малко след Великден той се озовал в Сердика с намерение да застрои отново крепостта. Оцелелите от клането военачалници поискали гаранции за ненакърнимост, но императорът отклонил молбата им. Това било крупна грешка, защото принудило тези военачалници да потърсят спасение при Крум, който ги приел радушно. Сред тях бил и спатарият Евматий, опитен механик, който навярно е първият учител на българите по строеж на обсадни устройства и машини. По-късно, през 811 г., от Адрианопол избягал при Крум и един покръстен арабин, също много опитен механик. Той бил настанен там лично от Никифор I, но вместо поощрение за уменията си получил намаляване на заплатата, а когато се оплакал, бил набит от сприхавия император. Междувременно Никифор I се опитал да застрои отново Сердика, но неумелите му действия предизвикали брожение, което той потушил с бой, подстригвания и изгнание. Междувременно, докато бил вън от столицата, изпратил лъжливо послание, че отпразнувал Великден в аула на Крум. Изглежда, мисълта да превземе българската столица вече го владеела.

Преди да се отправи отново към България, Никифор I, подобно на

други свои предшественици, решил първо да осигури тила си, като вземе мерки за заздравяване на положението в Славиниите в Солунската област. Македонските славяни отдавна не криели враждебността си към императорите в Константинопол и симпатиите си към България. Било наредено там да бъдат заселени християни от малоазийските области, а имотите им да се продадат. Насилственото преселване и загубата на имуществото предизвикали бурно негодувание и обезсмислили начинанието на Никифор I. Недоволните преселници злословили срещу императора и казвали, че е по-добре да се случи вражеско (българско) нашествие, та насилственото им заселване да се осуети. Имало случаи на самообесване от отчаяние. Въпреки това императорът решил да тръгне срещу България и да реши вековния спор, като пренесе войната на нейна територия. Той взел още една мярка в подготовка на действията си. При тръгването си наредил да бъдат увеличени данъците на църквите и манастирите, а богатите граждани да платят наведнъж данъците си за изминалите 8 години. Тези мерки му спечелили нови противници в средите на аристокрацията и духовенството.

Придружен от престолонаследника Ставракий и от зет си Михаил Рангаве, Никифор I застанал начело на грамадна войска, съставена от редовни войници, но и от жадни за плячка бедняци, въоръжени с прашки и криваци. Преди да премине през проходите, войската се спряла на

стан в пограничната крепост Маркели. Там пристигнали български пратеници, които обявили, че Крум предлага мир. Уверен в победата си и подстрекаван от съветниците си, Никифор I високомерно отказал да преговаря. Наистина малко преди нахлуването в България от Маркели избягал при Крум любимият императорски прислужник Византий, който откъснал със себе си императорски одежди и 100 литри злато (7200 номизми). Някои сметнали това за лош знак и се възпротивили на нахлуването, но императорът не придал значение на предупрежденията. На 20 юли 811 г., без да срещне съпротива в клисурите, той навлязъл в България.

В околностите на столицата станало сражение с българската войска, което Никифор I спечелил и пътят му за аула на Крум бил открит. Влизайки в изоставената столица, най-напред той сложил ръка на Крумовите съкровища, които българският владетел не могъл да изнесе и укрие. Като истински финансист веднага поставил свои ключалки и печати на вратите и наказвал опитите на войниците си да се доберат до плячката с отсичане на уши и носове. Разтворил дворцовите изби с вино и давал на всички да пият до насита. Разхождал се гордо по улиците на резиденцията и по чардаците на сградите и мечтаел да построи там град на свое име, та да остане в паметта на поколенията. Българите, които не успели да избягат в планината, били подложени на необичайни жестокости, без да се щадят и децата. Тогава

Крум направил ново предложение за мир. Според Теофан Изповедник той поръчал да кажат на императора: „Ето, ти победи. И тъй, вземи каквото ти е угодно и иди си в мир.“ Никифор за втори път високомерно отхвърлил предложението. Тогава разгневеният Крум заповядал да укрепят входовете и изходите на страната, т. е. старопланинските проходи, където били издигнати дървени прегради. Новината за укрепителните работи ще е накарала Никифор да побърза с оттеглянето си. Напускайки резиденцията на Крум, той опожарил постройките заедно с оградата около тях и първоначално тръгнал към Сердика. После внезапно се върнал назад, като опожарявал неогънатите ниви и колел заловения добитък. Действията му били така безредни, объркани и лишени от здрав смисъл, че мнозина от приближените му си позволили открито да възроптаят. Те изпратили сина му Ставракий да говори на императора, но в отговор Никифор посегнал да го бие. Мнозина византийци дезертирали, предпочитайки сами да търсят спасение.

Междувременно, наблюдавайки от планините обърканите действия на Никифор I, Крум взел мерки да не позволи на надмения император да се измъкне от България. Към оцелялата му войска се присъединили наемници-авари и войници от околните славянски племена, били въоръжени и жени. На пътя на оттеглящата се войска била издигната висока дървена преграда с ров от външната страна. Научавайки за дейс-

тивията на Крум, Никифор I произнесъл знаменитата фраза: „Дори крилати да бихме станали, никой да не се надява, че ще избегне гибелта.“ На 25 юли 811 г. византийската войска се настанила на лагер близо до един от старопланинските проходи, надявайки се на следващия ден да шурмува преградата. Войската погрешно била разделена на две части, отдалечени една от друга. Призори на 26 юли българите атакували изненадващо частта, където се намирал императорът, и избили множество знатни сановници и началници, стануващи около императорската палатка. Загинал и самият Никифор I. Обстоятелствата на смъртта му не са съвсем ясни. Теофан Исповедник твърди, че сънародниците му го убили с камъни в знак на отмъ-

щение за неразумните действия, но едва ли са имали време за това, опитвайки се да си спасят живота. Оцелелите се насочили към прохода, но много загинали още при опита да преминат течащата наблизостна река. Онези, които успели да достигнат дървената преграда и да се изкачат върху нея, падали в изкопания отзад дълбок ров. На някои места преградата била запалена и рухнала в рова, където намерили гибелта си немалко византийци. Малцина успели да се спасят. Сред тях бил и Ставракий. Тежко ранен в гърба, той успял да се добере до столицата, където след два месеца, предусещайки края си, отстъпил престола на зет си Михаил I (811–813), а след още три месеца починал от раните си.

Крум пленява Никифор.

Миниатюра от българския превод на Манасиевата хроника, XIV в.

Крум имал основания да триумфира. Двете му предложения за мир били отхвърлени и страшното възмездие изглеждало оправдано. Главата на Никифор била отсечена, набита на кол и изложена много дни на показ като доказателство за силата на българския владетел. След това черепът бил обкован със сребро и с тази чаша Крум поднасял вино на славянските вождове, допринесли за победата. Пленените ромеи били принуждавани да се отрекат от християнския бог и да приемат езическата вяра на българите. Отказалите се увенчали с мъченически венец.

Вестта за разгрома на Никифор I разтърсила Византия. Императорът не се ползвал с особено уважение сред поданиците си, но той бил олицетворение на свещената империя и на привилегированото място на ромеите в тогавашния свят. И изведнъж животът на свещената императорска особа бил отнет от ръката на един езичник, а заедно с него на бойното поле оставили костите си множество знатни ромеи. Това бил първият подобен случай след 378 г., когато един римски император (Валент) бил убит от готите. Смъртта на Никифор имала голямо значение за промяната на отношението на византийците към България и нейния владетел. Дотогавашното презрение се заменило от респект, който в края на Крумовото управление преминал в страх.

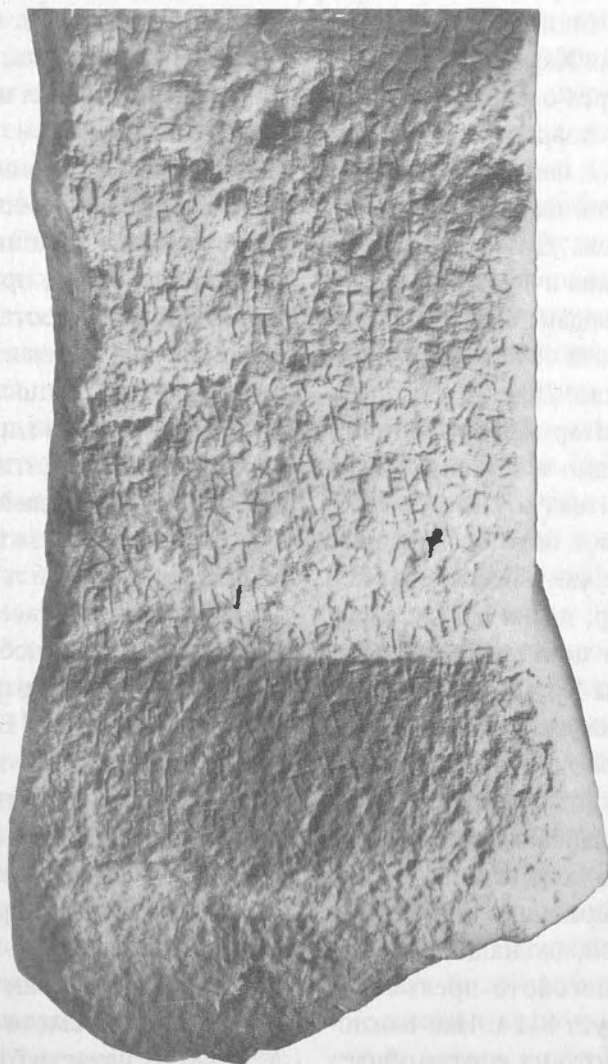
Победата от 26 юли 811 г. е една от най-големите военни победи на българите през Средновековието.

Тя била извоювана във война на собствена земя, но при крайно неблагоприятни условия — част от българската войска била разбита, столицата превзета, разграбена и опожарена. Изказано е мнение, че Крум вероятно съзнателно е оставил Никифор да навлезе в България (подобно на тактиката на Кутузов в Русия през 1811 г.), за да води военните действия в позната за българите обстановка. За подобна възможност говори фактът, че Крум не дал сражение при Маркели, а проходите, през който минал Никифор, не бил охраняван. Все пак едва ли той ще е рискувал да води война на собствена земя. Навярно в онзи момент не е разполагал с достатъчно сили и именно поради това предлагал мир. Истинската подготовка за война с Никифор била извършена едва след отхвърляне на второто предложение за мир. Победата отбелязала прелом и в българската позиция спрямо Византия. Поставено било началото на голямата българска експанзия в Северна Тракия. Тази спорна област, която дотогава била бойно поле между българи и византийци, имала важно значение за сигурността и на двете страни. Владеенето ѝ от Византия осигурявало спокойствието на столицата Константинопол. За България тя била необходима, за да се създаде буферна зона за сигурност пред южните изходи на проходите. Крум не се поколебал, за разлика от свои предшественици, да се възползва от военното и преди всичко от психологическото си предимство, за да утвърди отново присъствието на

българската държава на юг от Стара планина.

През 812 г. той навлязъл в Тракия и превзел важния пограничен град Девелг. Жителите му заедно с местния епископ преминали на неговата страна и били преселени в България. Това събитие предизвикало недоволство сред византийската войска и паника сред цивилното на-

селение в цялата южна част на полуострова. Новият император Михаил I Рангаве (811–813) потушил недоволството с увещания и подаръци, но не успял да организира ответни военни действия. Крум завладял и други части от Тракия и Македония (тогава дн. Североизточна Тракия). Това станало причина жителите на градовете Анхияло, Бероя,

Хамбарлийският надпис на хан Крум

Проват, Филипопол и Филипи (при дн. Кавала, Гърция) да ги изоставят „от страх“ и да потърсят по-сигурни места за заселване. От броженията се възползвали насилствено заселените от Никифор I в Струмската област ромеи, които се завърнали по родните си места. Вероятно още тогава новите земи били включени във военно-административната структура на централната област на ханството. За тяхната организация знаем от втория Хамбарлийски надпис, изсечен през следващата 813 г. Началото му е повредено, запазената част гласи: „... направих моя брат, а стратегът Леон да бъде нему подчинен. От Бероя... Дултроини е пръв за дясната страна ичиргу боила Тук, а стратегите Вардан и Яни са му подчинени. За лявата страна на моя саракт, за Анхиало, Девелт, Созопол, Ранули е главатар Иратаис, боила кавхан, а Кордил и Григора нему подчинени стратеги“. Както се вижда, новата област била организирана по прабългарски обичай като система от център, дясна и лява страна. Начело на центъра, изглежда, стоял братът на Крум, чието име не е запазено, а на двете крила – двамата най-високопоставени боили. Не е известно къде се е намирала резиденцията на ханския брат. Вероятно тя е била по долината на Тунджа – Маркели, Версиникия, Проват – или Адрианопол, ако надписът е бил изсечен след неговото превземане през месец август 813 г. Най-важно в устройството на новата област било привличането на заварените местни византийски управители ка-

то помощници на българските савновници. Това бил голям успех за Крум. Изглежда, въпреки броженията местното славянско християнско население останало по местата си. За да си осигури неговата лоялност, Крум запазил неговите дотогавашни началници. Така било осигурено по-безболезненото интегриране на местното население към България. Новото устройство на областта, извършено през 812 г. или най-късно през 813 г., показало, че навлизането на Крум в Тракия не преследвало временни цели.

Въпреки че инициативата била в негови ръце, Крум смятал, че връщането на някогашните български владения в Тракия, признати с договора от 716 г., е достатъчно, за да се установи мир. Превземането на Девелт трябвало да послужи като натиск при бъдещите преговори. Той изпратил в Константинопол делегация, водена от Даргамер (Драгомир), да води преговори за възобновяване на договора от 716 г. На император Михаил II бил поставен следният ултиматум: „Ако не побързаши с мира, по твоя вина ще се отправя с войска срещу Месемврия“. Въпреки заплахата предложението за мир не било прието заради третата клауза, свързана с предаването на бегълците. Изглежда, по това време въпросът за бегълците бил извънредно актуален и за двете страни. По-късният византийски хронист Йоан Скилица съобщава, че по времето на император Михаил II „някакви българи се вдигнали от бащините си селища и целокупно достигнали ромейската

земя. И приети от император Михаил, били заселени от него в различни места. А и някои ромеи, които били пленени в предишните войни, разкъсали робските вериги и се върнали в родните си селища. Вождът на българите Крум настоявал всички тези да му се предадат. “Това сведение, както и посоченият вече израз „освен това“ между втора и трета клауза на договора дават основание да се допусне, че последните две клаузи са могли да бъдат наистина добавени от Крум. Докато императорът и сенатът били склонни да възобновят договора, духовенството в столицата начело с влиятелния монах Теодор Студит рязко се обявило против, настоявайки за защита на бегълците. Те се позовавали на задължението на църквата да дава приют на бегълците и привеждали Христовите думи: „Аз не ще изхвърля навън този, който идва при мен.“ В крайна сметка надделяло съображяването с една църковна догма и предложението на Крум било отхвърлено.

Но той не забравил заканата си. През месец октомври Месемврия била обсадена откъм сушата с бойни и обсадни машини, които българите вече умеели да строят благодарение на византийските механици-бегълци. Градът бил обсаждан в продължение на един месец. Император Михаил II не се опитал да помогне на обсадените по море, вероятно убеден в неговата непревземаемост поради почти островното му положение. Накрая крепостта все пак била превзета. Сред богатата плячка

особено ценен трофей били 36 медни сифона за изхвърляне на прочутия гръцки огън – секретно оръжие във вид на запалителна смес, чийто състав по онова време бил известен само на византийците.

През зимата на 812–813 г. Крум се готвел за нова военна кампания в Тракия. Това било съобщено на императора от двама избягали от България византийски пленници. През месец февруари станало сблъскване, в което българите били победени. Този успех окуражил императора. Била събрана войска, съставена в по-голямата си част от изпитани във войните с арабите малоазийски войници. Те обаче негодували, защото били доведени далеч от родните си места, а и от ранното започване на военните действия. Поради опасност от размирици императорът не се решавал да започне мащабни военни действия. Най-после през месец юни Крум сам навлязъл с войската си в Тракия и се установил при Версиникия (до дн. Маломирово, Елховско), на около 30 мили от стана на византийската войска в района на Адрианопол. Началниците на двете крила – Лъв, командващ източните войски, и Йоан Аплакис, командващ войските на местната тема Македония – изявили желание веднага да се започнат военни действия. Императорът отказал под натиска на съветниците си. По същото време в столицата било организирано църковно шествие в храма на Светите апостоли начело с патриарха за успеха на предстоящото сражение. Привърженици на погребания там импера-

тор Константин V Копроним, заклетият враг на България, направили така, че вратата на гробницата му да се отвори уж сама и високо го призовавали да стане, за да спаси загниващата ромейска империя. Разпространявал се слух, че императорът тръгнал на кон да воюва с българите. Те имали право да призовават духа на войнствения император, защото след броени дни могли да видят от височината на крепостните стени същите тези българи, размахващи копията си пред главната порта на столицата.

Междувременно Крум се придвижил още на юг и достигнал до стана на византийците при Адрианопол. Според Неизвестния летописец войските стояли наредени една срещу друга и се изчаквали в продължение на 15 дни. Хора и животни страдали от големите горещини, но никой не се решавал да нападне пръв. Най-после стратегът Йоан Аплакис не издържал и на 22 юни 813 г. влязъл в сражение, призовавайки източните войски да настъпят след него. Когато битката била в разгара си и се чакала намесата на отряда на Лъв, изведнъж неговата войска се оттеглила от бойното поле и се отправила в бърз ход към Константинопол. Пред нея към столицата вече се бил устремил и самият император. Изоставен сам, отрядът на Йоан Аплакис бил разгромен, той самият паднал на бойното поле. Оцелелите войници се спуснали да бягат толкова стремително, че отначало българите помислили, че това е обикновена военна хитрост. Когато станало

ясно, че оцелелите търсят спасение, българите „отпуснали юздите на конете“. Крепостите, които давали приют на бягащите, били обсаждани и превземани. Пътят до столицата бил осеян със захвърлено оръжие, което преследващите българи събирали. Междувременно Михаил II пристигнал в столицата и публично се разкайвал за неуспеха. Той бил призован да изчака събиращите се останки от разбитата войска, но малко след него пред стените на столицата пристигнала войската на Лъв. Неговите войници хвърлили вината за разгрома изцяло върху Михаил II и обявили своя командващ за нов император, който седнал на трона под името Лъв V Арменец (813-820). Михаил се подстригал за монах и напуснал столицата.

Крум разбрал, че пътят към Константинопол е открит, а областите Тракия и Македония са изцяло под негов контрол, с изключение на няколко големи крепости, между които и Адрианопол. Той обсадил този град и оставил там за командващ своя брат, а с останалата част от войската тръгнал към столицата. Без да срещне съпротива, достигнал до нейните стени на 17 юли 813 г., само 6 дни след коронясването на новия император. Това бил първият случай на обсада на византийската столица от българи. Крум благодарил на своите богове по подобаващ начин. При Златната врата той направил пищен езически ритуал, наблюдаван от качените на крепостните стени смаяни и безмълвни жители на столицата. Неизвестният ле-

тописец описва ритуала така: „А Крум направил жертвоприношение въвн от Златната врата според обичая си, като принесъл в жертва много хора и животни. Той потопил краката си във водата на морския бряг, умил се и поръсил войниците си; приветстван от тях, той преминал между своите наложници, които му се кланяли и го славели. Всички наблюдавали това от стените и никой не се осмелявал да го възпре или да хвърли стрела срещу него.“ Около стените бил изкопан ров. Не били обаче предприети мерки за истинска обсада и атака на столицата, тъй като войската не носела със себе си съответните машини и устройства.

Едва ли сам Крум е предполагал, че походът му ще завърши при Константинопол. Той все още не се отказвал от първоначалното си искане за сключване на мир и възобновяване на годишния данък. В четвъртото си поред предложение за мир, отправено от стана му при Константинопол, той определил и материалния му израз: „... в злато, голямо количество одежди и известен брой отбрани девойки.“ Лъв V дал да се разбере, че е склонен да обсъжда този въпрос, и от своя страна предложил лични преговори. Според неговия замисъл те трябвало да бъдат привидни. Разбирайки, че е безпомощен да окаже въоръжена съпротива, императорът намислил да организира покушение върху Крум. Близко до избраното място за преговори – въвн от стените, на брега на Златния рог – били скрити три-ма войници, които при определен

знак трябвало да го убият. Българският владетел пристигнал, придружен от своя логотет (вероятно кавханът) и от мъжа на своята сестра – избягалият отдавна в България грък Константин Пацик, и неговия син. Константин, доверен и близък човек, трябвало да превежда. По време на разговора Крум забелязал подозрителният, жест на човек от императорската свита, успял да скочи на коня и макар ранен, да се спаси. Неговите придружители били хванати, логотетът бил съсечен на място, а Константин и синът му – отведени в плен.

Вероломството на Лъв разярило Крум. Вероятно в онзи момент българският владетел е схванал, че Византия никога няма искрено да приеме мирното съжителство с България и никога няма да се примири със загубата на своите някогашни земи. Бъдещите отношения обещавали да бъдат все така враждебни. В такава обстановка Крум ще е дошъл до кардиналното решение – да се превземе Константинопол и да се сложи по този начин край на византийското присъствие на Балканския полуостров. Дали плановете му не са отивали още по-далеч – до овладяването на трона на византийските василевси, до създаването на една българо-византийска империя с българска династия начело? Изворите не съдържат подобни податки, но съществуването на такива планове може да се допусне, като се вземе под внимание тогавашното положение на Византия. Нейният нов император Лъв V бил узурпатор и не при-

надлежал към императорското семейство, той бил типичен „войнишки император“. Из столицата се носел слух, че той нарочно дезертирал от бойното поле при Адрианопол, за да стовари вината за поражението върху Михаил II и да поиска престола, както и станало. Империята вече не била старата универсална държава. През 800 г. Карл Велики бил коронясан за император на възстановената Западна римска империя. През 812 г., под влияние на Крумовите победи и в търсене на евентуален съюзник срещу него, Византия признала тази титла и официално се отказала от териториалните си претенции в Западна Европа. Притискана от араби и българи, загубила позициите си на запад, с изключение на малко земи около Равена и в Южна Италия, тя вече не била онази голяма и силна империя. След страшния разгром, който ѝ нанесъл в 811 г., Крум имал основания да се вижда като бъдещ владетел в Константинопол. По-долу ще стане дума, че той проявявал особен афинитет към гръцката култура и направил първите стъпки към нейното налагане в България. Като знаем обаче как постъпвал с превзетите дотогава византийски градове, по-вероятно било намаленото столично население да се пресели в България, а крепостните стени да бъдат сринасти до основи.

Докато кроял тези планове, Крум мъстял за вероломството. Околностите на столицата с нейните дворци, имения и манастири били подложени на грабеж и опожаре-

ни. От двореца „Свети Мамант“ били взети и откарани в България избрани бронзови и мраморни статуи и мраморни колони. По обратния път войската превзела много крепости в Тракия, които след опожаряване били разрушавани. Крум се присъединил с войската си към отряда на своя брат, обсаждащ Адрианопол, и затегнал обсадата. С помощта на построени на място обсадни машини голямата крепост била превзета. В знак на триумф българският владетел публично стъпил с крак върху врата на местния епископ Мануил. Оцелелите жители били преселени в „България отвъд Дунава“, т. е. в отвъддунавските погранични земи, най-вероятно по североизточната граница в днешна Бесарабия.

Сриването на крепостите и преселването на пленниците трябвало да улеснят голямата операция срещу столицата, която Крум планирал за следващата година. Със същата цел, възползвайки се от меката зима и безводието на реките, той изпратил в Тракия 30 000 войници, „целите покрити с желязо“, т. е. с ризници. Отвъд р. Ригина (дн. Еркене, Турция) били заловени множество пленници. Внезапно придошлите води задържали оттеглянето на българската войска, но император Лъв V, макар да знаел за нахлуването, не посмял да окаже помощ на сънародниците си. Междувременно му бил донесен слух, че Крум събирал голяма войска с участието на аварите и на всички Славинии. Освен това той бил заповядал да приготвят различни обсадни машини, стълби и ин-

струменти за превземането на византийската столица: „... градопревземачки, големи машини триболи, костенурки и високи стълби, топки, лостове и кирки, овни и поставки за изхвърляне на стрели, огнехвъргачки и каменохвъргачки, скорпиони за хвърляне на стрели, прашки – изобщо всякакви съоръжения срещу зъберите на стените, – за да превземе града откъм западната му страна, откъм Влахернската страна“. Тези машини и устройства трябвало да бъдат пренесени до Константинопол от 5000 обковани с желязо коли, теглени от 10 000 вола. Когато Лъв изпратил съгледвачи и те потвърдили слуха, той спешно заповядал да се изгради нова крепостна стена с ров откъм сушата. Тя не била довършена, тъй като междувременно избягали от България византийски пленници донесли вестта, че на 13 април 814 г. Крум внезапно починал. Смъртта на българския владетел била истинско облекчение за Византия преди всичко поради надеждата, че планираният опит за превземане на Константинопол може да бъде отложен. Случило се така, че въпреки големите приготовления той наистина не бил осъществен.

Обикновено се смята, че Крум поставил началото на административното преустройство на страната, като централизирай изцяло нейното управление, премахвайки автономията на пограничните области. Основание за това се вижда в цитирания по-горе Хамбарлийски надпис. Всъщност той не дава преки данни за начало на подобно преустройс-

тво. Понятието саракт в надписа трябва да се тълкува по-скоро като войска, а не като държава. Посочените двама висши български функционери не са могли да бъдат постоянни управители на две неголеми части от погранична област. Надписът отразява по-скоро военновременното устройство на областта, която след приключването на военните действия е трябвало да бъде административно организирана, както останалите погранични земи. По времето на Крум тези земи бил все така обитавани от гранично население с определена степен на автономия. Славяните са имали този статут в 811 г. и са продължавали да го пазят в 814 г., когато Крум подготвя войската си срещу Константинопол. Аналогично ще е било и положението на преселените в България авари. Дори византийските пленници са били заселвани като гранично население отвъд Дунав, те са били управлявани от собствени началници. Изглежда, при Крум все още се е запазвало старото административно устройство.

Несъмнена стъпка към централизация на държавата е неговото законодателство. В данните, които съобщава по този повод Свидас, има легендарни и противоречиви моменти. Независимо от това единодушно се приема, че Крум е автор на първите закони, които заменили дотогавашното обичайно право на прабългари и славяни. Ето какво съобщава Свидас по този повод: „Същите тези българи унищожили напълно аварите. Крум запитал пленници-

те-авари: „От какво мислите, че загина вашият предводител и целият ви народ?“ А те отговорили: „Понеже взаимните клетви се умножиха и погубиха по-смелите и по-умните; и още понеже насилниците и крадците станаха съобщници на съдиите; също така и от пианството. Тъй като виното се увеличаваше, всички станаха пияници; освен това от подкупничеството, също и от търговията. Защото всички станаха търговци и се мамеха помежду си. И от това произлезе нашата гибел.“ А той, като чул думите им, свикал всички българи и им заповядал, като издал следните закони: Ако някой обвини друго, да не бъде слушан, преди да бъде вързан и разпитан. И ако се окаже, че той клевети и лъже, да бъде убит. Не се позволява да се дава храна на онзи, който краде. Или ако някой би се осмелил да направи това, имотите да му бъдат отнети. Заповядал също да се строшават краката на крадците и всички лозя да се изкоренят. На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде достатъчно задоволен, за да не изпадне пак в нужда; или пък, който не постъпи така, ще му бъдат отнети имотите“.

Крумовите закони съдържат елементи от съвременното му византийско законодателство, изложено в законодателния сборник Еклога. Там се предвиждат подобни мерки срещу клеветниците, крадците и просяците. Като цяло те са насочени към защита на собствеността. Този момент е отбелязван, но той може да се подсили, като се предположи, че византийските закони са били заим-

ствани и пригодени съобразно българските условия. Това заимстване е част от голямото влияние на гръцката култура, проявило се за пръв път в такива мащаби именно при управлението на Крум. Най-яркото доказателство за това влияние е възприемането на гръцкия език и писмо като официални в българската държавна канцелария. До Крум нито един български владетел не е изсичал надписи върху камък (за надписите около Мадарския конник вж. по-долу). Появата на тази традиция в български хански двор не може да се датира със сигурност. Изглежда, най-ранният надпис, за съжаление силно повреден, е намереният в Силистра. В запазената му част ясно се долавя описание на събитията от 811 г.: „... и онзи, побеждавайки отиде... гърците в Маркели... грифон. Излезе Никифор... и от неговия яд да не се съберат...“. Едва ли е могло да се намери по-подходящ повод за изсичане на мемориални надписи от триумфа над Византия през 811 г. Заимстването на гръцкия език е било напълно естествено. Той бил един от двата културни езика в Европа, приемник на стара традиция, езикът, на който говорили и пишели съперниците на българските ханове – византийските императори. За Крум е било напълно естествено да го използва, за да увековечи важни събития от историята на ханството. Неговите действия в Тракия през 812–813 г. са запечатани в двата Хамбарлийски надписа, а имената на превзетите византийски градове и крепости били изсечени върху специални

мемориални колони, поставени около двореца в Плиска.

Този владетел е имал особено отношение към образованите гърци. Той дал радушен прием на дезертиралите от Никифор майстори-механици и военачалници, а с тях и на други образовани хора, които са били автори на изсичаните по негова заповед надписи. Крум се отнасял, изглежда, толерантно към пленниците-християни, отведени в България. Само едно сведение, отнасящо се за времето след победата през 811 г., говори за преследването на някои от тях заради вярата. Масови гонения, каквито станали при неговите наследници, изглежда не е имало. Той не се поколебал да приеме в семейството си беглеца-грък Константин Пачик, оженвайки го за сестра си. За афинитет към гръцката култура говори и необикновената му постъпка от 813 г. Когато предприел като акт на отмъщение опожаряването на околностите на Константинопол, той наредил да бъдат взети и откарани в България бронзови и каменни статуи от двореца „Свети Мамант“. Най-вероятно те са били третираны преди всичко като трофеи, които трябвало да свидетелстват за победата му. Но поставени около двореца, те естетизирали средата по каноните на византийския вкус.

Крум бил наистина велик български владетел. Неговото кратко 10-годишно управление е изпълнено с голям динамизъм и извънредна продуктивност в няколко различни области. Той поставил България в пряк контакт с Европа, овладявайки част от Аварския хаганат. Започнал териториалното разширение на юг от Стара планина и се заел с амбициозната задача да превземе Константинопол, като наложи българското политическо присъствие върху целия полуостров. Въвел първите общи за всички поданици на ханството закони и поставил по този начин условия за еманципация на многобройните славянски поданици. Въвел гръцкия език и писмо в държавната канцелария и направил България културна държава. Всичко това дава основания да се твърди, че Крум поставил края на „варварската“ държава. Той сложил началото на процеса на включването на България в семейството на културните народи. Възприемането на гръцкия език и писмо било първият сигнал, че България обективно върви към признание на християнските културни ценности. Големите нововъведения в България и планове за Константинопол свидетелстват за младост, дързост и жизненост на българската държава.

Трета сила в Европа

Териториалните придобивки в Средна Европа и военните победи на Крум в Тракия очертали контурите на една голяма и силна държава, която не просто запълнила вакуума между Франкската империя и Византия, но се превърнала в техен равноправен партньор. Наследниците на Крум запазили и заздравили новите позиции на България.

След внезапната смърт на Крум в България избухнали междоусобици. Сведенията за тях дължим на агиографски източник, т. нар. Цариградски синаксар, и поради това те са едностранчиви и пристрастни. Първоначално на престола застанал Дукум, чието име не е известно от други извори. Не е сигурно кой е той. Споменаването на Крумовия брат в Хамбарлийския надпис, където името му не е запазено, дава основание да се предположи, че може би той се е наричал Дукум. Управлявал

много кратко време – около месец, след което починал при неизвестни обстоятелства. След него на престола застанал някой си Дицевг. И неговата връзка с Крум не е ясна, той е бил вероятно негов брат или син. По това време българска войска навлязла в Тракия, но тя, изглежда, не е имала за цел да настъпва към Константинопол, тъй като само извършила опустошения. Лъв V предложил мир, но Дицевг отказал. Тогава византийската войска настъпила и се установила на стан край Месемврия. В станалото там сблъскване българите били победени. Византийските хронисти предават две различни версии за битката, но с еднакъв изход. Дицевг, изглежда, не желал реванш на бойното поле и поради това излял гнева си заради загубата върху пленниците-християни, докарани в България от Крум. Най-напред пострадал Мануил, епископът на Адрианопол. Било му предложено да се отрече от християнската си вяра, но Мануил отказал и така си спечелил смъртно наказание. Заедно с него загинали и много други византийски светски и духовни първенци. Наказването на пленниците било възложено на Цок, който вероятно е ичиргу-боила Тук от Хамбарлийския надпис. Към края на 814 г. или началото на 815 г. Дицевг ослепял и поради неспособността му да управлява бил удушен.

След неговата смърт на престола се качил законният наследник

Златен медальон на Омуртаг,
кана сюбиги

Омуртаг (814–831). Той бил син на Крум и това обстоятелство се оказало важно, защото сложило край на кризата във властта. Плановите за война с Византия все още били поддържани, но, изглежда, приготовленията за обсадата на Константинопол били занемарени или изобщо изоставени. Българската войска станувала в Тракия, пребивавайки на византийска земя, като превзела множество селища и заплашвала сигурността на столицата. Сега Лъв предложил мир, но Омуртаг отказал. Тогава императорът се насочил към крепостта Буртудизис (при дн. Бабаески, Турция), където двете войски се сблъскали. Византийците приложили рутинна военна хитрост – те привидно започнали да отстъпват начело с императора, но това било примамка. Устроена засада имала пълен успех. Българските пленници, между които имало и деца, били избити по особено жесток начин. Поражението заставило Омуртаг да приеме предложението за мир. Преговорите се провели през зимата на 814–815 г. и завършили със сключването на 30-годишен мир.

В житието на патриарх Никифор от дякон Игнатий е запазено любопитно описание на обредите, с които било придружено подписването на договора. Авторът на житието, привърженик на иконопочитането, не пести укорите и подробностите, имащи за цел да принизят император Лъв V, който се славел като един от най-изявените иконоборци: „А кой не би оплакал най-горещо приятелството или договора, който

сключил със съседните хуни, като постъпил така срамно и безчинно? Защото той си послужил с техните обичаи, а те с нашите, и по този начин се доверили на взаимните си споразумения. Тогава можело да се види императорът на ромеите със своите ръце да излива вода от чаша, да обръща собственоръчно конски седла, да се докосва до тройна юзда, да вдига трева нависоко и да се гордее с всички тия неща, а езичниците да се докосват с нечестивите си ръце до нашите божествени символи и да се кълнат в силата им. Това не е ли сродно с безчовечността? Не е ли явно безумие срещу Христа и заслепение?“ Друг източник, Продължителят на Теофан, добавя, че императорът разсякъл по езически обичай и кучета, на които българите принасяли жертва. Взаимните клетвени обреди били извършени пред множество хора в Константинопол, вероятно на Хиподрома. Заклет иконоборец и привърженик на павликянството, както го обвиняват неговите критици, Лъв V не се посвенил да се закълне по езически обичай. Дали Омуртаг е присъствал и се е заклел по християнски не е сигурно. Остава не съвсем ясен и смисълът на обредните действия, които вероятно са били придружавани от словесни изрази. Вода, седла, юзда, трева – всичко това е свързано с коня и вероятно клетвата отразявала важната му роля в прабългарските езически култове и клетвените обреди.

Според тогавашната практика договорът ще е бил съставен в два екземпляра за всяка от страните. За

да подчертае неговото значение пред своите поданици, Омуртаг заповядал текстът му да бъде изсечен върху огромна каменна колона, т. нар. Сюлейманкьойска колона (б. Сюлейманкьой, дн. с. Сечище, Новопазарско). Началото на надписа е загубено, крайт също липсва. Последното четене на надписа гласи: „... съобщение... и изпратиха... склочиха мир за 30 години. Първата от единадесетте (?) уговорени глави се отнася до територията. Тя трябва да бъде от Девелт до Потамукастел и между двата Авролева, и до многото мостове, и между Валзина и Агатоники, и до Левке, и до Констанция, и до Макриливада, и до Хеброс, и до планината Хемус. Втората глава за славяните, които са поданици на императора. Те трябва да останат така, както са били заварени, когато избухна войната. Третата глава за останалите славяни, които не са поданици на императора, в крайбрежната област. Той трябва да ги върне обратно в селата им. Четвъртата глава за взетите в плен християни и за заложените... а за турмарсите, спатарите и комитите той ще даде... а за простите войници – човек за човек. За пленените извън крепостите той ще даде по два бивола, ако... селата. Ако е избягал стратег...“ Както се вижда, най-напред бил уреден въпросът за границата в Тракия. Тя започвала от брега на Черно море при Девелт, продължавала до Констанция (дн. Симеоновград) на р. Хеброс (дн. Марица), достигала Макриливада (дн. Узунджово, Хасковско), завивала на север, отново пресичала

Хеброс и достигала до Хемус. За разлика от единствения топоним, с който била означена в договора от 716 г., сега границата била маркирана с 11 имена на крепости и местности. Уреден бил въпросът за владеещото на славяните в Тракия и уговорени условията за размяната на пленниците. Навярно в загубената днес част от надписа се е съдържала клауза за размера и вида на годишния данък.

Договорът от 815 г. означавал поврат в българо-византийските отношения. Политиката на война и планове за превземането на Константинопол били заменени с продължителен мир. Освен неуспешните за България войни през 814 г. причина за налагането на новата политика са могли да бъдат и привържениците на провизантийската партия. Позовавайки се на жертвите и лишенията от Крумовите войни, те успели да наложат нов курс, който гарантирал спокойствие на южната граница. Сключването на договора било негласно признание от страна на Византия за политическа равнопоставеност между двете държави. България постигнала това с упорито отстояване на своята суверенност, което ѝ струвало много жертви, но накрая постигнало целта си. Сега се откривала възможност и за идеологическо изравняване между двамата съперници. На първо време то се изразило в заимстване от българския владетел на изрази и атрибути от титула и инсигниите на византийския император.

През управлението на Омуртаг двете страни стриктно спазвали до-

говора. Известни са само две сведения за официални отношения между тях. През 823 г. българският владетел се намесил във външните работи на империята, както правел това някога Тервел. Поводът бил въстанието на Тома Славянина. След смъртта на Лъв V той събрал около себе си в Мала Азия недоволни от властта и претендирайки за престола, обсадил столицата по суша и море през 821 г. Вероятно новият император Михаил II Балба (820–829) се е обърнал с молба към Омуртаг да му окаже помощ, когато се уверил, че не е в състояние сам да се справи. Българската войска преминала границата през лятото на 823 г. и се явила край Константинопол. Метежникът Тома бил принуден да снесе обсадата, за да се разправи с българите в тила си. Сблъскването между двете войски станало в околностите на столицата и завършило с поражение за бунтовника. По-късно той бил заловен от местни жители и наказан със смърт. Не е известно дали Омуртаг е получил отплата за помощта, или тя се е схващала като следствие от действащия договор.

Второто известие се отнася към края на управлението му. През 829 г. починал Михаил II, наследен от сина си Теофил (829–842). Български представители се явили в Константинопол да поздравят новия император и да поискат потвърждение на договора.

Сключването на 30-годишния мир навярно е било предизвикано и от проблемите, които поставяло

владееенето на обширните отвъддунавски владения на България. Именно натам били насочени главните външнополитически усилия на Омуртаг. За действията му в североизточните земи има оскъдни известия. Според един надпис, изсечен в памет на Окорсис (Корсис), който имал чин копан и бил хранен човек на Омуртаг, този военачалник се удавил в р. Днепър. Вероятно това станало по време на военна експедиция срещу хазарите или срещу маджарите, които тепърва си проправяли път към североизточната българска граница, минаваща по р. Днестър.

Повече сведения има за действията на Омуртаг в земите по средното течение на Дунав. Присъединени към България от Крум в 805 г., те били населени отчасти от славянски племена, сред които били и тимочани, браничевци и абодрити. Тези племена направили опит да се отцепят от България и да се поставят под властта на Франкската империя. През 818 г. те изпратили делегация до император Людовик Благочестиви, за да му изложат молбата си. Малко след това обаче били привлечени – вероятно с повече подаръци – към съседното хърватско княжество. Франкският император се намесил, хърватският княз не удържал натиска и избягал при сърбите. Трите славянски племена били подчинени на франките.

Този развой на събитията застрашавал българската власт в среднодунавските земи и контрола върху местните славяни. Хан Омуртаг се опитал отначало да реши кон-

фликта с франките по дипломатически път. През 824 г. било изпратено пратеничество да уговори условията за мир. Императорът отклонил разговорите, като се позовал на необходимостта негов личен представител да проучи положението в България. През 825 г. ново пратеничество изложило молбата на Омуртаг да се определи границата между двете съседни държави. Този път Людовик Благочестиви отговорил с писмо, което, изглежда, не съдържало отговор на българските искания. За трети път през 826 г. Омуртаг поискал да се уредят отношенията и да се определи границата. И сега императорът протакал решаването на въпроса. Тогава през 827 г. една значителна войска била изпратена с кораби по р. Драва, за да възстанови българската власт в този район. Според Фулденските анали „българите... разорили с огън и меч славяните и им назначили български управители“. През 829 г. български кораби навлезли по Дунав в Панония и войската опожарила франкски погранични селища. Изглежда, по време на тази кампания в р. Тиса се удавил друг хранен човек на Омуртаг – зера тарканът Онегавон (Негавон). Франките не реагирали на тези действия вероятно защото схващали законността на Омуртаговите претенции, а и същинските франкски владения не били застрашени. Автономията на пограничните славянски племена се оказала неподходяща за сигурността на държавата. Тя била ликвидирана, като на мястото на местните племенни князе били назначени

военно-административни лица, пряко подчинени на хана. Техните земи били организирани като административни единици – комитати. Решителните мерки на Омуртаг осигурили българската власт в тези земи чак до експанзията на маджарите в края на IX в.

Вътрешнополитическата дейност на Омуртаг се отличава с усилия за по-нататъшно стабилизиране на ханството. Освен административните промени, изразени в обособяване на система от външни области-комитати, този владетел направил немалко за по-нататъшното единение между двата основни етноса. По отношение на славяните той продължил политиката на своите предшественици на толерантност и зачитане на тяхната етно-културна самобитност. Има някои косвени сведения, че именно при неговото управление славянското влияние значително нараснало и проникнало дори в ханския двор. Изказано е предположение, че може би самият Омуртаг бил женен за славянка, тъй като двама от синовете му носели славянски имена – Енравота (Воин) и Звеница.

По-различно било отношението на Омуртаг към византийските пленници-християни, преселени в България от Крум. Той извършил насилнически действия срещу тях, принуждавайки ги да се откажат от вярата си. Сред тях бил и Йоан Кинам, виден защитник на християнството. Предизвикателно поканен от Омуртаг на езическо пиршество, той отказал и бил хвърлен в тъмница. Мно-

зина други християни загубили живота си. Сведенията за тези преследвания са изключително византийски, техните автори са духовници и поради това навярно са донякъде преувеличени. Като цяло обаче отрицателното отношение към пленниците-византийци едва ли може да се поставя под съмнение. Дали само тяхната религиозна привързаност е била причина за преследванията е спорен въпрос. В тяхно лице езичниците-българи са виждали не толкова съперници в областта на вярата, колкото политически противници независимо от съществуващия мир. Характеристиката „християнин“ се покривала напълно с „ромей“ и „грък“ и олицетворявала вековния враг. В същото време християнството с някои свои външни символи проникнало в българския хански двор. Тъкмо през управлението на Омуртаг се появили някои заемки от титула и аксесоарите на византийския император. Българският владетел се титулувал „от бога архонт“, а върху златните медальони, които наредил да отсекал, е представен с корона, наметка и жезъл с кръст, каквито носели съвременните му византийски императори.

Омуртаг остава в българската история преди всичко като хан-строител. Огромните ресурси, които Крум натрупал от походите си в Тракия, били вложени в преустройството на столицата след пожара от 811 г. То ще е започнало още по негово време, но било довършено от сина му. Именно тогава се обособяват трите групи сгради в дворцовия

център – представителна тронна зала, жилищен дворец с обслужващи постройки и езически храм. Било предприето мащабно строителство и в околностите на столицата. Построяването на аул (укрепен дворец) на р. Тича в 821–822 г. било означено с надписа върху Чаталарската колона, където се чете: „Кана сюбиги Омуртаг, от бога владетел в земята, гдето се е родил. Обитавайки стана Плиска, той направи аул на Туча и премести войската си срещу гърците и славяните. И направи изкусно мост на Туча заедно с аула и постави в този аул четири колони и върху колоните постави два лъва. Нека бог даде на поставени от бога владетел, като тъпче добре с нозете си императора, докато Туча тече и докато... като владее над многото българи и като подчинява враговете си, да проживее в радост и веселба сто години. Времето пък, когато се съгради, беше по български сигор елем, а по гръцки 15 индиктион.“ За строеж на дворец на Дунав се говори в Търновския надпис.

Омуртаг се възползвал от мира с Византия, за да укрепи българската власт в обширните, отдалечени от центъра отвъддунавски земи. Продължената от него административна реформа засилила централизма в управлението и издигнала още повече авторитета на хана. Тази тенденция намерила подходящ материален израз в предприетото от него строителство. Масивните дворцови постройки и крепостните стени около тях засилвали впечатлението за владетел, чиято власт била полу-

чена не както някога по благоволенieto на родовите старейшини, а от самия Бог.

Омуртаг оставил трима синове, но престолът се паднал на най-малкия. Най-големият му син Звиница, който бил законният престолонаследник, вероятно е починал преди баща си или не бил допуснат до властта по някакви причини. Вторият син Енравота (Воин) още преди смъртта на хана не криел симпатии си към християнството и поради това бил лишен от правото да заеме престола. Изглежда, той сам, воден от християнските си убеждения, не е имал претенции за властта. Така начело на ханството се озовал третият син, Маламир. Той управлявал заедно с кавхан Исбул. Настояничеството на кавхана било наложено вероятно от това, че новият хан бил непълнолетен. По този начин била гарантирана и приемственост между политиката на Омуртаг и неговия наследник.

Отстранен от властта, Енравота открито изразявал привързаност към християнството. Той помолил брат си Маламир да помилва гърка Йоан Кинам, хвърлен в тъмница от Омуртаг заради непреклонността си да се откаже от вярата си. Маламир задоволил молбата на брат си, но когато общуването между Енравота и пленника разпалило още повече християнската му ревност, ханът, вероятно не без натиска на консервативната прабългарска аристокрация, взел решителни мерки да не допусне вярата на враговете да тържествува в самия двор. Той предложил

на брат си да се откаже от нея или да приеме най-тежкото наказание. Енравота приел второто и бил предаден на палачите за посичане. В предсмъртната си реч, запазена в едно от произведенията на Теофилакт Охридски (XII в.), той направил страстна защита на християнския Бог и предрекъл сгромолясване на езическите идоли и тържеството на кръста сред българите. Липсват сведения, че наказанието на Енравота е било съпроводено с масови преследвания и мъчения на християни, както по времето на Дукум, Дицевг и Омуртаг. Неговият случай е типичен пример за проникване на чужда религия сред отделни представители на управляващите среди.

Поради краткото си управление и поради уреждането на отношенията с най-важните съседи още при Омуртаг Маламир управлявал в мир. При качването си на престола през 832 г., според обичая, той изпратил дарове на франкския император Людовик Благочестиви, което означавало, че потвърждава съществуващите мирни връзки между двете страни. Подобно пратеничество вероятно било изпратено и във Византия. Сключеният 30-годишен мир се спазвал, но една акция на Маламир може да се определи като негово нарушаване. Византийските хронисти мълчат, но българският владетел сметнал събитието за особено важно, защото заповядал да изсекат по този повод надпис, който гласи: „(Кана събиги Маламир) от бога архонт: дядо ми Крум намери с нас тези произведения. Баща ми

Омуртаг архонтът, като склочи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз живеях добре, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който управл-яваше заедно с кавхан Исбул, отиде

с войска срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон и земите на гърците и придоби всякаква слава и дойде във Филипопол и гърците избягаха и тогава кавхан Исбул заедно с преславния архонт направи среща с филипополците.“ Както се вижда, нарушаването на мира е било извършено всъщност от Византия. Какви са били причините за нейните опустошения из българските земи в Тракия остава неясно. Маламир имал всички основания да отвърне на нарушаването на договора по подобен начин. Българската войска навлязла дълбоко във византийска територия и след разрушаването на две от най-важните погранични крепости превзела Филипопол. Причините за този поход и последиците от него са тълкувани различно. Заслужава внимание мнението, че вероятно според 30-годишния мир или по устна договорка Пловдив е бил обещан на българите, но предаването му било отложено по някакви причини. Нарушаването на договора най-напред от византийците дало повод на Маламир да присъедини града към България. Във всеки случай Византия не реагирала на тази стъпка, макар че ставало дума за главния град на Северна Тракия.

При управлението на Маламир продължили строителните и благоустройствени работи в столицата Плиска. Според един надпис неговият настойник кавхан Исбул построил някакво водно съоръжение (водопровод, водоскок, чешма) и го подарил на владетеля. От своя стра-

Шуменският надпис на хан Маламир

на Маламир благодарил, като организиран гошавки за населението на столицата, а на боилите и багаините раздал големи подаръци.

Скорошната смърт на Маламир била предречена според Теофилакт Охридски от Енравота заради отрицанието му към християнството. Истинските обстоятелства за ранната негова кончина не са известни. Той не оставил потомство и поради това престола заел Пресиян, син на брат му Звиница. Така била осигурена законна приемственост във властта.

Сравнително оскъдните сведения за управлението на Пресиян се отнасят изцяло към неговата външнополитическа дейност. По времето на този владетел се извършила важна промяна в българо-византий-

ките отношения. Тя започнала с въстание в една от Славиниите, населявана от племето смоляни в днешните Западни Родопи. Брожениято се разраснало, обхващайки и съседни територии. Заета в поредната война с арабите, Византия не могла да вземе мерки за потушаването му. Тогава се намесил Пресиян, който изпратил войска, предвождана от кавхан Исбул с помощници двама висши сановници – ичиргу боил и кана боила колобър. Неясните сведения в изворите са причина за оформянето на различни становища за причините, предизвикали българската намеса. Според първото Византия сама поискала помощта или Пресиян сам решил да помогне на Византия, позовавайки се на 30-годишния мир и на аналогична намеса на Омуртаг сре-

Надписът на хан Пресиян от Филипи

щу Тома Славянина през 823 г. Според друго мнение Византия поискала помощта с цел да отклони вниманието на Пресиян и да даде възможност на византийските пленници в Отвъддунавска България да се върнат в родината си. Според трето, най-вероятно мнение Пресиян се възползвал от въстанието, продължавайки по този начин политиката на своите предшественици за привличане на македонските славяни към България. Това се потвърждава и от следващите му действия. Българската войска навлязла в Солунската област и превзела град Филипи (при дн. Кавала, Гърция), прекъсвайки по този начин сухоземния път между Солун и Константинопол. В градската църква бил поставен надпис, изсечен от името на владетеля, който гласи: „От бога поставеният владетел на многото българи Пресиян изпрати кавхан Исбул, като му даде войска и ичиргу боила и кана боила колобър. Кавханът (отиде) при смоляните... Който търси истината, бог вижда, и който лъже — бог вижда. Българите направиха много добрини на християните, а християните забравиха, но бог вижда.“ В горчивината на тези думи се съдържа разочарование от поведението на византийците, без да се сочи конкретен повод. Подтекстът на надписа не оставя съмнение, че Пресиян бил готов да търси още компенсации от своите неверни партньори. И те не закъснели.

Междувременно обаче от отсъствието на българската войска в централната област на ханството се въз-

ползвали заселените от Крум византийски пленници в отвъддунавските земи. Техният предводител Кордил влязъл в контакт с император Теофил, който му обещал кораби за превозването им до столицата. Пленниците напуснали пограничните земи в днешна Бесарабия и се струпали в делтата на Дунав в очакване на корабите. Българският управител на съседната област в днешна Северна Добруджа се опитал да предотврати бягството, но не успял. Не помогнали и наемниците-маджари. Когато корабите пристигнали, пленниците успели да се качат безпрепятствено и да се отправят към столицата.

Бягството на пленниците и участието на императора в акцията не ще са останали скрити за Пресиян. Той получил още един повод да продължи пребиваването си в Солунската област. През 837–839 г. той ще започнал да разширява завзетите земи и официално да ги присъединява към България. Предполага се, че през тези години Източна Македония вече е станала част от българската държава. Византия следяла новото развитие с оправдано безпокойство — отнемали ѝ земи, в които тя нямала стабилно присъствие, но номинално били нейно притежание. Войната с арабите продължавала да приковава всичките ѝ войски в Мала Азия. Тогава тя се обърнала към своите някогашни федерати и настоящи приятели сърбите, които склонили да отвлечат вниманието на българите. Дотогава по изричното сведение на Константин Багренородни двата народа живеели в мир и

се обичали като добри съседи. Византийската дипломация и богатите дарове променили тези отношения. Така през 839–842 г. се водила първата война между българи и сърби. Подробености за нея липсват, но изходът ѝ бил неблагоприятен за българите. Според същия източник Пресиян загубил по-голямата част от войската си. Дали това сведение е точно не може да се установи, но, изглежда, не отговаря на действителността. Защото през следващите три години българският владетел продължил необезпокояван да присъединява нови земи към България. В края на неговото управление цяла Македония, а вероятно и част от днешна Южна Албания вече били част от българското ханство. Наистина Пресиян бил принуден да се оттегли от Филипи и Византия възстановила сухопътната връзка между

Солун и Константинопол. Но повече от това тя не могла да направи. Според някои косвени сведения Пресиян сключил през 845 г. съюз с Немското кралство. Целта на този съюз ще е била да възпира сърбите от действия срещу България и да гарантира придобиването на Македония.

При Пресиян вътрешният мир в страната бил запазен. Липсват сведения за преследвания и мъчения на християни или за междуетнически конфликти. Новите териториални придобивки увеличили значително броя на славяните. Политиката на приобщаване на славянската аристокрация към управлението на страната ще е била следвана, както при неговите предшественици. Назревали промени, които щели да сложат край на политическия и културен монопол на прабългарите.

Тангра или Христос

Наследник на Пресиян бил неговият син Борис (852–889). Нему се паднал жребият да извърши най-радикалната промяна в българската история – приемането на християнството. В първата част на управлението си като езически владетел хан Борис бил зает главно с външнополитическа дейност. Нищо от оскъдните сведения за вътрешната обстановка в България през тези години не подсказва, че се готвела подобна решаваща стъпка. Промяната обективно била подготвена от вътрешни и външни фактори.

В средата на IX в. Българското ханство продължавало да бъде съсед на двете най-големи политически сили в тогавашна Европа: на северозапад, Немското кралство, част от разделената през 832 г. бивша Франкска империя, на юг – Византия. Обосяването на Немското кралство изострило неговите претенции към

славянските племена в Средна Европа, част от които били в границите на България. Първоначално отношенията с немците се изграждали на основата на договора, сключен от хан Пресиян през 845 г. и потвърден от хан Борис в годината на възкачването му на престола, 852, когато в столицата Майнц пристигнала българска делегация да извести Людовик Немски (846–870) за новия български владетел и да потвърди договора. Междувременно в пространството между двете държави се появила нова политическа сила – Великоморавското княжество. Основано от Моймир през 30-те години на IX в., то било оглавявано от амбициозния Ростислав (846–870), който се стараел да си осигури политически суверенитет. През 853 г. под влияние на франките Борис се отметнал от немците и сключил съюз с Ростислав, но в започналата обща война срещу немците българите били победени. За да затвърди победата си, Людовик Немски насочил срещу българите и своите съюзници хърватите. Дотогава българи и хървати живеели в приятелство и често си правели взаимни подаръци. В разразилата се първа българо-хърватска война хан Борис отново претърпял поражение. Той бил принуден да възобнови стария съюз с немците. Съперничеството за среднодунавските славяни приковало цялото му внимание към далечните северо-

Оловен печат на Михаил,
архонт на България.
Ряхово, Русенско

западни земи, където се намирала и по-голямата част от българската войска.

Отново започнали да се усложняват българо-византийските отношения. 30-годишният мирен договор отдавна бил изтекъл и не бил подновяван. Завоеванията на Пресиян в Македония отнели от Византия значителни територии. Империята чакала сгоден момент за реванш. Освен във войната с арабите тя била заета с възстановяването на почитането на иконите, което официално било прокламирано в първата година от управлението на Михаил III (842–867). През 856 г. византийска войска настъпила по суша и море към Тракия и възстановила без съпротива контрола на империята над всички важни градове – Филипопол, Бероя, Девелт, Анхиало, Месемврия. Цялата област Загора фактически била отнета от България. Хан Борис не могъл да окаже никаква съпротива – войската му се намирала в северозападните предели на държавата. Бил сключен мир, който потвърдил новите териториални промени.

Възходът на Великоморавското княжество заплашвал целостта на славянските племена, които били подчинени на България. Това принудило хан Борис да активизира военното си сътрудничество с Немското кралство, като актуализира през 862 г. съществуващия българо-немски договор. Притисната от две страни, Великоморавия се оказала в опасност и била принудена през 863 г. да потърси помощ от Византия. Импе-

ратор Михаил III избрал ефикасен начин да помогне на новия си съюзник. Във Великоморавия била изпратена мисия начело с братята Константин Философ и Методий да наложи славянския богослужбен и книжовен език като противодействие на Немската латиноезична църква. Едновременно с това бил оказан военен натиск срещу България. Византийската войска била прехвърлена от Мала Азия на Балканския полуостров и насочена към българската граница. Хан Борис отново не могъл да окаже съпротива – цялата му войска била прикована в северозападните земи. Бил подписан нов мирен договор, с който на практика България се задължила да не воюва срещу Великоморавия и да скъса съюза си с немците. Но най-важното последствие от този договор било обещанието на хан Борис да приеме християнството от Византия. След пратениците, приели навярно християнството още по време на преговорите, той ще да е бил първият покръстен в България. Негов символичен кръстник станал император Михаил III, чието християнско име получил последният български хан.

Новият мир не случайно бил наречен от византийците „дълбок мир“. Той бил схващан като вечен, тъй като приобщаването на българите към християнството обещаващо да спре вековната вражда между двете страни веднъж завинаги. Византия извоювала крупна победа. Византийската църква, водена по това време от забележителния пат-

риарх Фотий, направила онова, което мнозина императори не могли да извоюват с оръжие. Новият мир в представите на византийските управници се разглеждаше като средство за постепенна интеграция на българските земи към Византия. Това намерение станало ясно още в първата година след покръстването. На очакванията на българския владетел, че на територията на България ще бъде изградена самостоятелна църковна организация, патриарх Фотий отговорил с дълго послание, което не съдържало нито дума по този въпрос. Това именно накарало Борис да потърси сближение с Римската църква. Преди това обаче станало събитие, което означавало последната голяма публична изява на прабългарската езическа върхушка – бунтът срещу покръстването.

Причините за избухването му били по-скоро политически, отколкото религиозни, тъй като приемането на новата религия – религия на дотогавашния политически противник – означавало според антивизантийската партия политическо поражение за България. В 863–864 г. хан Борис обективно се изявил като водач на провизантийската групировка, пледираща за изграждането на отношенията с Византия чрез мир и компромиси. Противната групировка обаче била още твърде силна. Тя се представяла от войнстващите привърженици на твърд курс към Византия и стратегия към териториално разширение на юг за сметка на нейни територии. Освен това новата ситуация бързо показала, че

дотогавашното монополно положение на прабългарската аристокрация в управлението на държавата е сериозно застрашено. Общата вяра заличавала предимството на етническият произход и знатността на рода. Военно-административна кариера сега могъл да направи всеки ревностен християнин. Това откривало широки възможности за славяните, чието влияние все по-осезателно се налагало.

Обхванати от шока на внезапната промяна, представителите на войнствената прабългарска групировка се оставили дори да бъдат покръстени (според Отговорите на папа Николай; според Старобългарски разказ за покръстването – непокръстени). Когато изненадата отминала, бързо бил организиран бунт с намерение Борис да бъде свален и убит, а на негово място да бъде поставен нов владетел – избраник от средите на недоволните. Той бил обвинен, че не дал „добър закон“ и че „отстъпил от бащината чест и слава“. Последното напомняне било напълно основателно, тъй като Пресиян се изявил като активен противник и победител в схватките с Византия. Тези мотиви били достатъчни, за да съберат много недоволни – както знатни, така и обикновен народ. Според Бертинските анали били свикани хора от десетте комитата на държавата. Бунтовниците се събрали около двореца или близо до него и предявили исканията си.

Съзнавайки необратимостта на събитията и значението на покръстването за бъдещето на страна-

та, Борис взел решителни мерки за потушаването на бунта. Изглежда, той също имал немалко привърженици. Като застанал начело, призовавайки според Бертинските анали името Христово, той се отправил срещу недоволните и ги победил. Съобразявайки се с етичните норми на новата религия и като се пазел да не предизвика ново недоволство, той наказал от заловените със смърт само 52-ма от най-активните първенци – организатори на бунта, заедно с целите им родове. Останалите участници в бунта освободил, без да понесат наказание, изпитвайки по този начин милостта на новия Бог. Прабългарската антихристиянска реакция била смазана. Потушаването на бунта означавало истинската победа на християнството. Една година по-късно княз Борис изпратил на папа Николай I в Рим оръжието,

което носел при потушаването на бунта, като материално доказателство за християнската си ревност, причинила проливане на кръв, но гарантирала бъдещето на новата вяра. Виждайки в този акт и конкретна проява на ревност към Римската църква, папата, разбира се, оправдал насилието, извършено в Христовото име. Вероятно по повод потушаването на бунта анонимен старобългарски книжовник пише за княз Борис: „С Христовата сила и кръстния знак той победил коравото и непокорливо българско племе, отвърнал го от тъмните, измамни и смрадни богоненавистни жертви и го изведе от мрак към виделина, от измама и кривда към истина, отхвърлил срамните и нечисти храни, а жертвениците им разорил.“ Езическият период от съдбата на Първото българско царство станал история.

Население и територия

Българското ханство имало разнороден етнически състав. В него живеели три основни етнически групи: заварено местно население, славяни и прабългари.

Населението, което славяни и прабългари заварили в северната част на Балканския полуостров при заселването си, било смесица от елинизирани и романизирани траки, от потомци на същински гърци и римляни и на отделни групи от племена, преминали или заселени на те-

риторията на Източната римска империя през периода на Великото преселение – готи, алани, сармати, хуни, анти, кутригури и др. Тази пъстра етническа смесица понякога се приема от съвременни историци като хомогенна, нарича се траки и се допуска, че тя е оставила значителна дия в средновековната българска култура. До началото на VII в., когато Византия запазвала с големи усилия силно разстроената си административна и църковна организа-

ция, местното население било обединявано от правото на ромейско гражданство и от общата християнска религия. Но след масовото заселване на славяните на юг от Дунав тези фактори престанали да действат. През VII в. демографското състояние на местното население е трудно да се установи по писмени данни. Ако се съди от изоставените тогава големи градове, крепости и появата на някои малки селща с примитивни градежи върху руините им, местното население е било силно редуцирано. Още през втората половина на VI в. според изворите голяма част от него напуснала северните балкански територии поради нашествията и мнозина потърсили убежище в по-спокойните южни части, а някои – дори в Италия. При липсата на църковна организация останалото по старите си места местно население лесно е могло да се върне към някаква форма на езически култове и обреди и да се интегрира по-лесно със славяните, а по-късно и с прабългарите, приемайки тяхната битова култура, погребални обреди и религия. Във всеки случай след VII в. в славянските и прабългарски некрополи не се откриват сигурни следи от присъствие на местно население.

Още с основаването на ханството славяните се очертали като равностоен по значение етнос, комуто била поверена охраната на най-важните граници. Раннославянската култура още не е проучена с необходимата пълнота. От досегашните данни се вижда, че през VII в. славяните

заемали тясна ивица по брега на Дунав приблизително от Русе до Тулча и по долините на реките Провадийска и Голяма Камчия (Тича). Вероятно славянски селища имало и във въгreshността на днешна Североизточна България и Добруджа, но техните следи засега не са открити. Съдбата на славяните, които се заселили през първата половина на VII в. в днешна Североизточна България, поставя един нерешен проблем. По археологически данни техните селища край Дунав в отсечката Тутракан – Силистра (Попина, Гарван), за които е характерна керамиката, направена на ръка, са покрити с останки от селища от VIII–X в. с керамика, изработена на грънчарско колело. Липсват данни за естествена еволюция и приемственост на културата между тези два периода. Тази ситуация може да се обясни по различни начини. Най-вероятно те били преместени на южната граница, както съобщават писмените извори, макар че по същите места и през VIII–IX в. живеят славяни (некрополите при Бабово, Гарван). Дали те са потомци на заварените славяни от VII в., или са друга, по-късно заселила се славянска група е проблем, който не е решен задоволително.

В централната и източната част на днешна Североизточна България – зона, освободена (или незаселена) от славяните – се настанили прабългарите. Водещият се днес спор за техния брой е безпредметен, тъй като не може да се реши при наличните данни. Предлаганите цифри над 100 000 едва ли отговарят на дейс-

твителността. Те заели равнинните гористи и степни райони на Добруджа и Лудогорието, избирайки Плисковското поле за свой център. Западната граница на прабългарската зона достига – според некрополите от езическо време – до линията Тутракан–Преслав–Ришки проход. На североизток и изток крайните некрополи достигат до брега на Дунав при Тулча и Черно море. През IX в. отделни прабългарски групи се заселили на север от Дунав и в Бесарабия. Присъствието на малки групи южно от Стара планина се предполага само въз основа на характерната керамика от прабългарски тип.

След големите териториални разширения от началото на IX в. рязко се увеличил броят на славяните или на смесените групи със славянско участие, каквото било например населението в Панония, Дакия и Трансилвания. Има данни за преселване на авари в централната област на държавата и за използването им като наемници във войската. Напоследък типични „аварски“ коланни украшения, намерени в днешна Североизточна България, потвърждават тези сведения. Засега липсват данни за обособяване на аварите в отделни поселения и създаване на собствени некрополи. Такива данни има за териториите на север от Дунав, където в погребалния обред могат да се открият някои характерни за аварите предмети (Извору, Султана). По-сложен е въпросът за т. нар. прабългарски вълни, които според някои историци и археолози продължили да прииждат от Източна

Европа. Засега сведенията говорят за малки групи, които се заселили в днешна Бесарабия и по черноморския бряг северно от Варна.

Да се изчисли дори приблизителният брой на населението на ханството към средата на IX в. е извънредно трудна задача. Основна причина за това остава неравномерното изследване на отделните територии и частичната проученост на селищата и некрополите от езическо време. Освен това тези територии не били и равномерно заселени. Например сравнително плътно заселената зона на днешна Североизточна България контрастира на рядко заселената област между Русенски Лом и Искър. Предпланинските възвишения на Стара планина до края на IX в. изобщо не били обитавани.

Физическият облик на славяните не е възможно да се установи поради техния погребален обред – трупоизгаряне. За прабългарите традиционно и априорно се приема, че като азиатско тюркско племе те били монголоиди. В действителност в прабългарските некрополи липсват черепи с такива белези. Срееща се предимно северопонтийски (европейден) расов тип, примесен понякога слабо с монголоидни черти. Същата характеристика имат и черепите от най-ранните християнски некрополи. Характерна черта е обичаят за изкуствена деформация на черепа, който в некрополите достига средно 25-30 %. Наблюдава се преобладаване на деформациите при момичета очевидно като средство за под-

силване на физическата красота. Този обичай не е тюркски. Той бил широко разпространен сред късносарматското население на източноевропейските степи преди заселването на прабългарите там. Неговата популярност сред прабългарите е едно от доказателствата за присъствието на иранска група в техния състав.

Примитивните условия на живот са били причина за висока детска смъртност, достигаща до 40% и повече. Средната продължителност на живота е била между 30 и 40 години. Установени са случаи на счупвания на крайници, зараснали след наместване, на остеопороза и умерени изкривявания на гръбначния стълб. Като правило рядко се установява кариес на зъбите.

Съдбата на прабългарите след покръстването е проблем, занимавал редица историци. Обикновено се твърди, че поради своята малобройност те се разтворили в славянското море, оставяйки само името си и ограничен брой думи. Според друга теза и след покръстването прабългарите се запазили като обособена етническа група със своя тюркски език. За техни преки потомци се смятат днешните гагаузи – християнизирано тюркоезично население, живеещо във Варненско, Провадийско и южните райони на Молдавия и Украйна. Има убедителни изследвания, според които гагаузите говорят диалект, който трябва да се свърже с езика на втората вълна от тюркоезични племена в Европа – печенегите, узи и кумани. За родство с една от тях впрочем подсказва и име-

то им. Малкият брой думи със сигурен древнотюркски произход в средновековния и съвременния български език сочи, че основната маса от прабългарите не били тюрки и че още при заселването си те говорили език, родствено близък на славянския, поради което бързо и лесно е бил изместен от славянския. В подобна ситуация са се намирали антите, които изворите и сближават, и разграничават от славяните.

Обикновеното славянско и прабългарско население, както може да се съди от проучените селища и некрополи, било слабо разслоено в имуществено и социално отношение. Трудно могат да се идентифицират жилището, гробовете или имуществото на един управляващ род или на неговия старейшина. Езическите некрополи на столицата Плиска още не са открити и не е възможно да се прецени дали известните по име прабългарски родове са използвали специфични погребални обичаи и гробен инвентар. В Шуменския надпис на хан Маламир обикновеното население на столицата е наречено „българите“ и е отделено от другите две социални прослойки, образувачи управленския елит – боили и багаиани. В Отговорите на папа Николай I това деление е предадено с изразите „народ“ (лат. популус), „първенци и по-знатни хора“ (лат. приматес, майорес), „не толкова знатни и по-малко видни“ (лат. медиокрес, минорес). Вероятно от средите на последните две групи са били излъчвани участниците в съборите, свиквани по особено важни по-

води. Такъв събор постановил свалянето на Сабин през 766 г.

Към средата на IX в. територията на ханството обхващала обширни земи, завладени в три основни етапа. През първия етап била овладяна първоначалната територия в района на дунавската делта. Вторият етап започнал след победата при Онгъла. Отначало към първоначалната територия била присъединена Мизия. Вероятно в спокойната първа половина на VIII в., когато отношенията с Византия били мирни, е

била поставена под контрол равнината между Карпатите и Дунав. Третият етап на разширение се извършил през първата половина на IX в. Тогава били присъединени нови земи на север от Дунав и на юг от Стара планина. Към средата на столетието ханството имало по-голяма територия, отколкото през царуването на Симеон.

Административното устройство претърпяло два етапа на развитие. Първоначално ханството било съставено от централна област, заета

Територията на Първото българско царство до средата на IX век.

главно от прабългари, и от погранични области, населявани от славяни. До началото на IX в. пограничното население се ползвало с определена степен на административно-правна автономия. То се управлявало от племенни князе и се съдело според нормите на обичайното си право. Но тези територии се считали за неотделима част от ханството и техните князе се задължавали при нужда да се присъединяват към войската на хана. Централната област била организирана като вътрешна и външна зона. Вътрешната е обхващала столицата Плиска и полето около нея на юг до проходите, а външната — на север и североизток до Дунав. От началото на IX в. започнало постепенно реформиране на това териториално устройство. Пограничните области загубили административно-правната си автономия. Техните племенни князе били заменени с административно-военни функционери от прабългарски произход или самите князе са били включени със съответни прабългарски титли в управленския апарат. Пограничните земи били реорганизирани в области-комитати. В някои надписи столицата или областта около нея е означена с лаконичното „вътре“, а загиналите в граничните области — „във войската“, т. е. вън. В съответствие с това деление се обособили две групи служители — вътрешни и външни. В средата на IX в. вече съществували 10 комитата, като в тяхното число се включва и централната област. Дуклянският презвитер (XII в.) твърди, че на Борис били подчинени 9

първенци, които управлявали и съдели многобройния народ. Ориентировъчно границите и центровете на 10-те области се възстановяват така: 1. Централна област с център столицата Плиска. Обхващала днешна Северна България и Северна Тракия. 2. Комитат в Северна Добруджа с неизвестен център. 3. Комитат в днешна Северна Сърбия с център Белград. 4. Комитат в басейна на Струма и Места с център Средец. 5. Комитат в Македония с център Девол или Охрид. 6. Комитат в днешна Бесарабия с неизвестен център. 7. Комитат в Дакия и Трансилвания с център крепостта при Слон в Карпатите (?). 8-10. Комитати в басейна на р. Тиса с неизвестни центрове. Съществувало и друго, народно деление на територията на три части. Македония и изобщо югозападните земи, където Климент бил изпратен да разпространява славянското писмо, са наречени в житието му „третият дял на царството“. В такъв случай централната вътрешна област ще е била първият дял, а отвъддунавските земи — вторият дял. Според друго означение византийските земи в Източна Тракия били наричани Долната земя. Със същия израз са означени югозападните български земи, като разграничителна черта била Стара планина. Тогава земите северно от нея са били схващани като Горна земя.

Българското ханство било строго централизирана монархия с йерархично изграден управленски апарат, упражняващ функциите си в двете части на държавата (вж. схемата).

ВЪТРЕШНА ОБЛАСТ

Ханско семейство

Кана сюбиги
Съпруга на кана (катун?)

I син

II син

багатур-кана-иртхин
(гръцки канартикин)

боила-таркан
(гръцки вулиа-
таркан)

Велики
боили
(primates)

боила-
кавхан

ичиргу-
боила-
колобър

кана-
боила-
колобър

миник? велик
жупан

Други
(mediocres
minores)

багаин (багатур-багаин, бири-багаин,
ичургу-багаин, сетит-багаин)
багатур (олгу-багатур)
боила (юн-боила)
жупан
колобър (ичургу-колобър)
мир (зитко-мир)

ВЪНШНА ОБЛАСТ

КОМИТ

КОПАН

таркан (боила-таркан, бори-таркан, зера-
таркан, жупан-таркан, калу-таркан,
кана-таркан, олгу-таркан)

На върха на социалната и управленска пирамида стоял ханът. Надписите на гръцки език предават формата кан, сходна с едноименната тюркска форма кан или каган (кан на кановите). Когато започнал пръв от хановите да изсича надписи върху камък, Крум използвал гръцката титла архонт (управител, началник). От Омуртаг насетне започнала да се изписва и домашната титла. Тъй като е изписана слято – канасюбиги, – тя се разделя по два различни начина и се превежда от гледна точка на древнотюркския език като канас юбиги (велик кан) или кана сюбиги (кан началник -биг, бег- на войската). Второто разделяне е по-правилно, доколкото навсякъде титлата кан, кана се дава без гръцкото окончание „с“. Но в този случай е трудно да се обясни защо функцията на владетеля като главнокомандващ е трябвало да се пояснява, след като тя му принадлежи по право. Напоследък се предлага ново становище за смисъла на този израз. Пълната ханска титла на Омуртаг е изсечена в началото на Чаталарската колона и гласи: „Кана сюбиги Омуртаг, от бога архонт в земята, в която се е родил“. Предполага се – напълно основателно, – че прабългарската титла кана сюбиги, неясна за гърците, е била преведена на гръцки като „от бога архонт“. Езиковедски доводи показват, че е напълно възможно втората част на титлата да се изведе от индоевропейските езици, в които думата бог (в надписа биг) е позната още в санскрит (бага). Византийските хронисти – с ед-

но изключение – не използват домашната титла на българския владетел. Те употребяват гръцки нисши управленски титли, като го наричат кириос (господар), протос (първи), хегемон (предводител), архегос (властник). Във Византия те са използвани за означаване на местна власт в ограничено пространство и върху малобройно население. Най-често била употребявана титла от същия порядък – архонт, която хановите приели като официална за международни контакти и се употребявала самостоятелно или заедно с домашната титла кана сюбиги. Употребата на тези нисши титли от страна на византийците не е плод на неосведоменост или неволна грешка. Те били използвани съзнателно, за да се подчертае, че българският владетел не е суверенен владетел с ранг, равен или близък до този на императора, а само управител на областта България, която по право принадлежала на империята. Титлата архонт се запазила и след приемането на християнството при Борис и Симеон и официално излязла от употреба едва през 927 г., когато Византия признала на Петър титлата василевс.

Съпругата на хана не играела никаква роля в държавното управление. Остава неизвестно и дали имала специална титла. Първородният син-престолонаследник носел титлата багатур кана иртхин (кана иртхи тюин), която византийците произнасяли слято като канартикин. Вторият син се наричал боила таркан, произнасяна от византийците

като булиатаркан. В централната област живеели и изпълнявали службата си боилите и багаините, наричани вътрешни боилади (гр. болиади). Сред боилите се отделяли шестима „велики“, които навярно са образували съвет при хана. Сред тях също имало йерархия. Най-близки до хана били кавханът и ичиргу боила. При нужда те заставали начело на войската вместо хана, а в негово присъствие командвали съответно лявото и дясно крило на войската във вътрешната област. На тях се възлагали отговорните дипломатически мисии в чужбина. Останалите четирима велики боили носели титлите кана боила колобър (вероятно пръв сред езическите жреци), багатур боила колобър, миник (?) и велик жупан. Към класа на багаините принадлежали хора с различни титли: обикновени боили, багаини, багатури, колобър, зитко мир, жупан. Външните боилади служели във външните области-комитати и според функциите си се делели на комити, стратези, копани и таркани. Сред тях най-високопоставени били комитите-управители на области. От средите на по-нисшата управленска група били набирани хора за личната

гвардия на хана. Те се наричали неговите „хранени хора“ и вероятно в определени случаи реално са споделяли ханската трапеза.

Във военно-административното устройство на Българското ханство се откриват малко черти, които го свързват с устройството на Велика България. Изглежда, след преместването на нейния център на Дунав обичаят да се раздават земи със съответното население и войска на ханските синове бил изоставен като неподходящ за целостта и стабилността на държавата. Била запазена само военно-административната титулатура, за която традиционно се приема, че има тюркски произход. Напоследък се правят опити тя да се изведе изцяло от ирански езици, което едва ли е възможно. През първата половина на IX в. територията на България била организирана по подобие на Византия като система от военно-административни области под прекия контрол на владетеля. Това ново устройство доказало предимствата си пред по-несвършеното разделяне на територията на централна област и полуавтономни погранични земи и се запазило до края на Първото българско царство.

Култура на Българското ханство

Заселвайки се на Балканския полуостров, славяни и прабългари се настанили в земи с високо развит материална култура. През времето на късната Римска империя и ранна Византия била изградена мрежа от градове, крепости, пътища и водоснабдителни съоръжения, които придали на местната култура урбанистичен характер. Новата култура отбелязва слаби непосредствени връзки със заварената.

Нашествията на славини, анти, прабългари и авари станали причина за гибелта на местната поселищна система. При заселването си на юг от Дунав славяните избягвали ос-

танките на заварените поселения и основавали селищата си на нови места. По същия начин били създадени и селищата на прабългарите. Създадена се по същество нова поселищна система, отговаряща на техните битови традиции, стопанство и начин на живот. Най-яркият пример в това отношение е столицата Плиска. Тя била изградена в равнина със степен характер, където преди това не е имало по-старо селище. Промъкващите се от време на време в научни издания и в печата твърдения, че Плиска е създадена върху останките на заварен от прабългарите римско-византийски град, не отговарят на

Плиска. Крумов дворец и Тронна палата (аерофотоснимка)

истината. В някои от нейните ранни сгради са преупотребени римски и ранновизантийски строителни материали, донесени от развалините на разрушени и изоставени градове и крепости в околността като Марцианопол (дн. Девня), крепостта при с. Войвода, Новопазарско и др. Външната укрепителна линия на Плиска представлява земен вал и ров, образуващи огромен четириъгълник с размери 7х3,3 км и площ 23 кв. км. Заедно с полето около него той бил наречен кампос – понятие, което съчетава в себе си представата за лагер, стан, поле. В рамките на земленото укрепление съществували няколко самостоятелни селища, отделени едно от друго с широки незастроени площи, използвани за пасища и земеделска обработка. В центъра на укреплението била издигната ханската резиденция. В нейното изграждане са установени два основни етапа. През първия сградите и защитната стена около тях били построени от дърво. Засега изцяло е проучена само една дървена постройка. В план тя представлява кръг с диаметър 14 м. Обитаемостта било повдигнато на известна височина над земята и до него се е достигало по няколко стълбища.

В началото на IX в. дървените постройки били заменени с масивни сгради от големи правилно обработени каменни блокове. Най-ранен сред тях е т. нар. Крумов дворец – сложна по план сграда с площ от 4,718 кв.м., която била унищожена от стихийен пожар, вероятно пожарът, предизвикан от Никифор I през

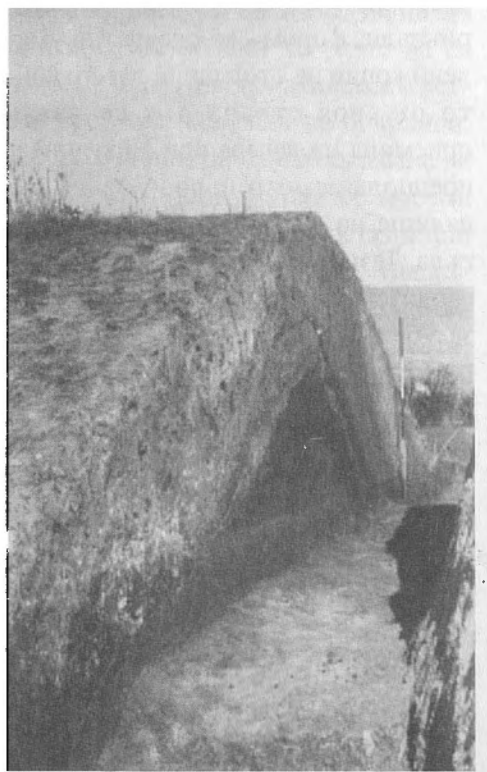
811 г. Тя съчетавала в един корпус помещения с различно предназначение, обединени около общ, затворен от всички страни двор. Обитаемият етаж бил повдигнат високо над терена и до него се достигало по спираловидни стълби, разположени в специални помещения-кули, издаващи се пред източната и западната фасада. Около този пръв каменен дворец имало обслужващи постройки, сред които баня и водохранилище. Дворецът бил свързан с околните сгради посредством тайни подземни ходници – галерии, построени от дърво, в които могло да се върви в цял ръст. Те имали разклонения в различни посоки и позволявали в случай на опасност незабелязано движение от и към двореца. След опожаряването на столицата било предприето основно преустройство на дворцовия център. Обособили се три отделни групи постройки: представителен дворец, жилищен дворец и езически храм. Представителната дворцова сграда, известна днес като Тронна палата, представлявала триделна, високо повдигната над терена зала с преддверие откъм южната страна и общи размери 52 x 26 м. На противоположната северна страна била оформена полукръгла ниша за трона. До нея се разполагало не голямо помещение, където вероятно са били съхранявани владетелските отличителни знаци. Владетелят достигал до трона по специално стълбище. Жилищният дворец претърпял няколко преустройства. В окончателния си вид той бил съставен от две почти еднакви по план

сгради, свързани с подземен ходник, който отвеждал в северна посока и имал разклонителни галерии. Около него били издигнати различни постройките, обединени в общ комплекс от тухлена стена върху каменна основа. Този комплекс днес се нарича Малък дворец. За нуждите на владетеля и неговото семейство продължило да функционира голямото водохранилище и още една баня с подподно отопление. В ъгъла между Тронната палата и Малкия дворец бил издигнат нов езически храм, който затворил откъм запад просторен четириъгълен площад. Комплексът от дворцови сгради бил ограден с масивна, дебела 2,60 м крепостна стена със система от четири входни порти, ъгли и фронтални кули. Така се обособил истински укрепен дворец, който във византийски и домашни извори от IX в. бил означаван с гръцкия термин аул (двор, дворец). Такива дворци били изградени и извън столицата. Според Чаталарския надпис хан Омуртаг построил аул на р. Туча (Тича), който бързо се разраснал и в края на IX в. под името Преслав бил обявен за нова столица на България. Подобни аули са били преустроената византийска крепост Доростол-Дръстър и крепостта на дунавския остров Пъкуиуллуй Соаре.

Свършената строителна техника и планировката на сградите в аулите са повод да се постави въпросът за произхода на тази традиция. В периодите на преувеличаване на прабългарското културно наследство каменната архитектура е била

обявявана за част от тяхната култура, донесена от Азия, Кавказ или Северното Черноморие. Други автори търсят нейните източници в местното римо-византийско строителство, послужило като източник на майсторите от IX в. Най-вероятно внушителната архитектура на българските аули е заимствана и реализирана от византийски архитекти и майстори, работещи в стила, конструкциите и материалите на малоазийската, сирийската и закавказката строителна традиция от VI–VII в. Конкретните пътища, по които те са попаднали в България, остават неясни, но вероятно не са по-различни от оне-

Землен вал на аула при с. Хан Крум, Шуменско

зи, които довеждат византийските механици-строители на обсадни машини в България по времето на хан Крум. Реализирана в българска среда, с български инвестиции и като потребност на българските ханове, монументалната архитектура на аулите е неделима част от ранносредновековната българска култура.

Традиционната за прабългари и славяни строителна техника била прилагана при изграждането на землени укрепления по границите и в централната област. Това са землени валове, насипани от изкопаната от рова пръст или оформени от чимове във вид на землена стена. По трасето на главния път от Дръстър през Плиска към Ришкия проход (Вереева?) и Маркели (при Карнобат?) били издигнати през почти равни разстояния землени лагери с четириъгълна форма – многократно умалени копия на столичния лагер, който от своя страна пък се явява приемник на лагера при Никулицел: предполагаемото първоначално седалище на Аспарух, център на Онгъла. Тези лагери били седалища на гарнизони и първоначално служели за убежища на околното население при нужда. След изоставянето им върху тях се създали постоянни селища.

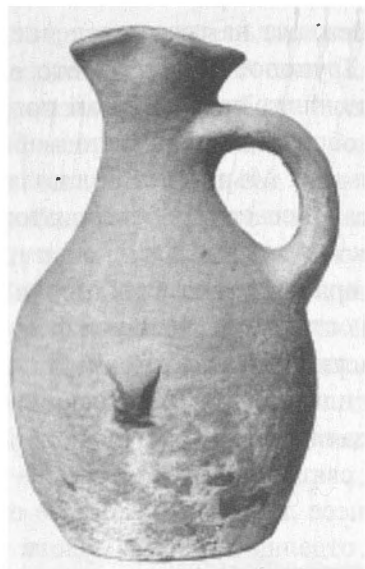
Селищата на обикновеното население били неукрепени. Разположението, размерите, планировката и типът на жилищата в тях били еднакви за прабългари и славяни. За етническият състав на дадено селище днес може да се съди само по съответния некропол. Единственият тип

жилище в тези селища е полуземлянката – четириъгълно, едноделно, вкопано отчасти в земята помещение с лек покрив и каменна печка в ъгъла и средни размери 4 x 4 м. Противно на широко разпространената представа, че прабългарите живеели само в юрти, на юг от Дунав са известни много малко останки от такива жилища. Един каменен модел на юрта от Девня не оставя съмнение, че те са били познати, но използването им е било ограничено поради неподходящите местни климатични условия. Дори когато запазвали кръглата форма на юртата, тя била вкопавана в земята подобно на полуземлянките.

Най-често използвани битови предмети били глинените съдове. За приготвяне на храна били изработвани гърнета, украсени с характерни връзани прави и вълнообразни линии. За съхраняване и сервиране на течности се употребявали стомни и кани със сиво-черна излъскана

Каменен модел на юрта.
Девня, Варненско

Глинен съд от прабългарски тип.
Исторически музей – Шумен

повърхност или с линейна украса от излъскани линии. Формите на тези съдове, особено на каните, и лъскавата им повърхност имитирали скъпите и недостъпни съдове от цветни метали. Тази специфична керамика била пренесена от прабългарите от степите на Източна Европа, където тя имала многовековно развитие. За нуждите на хана и столичната аристокрация били внасяни или изработвани на място кани и амфоровидни стомни, покрити с червена ангоба. Един рядък глинен сервиз от над 30 кани и чайници е бил укрят в подземния ходник на Крумовия дворец, където пожарът и засипването на ходника са го запазили до наши дни.

Наakitите и принадлежностите към облеклото били скромни и непретенциозни. Гривните са редки, общите са разнообразни, от няколко типа, пръстените – изрязани от

медна или бронзова ламарина, някои с гравирани растителна украса и посребрени. Огърлиците били нанизани от стъклени или бронзови и медни кухи мъниста. Знатните мъже носели колани с украси от злато и сребро, обикновените хора обаче рядко имали колани с метални гарнитури, които имитирали по форма и украса тези на аристократите. Останки от подобни колани се откриват не много често, понеже погребалният обред на прабългарите, изглежда, изисквал мъжът да мине в отвъдния свят, без или с разпасан колан. Сред откритите досега метални гарнитури за колани има такива, които са донесени от аварите. Това обаче станало чак в началото на IX в., когато носенето на обковани колани там било почти изоставено. Дали аварските гарнитури са използвани на българските колани не може да се разбере. Едни от тях намираме в детски гробове, нанизани на огърлици, заедно с мъниста. За отблъскване на невидимите зли духове се носели амулети – животински костици или нокти и бронзови звънчета. Тоалетните принадлежности – бронзови или сребърни огледала и пинсети, били рядкост. На колана мъжете окачвали желязно ножче, кожена торбичка с желязно огниво, прахан и кремък, костени рогчета за развързване на въжени конски букаи и халки за окачване на различни предмети. Оръдията на труда са свързани главно с някои домашни занаяти – игли, шила, глинени прешлени за вретеното. Земеделските оръдия са представени почти изключително от

сърпове и рядко от малки мотички. Липсата на железни лемежи подсказва примитивна обработка на почвата и вероятно ниски добиви. Оръжието било главно нападателно – лък и стрели с железни накрайници, бойни брадви, копия. Сабите са представени от единични екземпляри. Снаряжението на коня включвало юзда, стреме, шпори, костени обтегачи за кожени ремъци, токи и халки от амуницията.

Погребалните обичаи са добре познати благодарение на цяла серия от проучени некрополи. Прабългарските некрополи са характерни със своята двуобредност. Част от населението използвало обряда трупоиизгаряне, друга част – трупополагане. Изказани са мнения, че трупоиизгарянията са могли да принадлежат на славяни, част от които още през езическия период обитавали общи селища с прабългарите. Това предположение се основава на факта, че славянските некрополи в ханството от същото време изцяло са съставени от гробове с трупоиизгаряне. Тези славяни са могли да бъдат заварените тук племена севери и седемте рода или да са увлечени от прабългарите от Източна Европа. Такава възможност предлага загиването на т. нар. Пенковска култура в края на VII в., чието население е използвало предимно трупоиизгаряне. Но този обред не е само славянски. В Източна Европа той е известен както в степната, така и в гористата зона в райони, където не може да се допусне славянско присъствие. Някои автори предполагат угро-финска при-

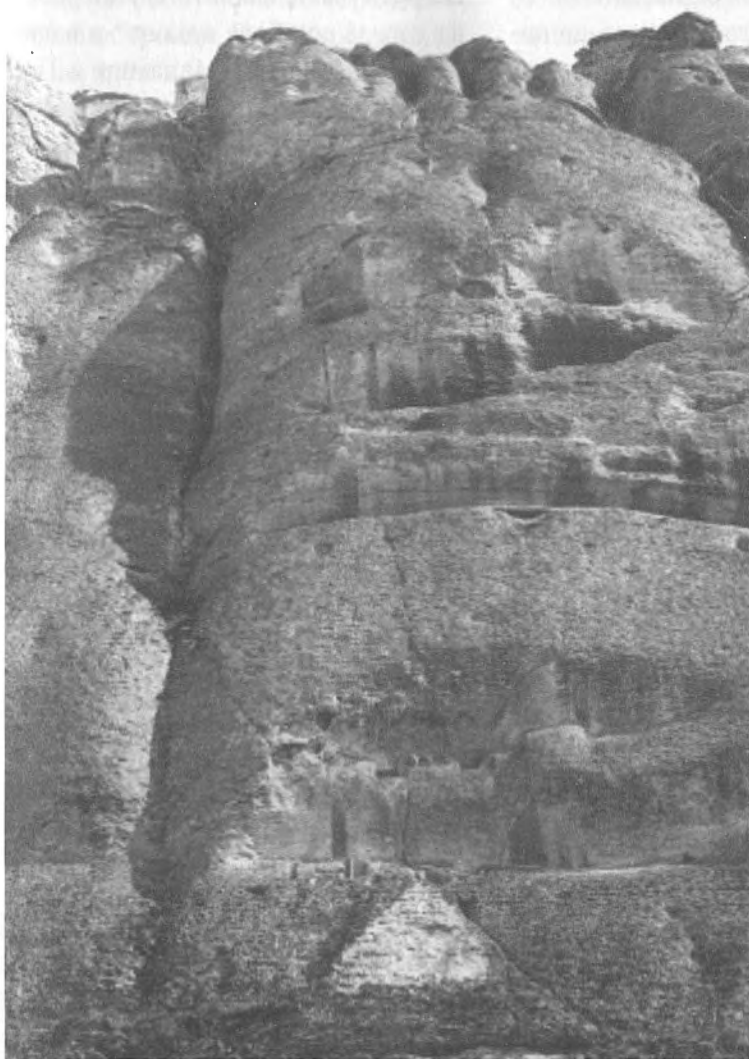
надлежност на това население.

Трупополагането, което е традиционният прабългарски погребален обред, се извършвало в обикновени ями. Мъртвецът бил полаган с глава на север или североизток, по-рядко на изток. Като гробен инвентар при него поставяли глинен съд с течност и къс месо, а понякога цяло животно – агне или овца, по-рядко кон или говедо. Тази храна трябвало да му служи по пътя към отвъдния свят, а цялото животно – да го пренесе дотам. Понякога се откриват отделни накити, амулети и битови предмети, но, общо взето, броят на предметите е малък, а стойността им скромна. Мъртъвците, които били смятани за „опасни“, били обезвреждани с магико-ритуални или практически мерки. В гръдната област струпвали тежки камъни, завързвали краката им или след определен срок от време отваряли гроба и разбърквали анатомичния ред на костите – изцяло или само в гръдната област.

Погребалните обряди на хановете и аристокрацията засега не са известни. Напоследък някои данни сочат, че може би те са били изгаряни, както съобщава и един арабски хронист. Добре са познати възпоменателните съоръжения. Те се намират в Плисковското поле и са представени от няколко вида. Най-внушителни са могилите, високи до 7 м. чието натрупване било придружено от извършване на ритуали, свързани с използване на огън. На върха на една от тях (могила XXXIII) в дебел слой от пепел са били намерени

над 20 цели глинени съда, а наблизом – цял скелет на кон. В една могила от бронзовата епоха била издълбана 12-метрова вертикална шахта, която завършва долу със символична гробна яма. На различни нива били погребани два коня и две кучета, а най-горе била направена тризна с кости от още няколко животни. Най-масово били изграждани т. нар. девташлари. Представяват големи необработени камъни, побити обик-

новено в редици, ориентирани по посоките на света. Броят на камъните и редиците е винаги нечетен. До някои камъни са намерени животински кости, желязно огниво, бронзови звънчета. Едно рядко култово съоръжение при Златна нива, недалеч от Плиска, представлява кръгла траншея с диаметър 14 м, запълнена с камъни, въглени, фрагменти от глинени съдове и животински кости. В центъра му се издигал каменен или

Скалният релеф при Мадара

дървен идол – изображение на божество или на покойник.

За религията, обичаите и обредите съдим предимно от серия писмени известия. Религията на прабългарите е слабо осветлена в домашните писмени извори. По-определени известия съобщава архиепископ Теофилакт Охридски (XII в.). Според него хан Омуртаг убеждавал християнина Йоан Кинам да се покланя на слънцето и на луната. Когато Кинам отказал, Омуртаг заявил: „Не унижавай, казвал, нашите богове. Че тяхната сила е голяма, за доказателство служи това, че ние, като им се кланяме, покорихме цялата ромейска държава.“ Дали той е имал предвид и други богове освен слънцето и луната не е ясно. В Отговорите на папа Николай I се споменават идоли, а по повод сключването на договора от 815 г. кучето се сочи като животно, на което българите принасяли жертва. В един надпис, намерен в Мадара, се казва, че Омуртаг принесъл жертва на Тангра. Това е единственото споменаване на тюркското божество-небе в изворите. Както и у източните тюрки, култът към обожественото небе не достигнал до ранг на монотеистично антропоморфно божество. Поради това е погрешно някои изображения на конници – в това число Мадарския релеф – да се смятат за изображения на Тангра. Те по-скоро отразяват широката популярност на още един култ – този на конника-герой, характерен за много народи, обитавали евразийските степи. Клетвените обреди от 815 г. доказват наличието на

култ към коня. С това се изчерпват сигурните сведения за прабългарската религия. Всички други реконструкции, основани на тълкуване на отделни предмети като паметници на прабългарската религия (рисунки-графити, амулети и изображения с неустановена атрибуция и датировка), и сближаването им с религиозната система на източните тюрки и нейните „нива“ усложняват и забъркват и без това трудните изследвания на проблема. Дори такъв сигурен факт, какъвто е употребата на израза „от бога архонт“ в надписите на Омуртаг, Маламир и Пресиян, трудно се тълкува еднозначно – като заимствана християнска формула или като неявно име на Тангра.

Представителният култов център на Българското ханство се на-

Рисунка върху керемидата от Мадара

мирал под скалите до Мадара. Издигащото се на 120 м височина плато вероятно е било възприемано като символична връзка между хората и небето с неговите обожествявани светили. Изпод скалите бликал буен извор, чиито води – както тези на морето, използвани от Крум пред Константинопол през 813 г. – пречиствали и подготвяли човека за среща с боговете. Отделни големи скални отломъци вероятно са били обект на култ, както показват издигнатите до тях необичайни по план и разположение постройките. Голям храм, подобен по план и размери на храма до Плисковския дворец, се разполагал на просторна тераса. Най-важният култов паметник бил релефът на конник, издълбан върху скалата. В него се съединявали култът към безименния герой-конник и култът към хановите, които от Омуртаг насетне официално се титулували „от бога“.

Редица практически дейности били придружавани от ритуални действия и обреди или се извършвали при спазване на определени условия. За отиване на война и водене на сражения се предпочитали определени дни и часове. При важни поводи, най-често след военни победи, се принасяли в жертва животни, а понякога и хора. Клетвата при сключване на договор се изразявала в символични действия, свързани с култа към коня.

Българската езическа култура не смогнала да създаде свой художествен стил. За нейното изкуство са характерни малобройност на художествените паметници, стилът и сюже-

тен еkleктизъм, единични изображения. Най-значителното произведение на езическото изкуство е Мадарският скален релеф. Изсечен върху неравната скала на 23 м височина, той е уникален както по необичайното си местоположение и размери, така и по своята композиция. Представен е познат сюжет – конник, сподирен от ловното си куче, убива лъв. Подобни скални релефи са известни в сасанидски Иран (III–VII в.), но там сюжетите са други. По-близки са аналозите му с ловни сцени от сасанидските сребърни блюда. Но Мадарският конник не е представен в динамичната поза на сасанидските шахове-ловци. Фигурата е скована, той дори не гледа към жертвата си, стиснал в лявата ръка поводите на юздата. Конят церемониално е вдигнал предния си крак и макар че е представен в движение, изглежда застинал. Отдавна е установено, че Мадарският конник принадлежи към типа на триумфалните изображения, в които реалният противник е замесен с най-силния представител на животинското царство. В силно повредените черти на лицето не е възможно да се открие персонална прилика с някой от хановите, а повредените надписи около релефа не позволяват еднозначни тълкувания (вж. по-долу). Гледан отдалеч, релефът се губи сред голямата скална стена, но отблизо застиналата фигура на ездача създава особено усещане за връзка между образа и високото небе. Въздействието му се е подсилвало от фината червена хоросанова замазка, която е покривала фигури-

те и надписите около тях и още по-ясно ги е отделяла от околния сив фон на скалата.

Паметниците на обемната скулптура са представени от две фигури на лъвове – от аула при с. Хан Крум и от Плиска. Възможно е плисковската фигура да се отнесе към късноримската скулптура и да представлява преизползван детайл, вграден в източната порта на Вътрешния град. Масивната архитектура на представителните сгради в аулите и преди всичко на тези в Плиска предполага използване на каменно-пластична украса на фасадите и интериора. Тази украса била извънредно бедна. Тя се изчерпвала с ограничена употреба на мраморни и варовикови профилирани рамки на врати и прозорци и с преупотреба на по-стари колони, бази и капители. Разностилните архитектурни детайли не образували единен ордер.

Златарството е представено с малко автентични паметници – дватри златни пръстена, чифт златни обеци, отделни златни, няколко сребърни гарнитури за колани. Едни от гарнитурите имат имитации от мед и бронз, което показва, че то трябва да се изучава и по паметниците от неблагородни метали. Общо, ювелирните ателиета на езическа България прилагали четири стила, проникнали тук по различни пътища. Най-стар е стилът на декорацията с телти и гранули, както са украсени гарнитурите от гроб № 5 в могила III при Мадара и гарнитурата от Ветрен. Той обаче бил изоставен, може би още в старите обиталища, а тук

са донесени и износени отделни негови произведения. Друг стил, наричан „грифони-ластари“, проникнал в Българското ханство на Долния Дунав от владетелското ателие в двора на Кубер в Македония. Две негови съкровища са открити в началото на XX в. в албанските планини. Няколко гарнитури за колани, намерени в днешна Североизточна България, представят релефна орнаментика от едри палмети и приклеждали митични зверове, наричани гри-

Сребърен коланен накрайник.
Велино, Шуменско

фони. Трети стил е този на византийското златарство, наричан „декорация с ластари от пръчици“, в който е изработен известният пръстен, намерен при село Мътница, Шуменско. Четвъртият стил е представен пак от гарнитури за колани с украса от ажурни грифони и растителна орнаментика от т. нар. превързани палме-ти. Накрайниците на тези колани имат оригинален прорез за закрепване — подобни не се срещат никъде другаде освен при българите. В културни отлагания от езическия период в Плиска и Преслав са открити многобройни останки от тигли за леене на цветни метали, по дъната на едни от които има полепнали златни зрънца.

Към паметниците на златарското изкуство традиционно се отнася и знаменитото съкровище от Наги Сент Миклош. Открито през 1799 г. случайно, то съдържа 23 златни съда — кани, чаши, патери, блюда, рог за пиене. Някои сюжети от украсата, като този на кана № 2, пресъздават сцени от номадския военен бит от време, когато стремето е било познато само в Източна Азия. Други представят ирански митологични образи, изработени в стила на сасанидската художествена школа. Трети принадлежат към християнската традиция. Според технологични и стилови белези съкровището се разделя на две групи, за които е характерно съответно реалистичното и схематичното представяне на орнаменталната украса. Тази разлика се тълкува като белег за продукция на две различни ателиета, приготвили

два различни сервиза. Върху някои съдове с гръцки букви са врязани кратки надписи на негръцки език, най-вероятно тюркски. За тяхното разчитане и превод са предложени различни мнения. Някои елементи от фигуралната и орнаментална украса на част от съдовете имат точни успоредици в паметници от днешна България. Трябва да се признае, че това сходство още не е достатъчно, за да се докаже българският произход или принадлежност на съкровището. В това отношение особено се набляга на факта, че то се датира в IX в. и е намерено в район (Банат), който по онова време е бил под контрола на българската държава. Съвременни изследвания сочат възможната му принадлежност към аварите от VIII в. (с някои основателни аргументи) или към маджарите (неоснователни). Този забележителен паметник на средновековното златарство се нуждае от нов поглед и оценка, като се отчита съвременното състояние на проучванията. Подготвя се новото му издаване.

Откъсването на прабългарите и основаната от тях държава от традициите на безписмената култура е белязано от появата на надписи, изсечени върху каменни колони и плочи, на гръцки език. Допусканията, че прабългарите донесли от източната си прародина руническо писмо, са несъстоятелни. Досега не е открито един паметник от езическо време, написан с рунообразно писмо, подобно на орхоно-енисейското тюркско писмо. Надписи-графити с рунообразни буквени знаци са от-

крити на територията на Първото българско царство в два манастира от края на IX – началото на X в. при Мурфатлар (Румъния) и Равна, Провадийско. Опитите да се разчетат на тюркски език са неубедителни. Езикът на тези графити е проблематичен. В една образована манастирска среда може по-скоро да се очаква, че става дума за шифроване на гръцки или славянски език. Сред каменните надписи са известни два, в които е бил употребен тюркски език, но е използвано гръцко писмо. Тези два надписа не представят разказвателен текст, а са списъци на два вида ризници, шлемове и седла, зачислени на прабългарски военачалници. Военната терминология много често има, както и днес, интернационален характер, така че не е решаваща за езика на основната маса прабългари. Руническо прабългарско писмо на практика не съществува, а надписите на тюркски език засега се изчерпват с два списъка на оръжие. Необосновано е четенето на някои кратки неясни надписи с гръцки букви на прабългарски език, като се вземат за сравнение съвременни ирански и кавказки диалекти. Сочените съвпадения са случайни.

Каменните надписи на гръцки език, наричани обикновено прабългарски (първобългарски), отразяват различни страни от политическата и културна действителност в Българското ханство. Според възприетата класификация на проф. В. Бешевлиев те се разделят в няколко групи: летописни, триумфални, инвентарни, договори, строителни и въз-

поменателни. Не са написани на изискан литературен гръцки език и с основание се предполага, че техни автори били гръцки пленници. Първоначалното им място не може да се установи със сигурност. Повечето от намерените при разкопки са открити в Голямата базилика и около нея. Най-вероятно изглежда предположението, че първоначално са били поставени около двореца. Това изглежда много вероятно особено за триумфалните надписи. Строителните ще са се издигали при съответните строежи. Любопитен е въпросът за местоположението на Чаталарската колона. Има основания да се смята, че не се е намирала в аула при близкото село Хан Крум, нито в Преслав, както се твърди обикновено, а се е издигала на кръстопътя при съединяването на реките Тича и Врана. По подобен начин – върху могила до главния път между България и Византия – се е разполагал жертвеникът с двата надписа от Хамбарлий.

Важен е проблемът за времето, когато гръцкият език и писмо са станали официални в българската държавна канцелария. След 1956 г. се наложи мнението, че горната част на надписа около Мадарския конник е била изсечена по времето на Тервел, а долната лява – по времето на Кормесий. Самият конник бе обявен за образ на Тервел, представен в поза на триумфатор след помощта, която оказал на император Юстиниан II да си върне престола. Споменаването на тези имена бе сметнато като достатъчно доказателство за датировка на горната част на надписа. Към то-

ва бяха добавени и някои различия във формата на буквите на горния и долния надпис. Така появата на първите писмени паметници в България бе поставена в началото на VIII в., а липсата на такива в периода между Кормесий и Крум бе оставена да се потвърди от бъдещи проучвания и открития. Досега обаче от този период не е намерен нито един надпис. Има и други основания да се дискутира дали възприемането на гръцкото писмо е станало в началото на VIII в. Накратко те са следните. В голям текст, какъвто е мадарският, трябва да се очакват споменавания на по-ранни събития и имена, без това да означава, че те трябва да се схващат като датировъчен белег. Палеографските различия между трите части на надписа не са съществени. Те се свеждат до различия в почерка на трима писачи, които са могли да работят едновременно или един след друг поради голямата площ на надписното поле и големия обем на текста. И най-после, още през 20-те години е установено, че релефът и надписите били замазани с червеникава фина хоросанова мазилка. На археологически език това означава, че релефът и придружаващите го надписи са били изработени едновременно. Ако е така, те трябва да се датират според най-къс-

ното име, изсечено в долния десен надпис – името на Омуртаг. Има основания да се припомнят становищата на неколцина български археолози, изкуствоведи и епиграфи от онова време, че мадарският релеф може да се свърже с хан Крум. Във всеки случай трябва да се посочи, юю че първите датирани с име надписи принадлежат именно на Крум и разказват за събития от неговото управление. Най-ранен сред тях, изглежда, е надписът от Силистра. Въпреки че е повреден, в запазената му част ясно се долавя описание на събитията от 811 г. Големият триумф на Крум над Никифор I е бил подходящ повод да се сложи началото на каменната летописна традиция, обхванала по-късно и други страни от живота на ханството.

Културно-историческото значение на тези надписи е извънредно голямо. Те отбелязват времето, когато България започва да се интегрира в източния дял на европейската християнска култура, където доминирал гръцкият език. Жанровото им разнообразие говори за динамичен политически и културен живот, за развито историческо съзнание и отразява най-високата точка от политическото и културното развитие на ханството.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Легендата за Булгар

В изследването си върху историята на прабългарите В. Бешевлиев обърна внимание върху познатия, но слабо коментиран факт, че във византийските извори съществуват две версии за образуването на българската държава. Той се задоволи да отбележи сходството между тях и да причисли втората към полулегендарните известия. Фактът, че няколко века след събитията в съседна Византия била формулирана нова постановка за начина, по който станало заселването на прабългарите на Балканския полуостров, вече заслужава да се потърсят причините за тази любопитна промяна.

Според първоначалната версия причина за установяване на прабългарите на юг от Дунав било претърпяното поражение на византийската войска в битката при Онгъла през 680 г. и последвалото завладяване на Мизия. Подробностите около тази битка са изложени от Теофан Изповедник и патриарх Никифор, използвали общ, неизвестен засега първоизточник. Техните сведения са повторени от двама по-късни хронисти – Георги Монах, писал по времето на император Михаил III (842–867), и Льв Граматик, завършил хрониката си началото на

XI в. Вторият хронист заменил името на Онгъла с това на Варна, но в останалите детайли описанието му не се отличава от това на първия. Към тази група известия принадлежи и протоколът на извънредното заседание на Осмия вселенски църковен събор в Константинопол от 4 март 870 г. Според него българските пратеници били запитани: „Когато вие завзехте отечеството си, кажете, на чия власт то беше подчинено и там латински или гръцки свещеници имаше?“, на което те отговорили: „Ние завоювахме отечеството си с оръжие от властта на гръците и там намерихме не латински, а гръцки свещеници.“ Ясно е, че през 870 г. във Византия официално все още се поддържала тезата за завоюването на земите, в които се основала България.

В началото на X в. била създадена друга версия за начина на заселване на българите. Най-ранното ѝ упоменаване се съдържа в писмото на император Роман Лакапин до цар Симеон от 924–925 г. В превода на В. Н. Златарски първата фраза, имаща вероятно отношение към въпроса, гласи: „... няма да премълчим справедливите основания и нашите разумни обвинения, че ние сме при-

добили земите си не чрез кърви и насилие, както вие.“ Контекстът свързва тази фраза със завоевателните действия на Симеон на територията на Византия след 914 г. В нея може да се открие и намек за насилствено отнемане на византийска земя още при създаването на българската държава. Ако в този не съвсем ясен текст е вложен такъв смисъл, тук може да се долови отглас от първоначалната версия за насилствено отнемане на земя от империята.

Втората фраза в същото писмо е ясна. В превод тя гласи: „Понеже ромеите, ако и да са привикнали вие да владеете земята им, все пак не са я забравили, па и императорите, които някога са допуснали това, немалко биват укорявани, загдето са позволили вие да заселите тази земя.“ Последният израз може да се схваща двояко – като разрешение за заселване или като заселване, което не е могло да бъде предотвратено. В полза на първата възможност може да се приведе преводът на този израз от Ж. Дарузес и Л. Вестеринк, на който обръна в лаконична бележка внимание И. Божилов, поради съдържания се в него важен нюанс: „... понеже са позволили да ви (българите) приемат в тази област (Малка Скития и Долна Мизия – бел. И. Б.) като имигранти.“ Този превод недвусмислено представя българите като зависимо население, получило земя за заселване подобно на по-ранните „варвари“-федерати, гранично население на империята.

Идеята за българите-федерати се подхваща от трима хронисти,

които прибавят към нея името Булгар като техен предводител при заселването си на Балканския полуостров. Йосиф Генезий (средата на X в.) твърди за княз Борис, че произхождал от господаря си Булгар, когото ромеите „оставили да се засели в Доростол и Мизия“. Лъв Дякон (краят на X в.) предава две обяснения за образуването на държавата, в които се преплитат моменти от двете версии. Отначало той свързва появата на българите и страната България с племенния предводител Булгар, при който „мизите... завзели и заселили тази страна“. Веднага след това излага друг разказ, според който българите получили земята между тема Македония и Истър от император Юстиниан II като награда за помощта, която му оказали при повторното му качване на престола. Най-подробен е разказът на Михаил Сирийски. Според него Булгар, най-големият от трима братя, преселили се от Вьгрешна Скития в Европа, дошъл до Дунав и поискал земя за поселване от император Маврикий срещу задължението да му бъде съюзник и да отбранява империята. Императорът се съгласил и дал Горна и Долна Мизия и Дакия. Както се вижда, и тримата хронисти заместват името на Аспарух с Булгар.

Домашните средновековни извори не съдържат втората византийска версия, представяща българите като византийски федерати. Те не познават и името Булгар. Първите владетели от Именника на българските ханове са полулегендарни или исторически лица – Авитохол (Атила),

Ирник (Ернах), Курт (Кубрат), както е и Исперих-Есперерих-Испор, основателят на Дунавска България. Това дава право да се смята, че тезата за федератския статут на българите при заселването им на Дунав и за предводителя им Булгар е била създадена във Византия. Като лично име или епоним Булгар се споменава във връзка с нападение на „хуни“ на Балканския полуостров през 538 г. Булгар е един от десетте синове на Тогарма според хазарската легенда. Булгар и Буртас са според друга легенда двама братя, заселили се на Волга. В степната зона и други племена са били означавани с имена-епоними, в това число Кутригур и Утигур, Хунор и Магор. Изглежда, легендата за Булгар е създадена в духа на тази традиция в сравнително късно време, когато се е появила необходимост да се прикрие както споменът за действителния основател на българската държава, така и за начина на нейното образуване върху византийска земя.

Причини за тази фалшификация на историята могат да се търсят в българо-византийските отношения след 914 г. Претенциите на Симеон за короната на империята или за василевс на византийския Запад вероятно са предизвикали реакция във Византия, която се изразила в опит да се отхвърли легитимността на България като суверенна държава, като се обяви нейният основател за обикновен византийски федерат. Съгласно практиката федератите официално признават върховенството на василевса в Константинопол. От

такава гледна точка, неизразявана до тогава директно, Византия титулувала българските владетели с ниската гръцка титла архонт. Когато Симеон отхвърлил тази титла, Роман Лакапин подсилил аргументите си с тезата за българите като византийски федерати. Тази теза станала още по-популярна по времето на император Константин Багренородни, който имал лични причини за неприязън към българите. На сватбата на цар Петър с Мария по молба на българите в качеството на пръв съимператор бил приветстван не той, както се очаквало, а Христофор, най-големият син на Роман Лакапин. Законният император смятал сродяването с българския двор за грубо погазване на ромейските традиции. Затова едва ли е случайно, че легендата за Булгар намерила място най-напред в хрониката на Йосиф Генезий, работил по времето на Константин Багренородни.

Но в България добре помнели как била създадена държавата дори през XIV в. Една от приписките към българския превод на Манасиевата хроника гласи: „При този цар Константин (Брадати) преминаха българите през Дунав и отнеха от гърците, побеждавайки ги, земята, в която живеят до днес.“ По-късно към историческия спомен се прибавят сведения, заети от западноевропейски историци. Името Болгарис се появява в Паисиевата „История славеноболгарская“ от 1762 г. с изричната бележка, че е заимствано от историята на Цезар Бароний (XVI в.) като име на българския владетел

покръстител. Според Паисий истинското му име е Муртагон или Михаил. Формата Болг е попаднала чрез Паисий в написаната от йеросхимонах Спиридон през 1792 г. „История во кратце о болгарском народе словенском“. Вероятният източник на сведението на Бароний е надписът под изображението на княз Борис-Михаил като бенедиктински монах в църквата „Санкта Мария ин Органо“ във Верона от XV в., където той

е наречен Булгар, крал на българите. Подробностите пък от управлението му в този надпис са заимствани от хрониката на Регинон. Смесването на двете имена отвежда към хрониката на Йосиф Генезий, откъдето то ще е било взето и пренесено на Запад. Двата късни домашни примера отново потвърждават, че, изглежда, в България собственото име Булгар никога не е било познато.

2. Княз Владимир-Расате

През 889 г. княз Борис-Михаил внезапно се оттеглил от престола и се замонашил. Причините за тази необичайна постъпка не са ясни. В съседна Византия императорите се подстригвали за монаси само по принуда след насилствено сваляне от престола. В случая с българския владетел липсват данни за насилствено лишаване от властта или за оттегляне под нечий натиск. Нещо повече, както се вижда от последвалите събития, той запазил голямо влияние в управлението на държавата и наблюдавал отблизо действията на своя приемник. Западните летописци (Регинон) загатват за покаяние, което го обхванало вероятно във връзка с пролятата през 865 г. кръв. Тази причина е твърде вероятна, като се знае необикновената му и искрена набожност. Други източници сочат като повод за отказа от властта Божието внушение. Теофилакт Охридски твърди, че кня-

зът се разболял тежко. Спазвайки утвърдения принцип на престолонаследие, той оставил престола на най-големия си син Владимир (889–893).

В една преписка от 867 г. с имената на членовете на княз Борисовото семейство Владимир е записан пръв сред четиримата му синове с името Расате. Изглежда, тогава все още е бил по-популярен с езическото си име. Като младеж той взел участие във войната срещу сърбите и попаднал в плен заедно с 12 велики боили. Пленяването му било една от причините княз Борис да започне преговори за мир, в резултат на които Расате-Владимир бил освободен. Подробности от по-нататъшния му живот до заемането на престола не са известни. Краткото му царуване се възстановява по оскъдни сведения от западен произход. Твърди се, че той „отстъпвал на баща си по ревност и деятелност, почнал да върши грабежи, да прекарва

времето си в пиянство, пиршества и разврат и с всички средства да възвръща новопокръстения народ към езическите обреди“. Доколко обвиненията за грабежи и непристоен живот са верни е трудно да се прецени, но, изглежда, укорите за отклоняване от християнството и опитите за връщане на старата езическа вяра отговарят на истината. Те се потвърждават от някои сведения на Константин Преславски, който призовава читателите си да славят Бога, без да се боят от князете и вельможите дори ако са заплашени от гонения и мъки. Смята се, че тези призови са отглас от време, когато самият княз не само че не е поощрявал, но дори преследвал християните. Този княз е могъл да бъде само Владимир. Изглежда, през неговото царуване архиепископът на Българската църква Йосиф бил преследван и мъчен за убежденията си, поради което бил обявен за изповедник. Косвено обвинение за антихристиянските възгледи на Владимир е отсъствието на неговото име в помениците на българските християнски владетели. Очевидно той бил считан за отстъпник и враг на вярата. Отсъствието му в помениците напомня отсъствието на Сабин в Именника на българските ханове, обвинен в предателство заради бягството си във Византия. Изглежда, по времето на Владимир се активизирали потомците на наказаните през 865 г. боили, загинали в защита на езическата си вяра. В негово лице те намерили опора и се опитали да му повлияят за реабилитиране на езическите бо-

гове.

Това ще е било достатъчно за княз Борис-Михаил да прекъсне кариерата на сина си, а се прибавили и причини от политически характер. Спазвайки „дълбокия мир“ с Византия, Владимир косвено повел политика в разрез с интересите на империята. Поводът бил натегнатите отношения между Великоморавия и Немското кралство. През 892 г. между двете държави избухнала война, която немците спечелили. Разширявайки кръга на своята коалиция, немският крал Арнулф (887–899) изпратил пратеници при Владимир с предложение да бъде възобновен старият българо-немски съюз, разтрогнат през 863 г. Пратениците били приети радушно. Като мярка за икономически натиск срещу Великоморавия те поискали от Владимир българите да не доставят сол на великоморавците от своите находища в Трансилвания. Богатите дарове, с които били изпратени немците, подказват, че искането било изпълнено, а старият съюз – възстановен. На практика той означавал, че България отново преминава в лагера на противниците на Византия. Княз Борис не могъл да допусне подобно отклонение. То противоречало на дотогавашната му политика за спазване на „дълбокия мир“ и заплашвало при евентуални сблъсъци с империята да нанесе вреда на извършващата се по онова време подготовка за въвеждане на славянски богослужебен език и книжнина. Регинон описва реакцията на княза-монах така: „Когато баща му узнал това, възпламенен от

силен гняв, свалил монашеската дреха, отново препасал военния пояс, облякъл царските дрехи и като взел със себе си тия, които се бояли от бога, опълчил се срещу сина си. Скоро без особено затруднение той го заловил, извадил му очите и го пратил в затвора. "Княз Борис не се колебал да извърши едно от най-тежките членовредителни наказания над собствения си син. Политиката на Владимир заплашвала да погребее всички усилия за християнизация на страната, положени в продължение на 29 години, и да обезсмисли налагането на славянския книжовен език в Църквата. Старият княз избрал познато от съседна Византия наказание, което трябвало да покаже, че наказаният никога няма да бъде в състоя-

ние да изпълнява задълженията на владетел. Това е първото засвидетелствано в изворите наказание от този вид в България. Дотогава провинилите се владетели и първенци били наказвани със смърт. Ослепяването запазвало живота на виновния, но го отстранявало завинаги от властта и фактически го обричало на бавна смърт. То било наистина жестоко и не случайно домашните и византийските извори не съобщават за него, пазейки авторитета на князопокръстител. Крайната мярка била и сурово предупреждение към езически настроените среди. Така вторият опит за реставрация на езическото също се провалил, отбелязвайки окончателната победа на новата вяра.

3. Цар Симеон

Връзката на Симеон с прабългарското начало е преди всичко кръвна. Той бил пряк потомък на Крумовата династия. За разлика от най-големия си брат Владимир обаче съзнанието му не било обременено от езически религиозни симпатии. Принадлежи към първото поколение в България, родено, израснало и възпитано в християнска среда. Роден в 863 г. или в 864 г. и наречен по този повод „дете на мира“, той бил запазен от носталгичните спомени за езическите времена и от изкушението да ги идеализира, съпоставяйки ги с новата християнска епоха. Изпра-

тен като юноша в Константинопол на учение, попаднал в среда, която с високата си християнска образованост не е могла да стимулира у него склонност към религиозната страна на отминалия езически период. Симеон бил отлично образован и възпитан християнин. Тъкмо през неговото царуване християнството в България побеждава окончателно, развивайки се на базата на богатата славянска богослужебна книжнина, за чието съставяне Симеон положил огромни и решаващи лични усилия.

Въпреки това този владетел отговаря на характеристиката „послед-

ден прабългарин“, но само в политически смисъл. Цар Симеон се явява последният владетел от Първото българско царство, който изгражда своя курс към Византия в духа на завоевателната политика на непримиримите езически ханове, насочена към византийски територии на юг от Стара планина – стратегия, която предполага и идеята за владеещото на Константинопол. В този смисъл той е не само кръвен приемник на Крум, но и негов пряк продължител по отношение на генералния въпрос за византийското политическо наследство на Балканския полуостров. Негови приемници, но вече не в плана на изтласкване на Византия от Балканския полуостров, а само за запазване на независимостта на оцелелите български земи, са Самуил и наследниците му.

Би трябвало да се очаква, че след втория удар, който княз Борис нанася на проеизическите прабългарски кръгове през 893 г., антивизантийски настроените обществени среди в България ще се примирят и ще приемат курса на близост с Византия, предопределена от общата

за двете страни религия. Евентуални бъдещи конфликти са могли да бъдат решавани в духа на християнското братство, за да се избегне проливане на кръв. Враждебни действия към империята най-малко са могли да се очакват от самия Симеон – византийски възпитаник и отлично образован християнин. При обявяването му за владетел княз Борис му отправил ясно предупреждение за неотклонение от поетия от него курс. Ето точните думи на Регинон: „След това свикал цялото си царство и поставил за княз по-малкия си син, като го заплашил пред всички, че ще претърпи същото наказание, ако в нещо отстъпи от истинското християнство.“ Същото наказание – това значело наказанието на брат му Владимир: ослепяване. В израза „истинското християнство“ трябва да се види не само съблюдаването на християнската религия изобщо и отхвърлянето на опити за възраждане на езичеството. Тук по-скоро се съдържа намек за следване на християнството в онзи вид, в който България го получила от Византия, а косвено това е призив за спазване на „дълбокия мир“. Накратко казано, предупреждението на княз Борис се свеждало до недопускане на война с империята.

Наистина е изненадващо, че само една година след произнасянето на суровото предупреждение и встъпването си на престола Симеон вече воювал с Византия. Войната от 894–896 г. била предизвикана от сериозен повод. По користни лични и комерсиални съображения, в които

„Анонимен“ оловен печат на Симеон

бил намесен и тъстът на византийския император Лъв VI (886–912), или като реакция срещу официалната замяна на гръцкия език в Българската църква със славянски, българското тържище в Константинопол било преместено в Солун. След оплакването на българските търговци Симеон се обърнал към императора, който обаче не взел мерки. Бързината, с която била започната войната, оставя впечатлението, че дипломатическите средства от страна на Симеон не били изчерпани и че той като че ли отдавна търсел повод. След спечелването ѝ през 896 г. тържището било върнато в столицата и бил сключен нов мирен договор. България не получила нови земи, а само била потвърдена границата до 894 г. Изглежда, княз Борис не е одобрявал войната. Според един извор той наказал по този повод сина си с тридневна епитимия. Но и това не възпряло Симеон. Между 896 и 900 г. той нахлул в Драчката област и отнел редица крепости, които върнал обратно след преговори, постигайки срещу тях териториални придобивки в Солунската област.

След 900 г. в българо-византийските отношения настъпил период на мир. Симеон не се възползвал дори от опожаряването и разграбването на Солун от арабите през 904 г., за да сложи ръка върху този важен град-пристанище и да осъществи някогашния план на Кубер. Изказано е предположение, че старият княз държал под око действията на сина си и взел мерки да не допусне нови сблъсквания с Византия. С пълното

налагане на християнството се увеличили и придобили влияние привържениците на мира с Византия, групирани зад авторитетната фигура на княз Борис. Неговата смърт през 907 г. вероятно е променила съотношението на силите, антивизантийската групировка надигнала глава. В лицето на Симеон тя е намерила обединителна фигура и човек, споделящ нейните схващания, изпълнен с дарби и енергия за практически действия спрямо империята. Тъкмо тогава развитието на събитията в самата Византия дава повод на Симеон за формиране на политически курс, насочен към мирно овладяване на престола на византийските императори. Четвъртият брак на Лъв VI и въпросът за законността на детето от този брак разделили византийското общество на две групи – приемащи и отхвърлящи законното му право като престолонаследник. Начело на опозиционната партия застанал самият патриарх Николай Мистик. Лъв VI побързал да придаде официална санкция и на брака, и на престолонаследието. През 907 г. той тайно се венчал със Зоя Карбонопсина, а през 908 г. тригодишното дете под името Константин VII Багренородни било обявено за бъдещ император. Симеон следял отблизо конфликта във Византия, заставайки, разбира се, на страната на неприемащите законността на четвъртия брак и детето от него. Спорът за властта му предлагал изключителната възможност да се намеси и да поиска престола на византийските василевси като единствен

законен претендент за престола. Защото официално той бил духовен брат на Лъв VI според тогавашното византийско схващане за йерархията на християнските владетели, потомък на византийски кесар (Тервел), владетел на част от византийския Запад (Балканския полуостров). Изглежда, противниците на Лъв VI, сред които и патриарх Николай Мистик, приемали и подкрепяли тази възможност. Някои изрази от писма на Николай Мистик дават основания да се смята, че по време на изгнанието си той е насърчавал Симеон в този смисъл. Дори когато се завръща от изгнание през 912 г. след смъртта на Лъв VI, патриархът продължавал да отхвърля правото на малолетния Константин VII за престола и завързва интрига с командващия войските на Изтока Константин Дука като евентуален бъдещ император. Плановите на Симеон, изглежда, са били поощрявани и от негови приятели в столицата Константинопол, както и от византийски политически емигранти в собствената му столица, противници на Лъв VI и неговия четвърти брак. В лицето на войнствената аристокрация от прабългарски произход той ще е намерил хора, готови да воюват за каузата срещу вековния противник, без да се съобразяват с общата за двата народа християнска вяра.

Симеон не дал открит израз на намеренията, си докато Лъв VI бил жив. И не защото го е щадял, а защото Лъв имал законен наследник – брат му Александър, негов съимператор още от 889 г. По отношение

на законността на Александър като наследник на престола той не е могъл да има претенции. И когато Александър поел управлението и, изглежда, се забавил да изпрати вест на Симеон, както било обичайно, самият Симеон изпратил свои пратеници да поздравят новия император и да поискат потвърждение на действащия при неговия предшественик договор с България. Александър обаче се държал извънредно грубо с българските пратеници, изгонил ги и отправил персонални закани към Симеон. Това означавало нарушаване на мира. Изворите не съдържат причините за грубостта на Александър. Те я обясняват с обладалото го „безумие и безразсъдство“. Някои съвременни историци са склонни да допускат, че причина е могло да бъде алкохолно опиянение, поради сведенията за разгулния му начин на живот. Но дали е било възможно едно подобно временно състояние да предизвика неговия гняв и последвалото нарушаване на мира със северния съсед? По-вероятно би било да се допусне, че до Александър вече бил дошъл слухът за претенциите на Симеон към неговия трон. За Александър, потомък на знаменитата Македонска династия, син на нейния основател Василий I, българският владетел бил обикновен архонт, чиито предци до неотдавна били езичници. Той е могъл да бъде засегнат и лично, тъй като нямал наследници. Поради това се погрижил за своя племенник Константин VII. Някои извори твърдят, че Александър се готвел да го скопи, за да го лиши от права

за престола и да направи свой наследник един от близките си приятели-гуляйджии, Никулица. Дали тези намерения са били сериозни, или били само част от злословията за императора — това показват мерките, които той взел да обезпечи правата на племенника си. Още приживе определил регентство, което трябвало да управлява империята, докато Константин VII навърши пълнолетие. Начело на регентството бил поставен не друг, а самия патриарх Николай Мистик — човекът, който прекарал 5 години в манастир за това, че някога не признавал законността на детето Константин. С тази мярка Александър далновидно привлякъл на своя страна един от най-влиятелните по онова време хора във Византия, грижейки се да предотврати задълбочаването на разделението в обществото и да обезпечи престола за законната династия.

Осведомен за тези мерки и знаейки, че Константин VII все още има много противници, Симеон е изчаквал Александър да си отиде от престола, за да предприеме конкретни действия. Когато това станало на следната 913 г., той започнал да се готви за поход към Константинопол, разчитайки на поддръжка от своите привърженици, сред които, изглежда, бил и самият патриарх Николай Мистик по време на изгнанието си. Междувременно обаче той променил своята позиция. Назначаването му за ръководител на регентството го поставило в нова, уникална за империята ситуация. Той се оказал едновременно духовен и светски водач на

Византия и нямал нужда повече от претенденти, на които да дава надежди, защото престолът сега фактически бил под негова опека. Така, когато малко след смъртта на Александър в Константинопол пристигнал командващият войските на Изтока Константин Дука, за да се опита да седне на престола, както някога му обещавал патриархът, регентите изпратили срещу него дворцовата гвардия. В нощно сблъскване пред стените на двореца Дука паднал от коня си и главата му била отрязана. Така единият претендент отпаднал от сметката, но другият в България се готвел да тръгне към столицата. Тогава именно патриарх Николай Мистик пише първите си две писма до Симеон с молба да не предприема поход, защото действията му ще се приемат като опит за узурпация. Симеон не взел под внимание молбите и заплахите и през месец август 913 г. се изправил начело на войската си пред познатите му крепостни стени на византийската столица.

Обикновено се твърди, че Симеон тръгнал през 913 г. да превзема Константинопол. Изворите не твърдят това. Ето как най-достоверният хронист, Продължителят на Теофан, описва събитието: „През месец август Симеон, архонт на България, се отправил на поход против ромеите с голяма войска и стигнал до Константинопол. Той го обсадил и го заобиколил с окоп от Влахерните до така наречените Златни врата, обладан от надежда, че без мъка ще го завладее. След като узнал

якостта на стените и сигурната им защита поради множеството тежко-въоръжени войници и каменохвъргачните и стрелохвъргачните машини, той, излъган в надеждите си, се завърнал в така наречения Евдомон и поискал да сключи мирен договор.“ Както се вижда, Симеон не е носел дори една стълба за атака на крепостни стени. Изкопаването на окоп край сухоземната част на стените не означавало истинска обсада, а по-скоро знак за очаквани мирни преговори. По същия начин постъпил хан Крум 100 години по-рано. С такъв окоп, който като фортификационно съоръжение не може да се сравнява с тройната укрепена линия на столицата, и без обсадни машини не могла да бъде организирана обсада. Ако той разчитал да превземе столицата „без мъка“, това е могло да означава, че е очаквал може би нейните порти да бъдат неохраняеми или направо услужливо отворени. Дали, както се предполага, Симеон не се надявал тъкмо на това и дали то не му е било обещавано от неговите привърженици в Константинопол? Дали не тъкмо поради това хронистът е употребил израза „излъган в надеждите си“? Така или иначе, той установил, че градът бил грижливо приготвен за отбрана. Тогава той се оттеглил в един от извънградските императорски дворци – Евдомон, и поискал преговори.

Ходът и резултатите от тези преговори са били предмет на много изследвания. В случая е важно да се подчертае, че след продължителни разговори двете страни си размени-

ли подаръци и се разделили мирно, но „без да постигнат съгласие по въпросния мир“. Спори се дали Симеон получил титлата василевс от Николай Мистик или само благословията му. По-сигурно изглежда предположението, че на претенциите за директен достъп до престола ловкият дипломат Николай Мистик предложил брак между Константин VII и дъщерята на Симеон. В новата ситуация българският владетел не е имал друг избор. А и това му давало възможност да получи титлата василеопатор (баща на василевса), след което можел да стане съимператор на зет си и дори император. Тъкмо такава кариера направил малко по-късно Роман Лакапин, омъжвайки дъщеря си за Константин VII. Патриарх Николай Мистик си давал сметка за подобно нежелателно от византийска гледна точка развитие на събитията. Предимството на този план било, че изпълнението му се отлагало до навършване на пълнолетие от императора, а дотогава е могло да се разчита на промени. Двете страни се разделили, но Симеон не бил доволен, тъй като директната цел му убягнала и трябвало да се чака.

А работите наистина се променили не в негова полза. По настояване на Константин VII отстранената от двореца през 912 г. майка Зоя била върната обратно през 914 г. и не се забавила да вземе управлението в свои ръце. Регентството било отстранено, Николай Мистик бил заставен да се грижи само за Църквата, а новото регентство било със-

тавено от близки на Зоя. Едно от неговите решения било отмяна на уговорката за брак между Константин VII и Симеоновата дъщеря. Така бил ликвидиран и вторият път на Симеон към престола на василевсите. Оставал само един – войната. Той я започнал през 914 г. и я водил до самата си смърт през 927 г.

Идеята на Симеон да застане начело на Византия и да създаде една българо-византийска империя на Балканския полуостров или на цялата територия на Византия не била нито амбиция, нито каприз. Тя не била и нещо ново за българската политическа мисъл. До тази идея дошъл хан Крум след четирикратни предложения за мир, които Византия отхвърлила. В този смисъл кампанията на Симеон е продължение на политиката на антивизантийската прабългарска групировка, според която империята никога няма да приеме искрено мирното съжителство, тъй като във Византия смятали, че земите на България са част от нейната територия и рано или късно трябва да бъдат върнати обратно. Дори след покръстването, когато било възхвалявано сближаването и духовното братство между двата народа, тази идея не била забравена. Бидейки приближен до висшите византийски среди в Константинопол по време на учението си, Симеон добре трябва да е познавал тези схващания и сам ще е дошъл до мисълта, че конфликтът може да се реши, ако на византийския престол застане представител на българската династия.

Когато двата мирни пътя към престола пропаднали и Симеон се опитал с война да застави империята да приеме един от тях, той избрал актуални за неговото време християнски символи, за да изтъкне правата и претенциите си. Върху оловните печати, скрепяващи кореспонденцията му, се титулува „миротворен василевс“, „победоносен василевс“, „в Христа василевс на ромеите“. В едно от писмата си до патриарх Николай Мистик се сравнява с Мойсей, избавил като него народа си от зло. Но зад християнската форма и образи е стояла старата прабългарска идея за премахването на византийското политическо присъствие на Балканския полуостров чрез овладяването на столицата. От същото писмо се разбира, че като мотивирал своите враждебни действия срещу Византия, Симеон написал, според преразказа на Николай Мистик, че „ние след подвизите на пратците и отците се ползваме от трудовете им“. В отговора си патриархът уместно му забелязва, че с позоваването на отците Симеон не е прав, тъй като именно неговият отец

Оловен печат на Симеон, василевс на ромеите

се трудил много за мира между българи и ромеи. Но той пропуска да засегне въпроса за праотците. Тук Симеон без съмнение ще е имал предвид своите езически праотци и преди всичко Крум, който е истинският автор на българската универсалистка идея. Симеон се показал като негов достоен наследник и в този смисъл може да се нарече „последният прабългарин“. Той не успял да осъществи плана си, но дори само опитът за реализацията му позволява той да бъде определен като най-високата политическа цел, която България си поставила през Средновековието.

Прабългарската старина ще е била на почит и в Симеоновото семейство. Двама от синовете му отвория брак – Йоан и Вениамин – се

обличали в българско облекло, т. е. в традиционното за прабългарите облекло. Вениамин, наречен в друг извор Боян, умее да се превръща във вълк и всякакво друго животно. Това сведение се приема като доказателство за практикуване на обред, близък до шаманството. Йоан и Михаил, син на Симеон от първия му брак, скрепявали писмата си с оловни печати, върху които се титулуват с тюркската титла за престолонаследник – багатур кана ир்தхин (багатур, бъдещ хан). В обстановка, в която част от българското общество не приемало новото сближаване с Византия, старите прабългарски титли се оказали красноречива форма на антивизантинизъм, напомняйки за някогашните езически времена.

4. Българите в Хазарския каганат

Хазарите са племе, което някои византийски и арабски хронисти сближават с българите по отношение на произход и език. Според Михаил Сирийски те получили името си от предводителя си Хазариг, който бил брат на Булгар. Някога те, заедно с третия си, неназован по име брат живеели във Вътрешна Скития, при проходите на планината Имаон, откъдето потеглили на запад. Булгар достигнал до Дунав и получил земя за поселване от византийския им-

ператор Маврикий. Другите двама братя останали в земята Берзилия и по-късно се нарекли хазари.

В началото на VII в. хазарите обитавали степните земи между прохода Дербент и долното течение на Волга. Подобно на прабългарите, те били включени в рамките на Западнотюркския каганат, но били почти самостоятелни и упражнявали контрол върху съседните племена и съюзи. Техен васал бил предводителят на Царството на хуните. Още

тогава хазарският вожд носел титлата каган като знак за връзка и равенство с кагана на тюрките. Процесът на формиране на Хазарския каганат завършил с присъединяването на земите на Велика България.

Първоначално центърът на каганата се намирал на територията на днешен Дагестан. През първата половина на VIII в. хазарите водили войни с арабите, които се опитали да нахлуят в Европа през Кавказ. При едно от проникванията си северно от планината те завладели намиращите се там градове и принудили хазарите да преместят центъра на каганата в най-долното течение на Волга, където била изградена столицата Атил (Итил). След оттеглянето на арабите хазарите нямали сериозни политически противници в Източна Европа. Каганатът поддържал приятелски отношения с Византия. Двама византийски императори — Юстиниан II и Константин V Копроним — имали за съпруги хазарки. Византийско-хазарският съюз се запазил и през IX в. и бил насочен срещу засилващото се древноруско княжество, което на свой ред предявilo претенции за политически контрол над Източна Европа. Съседството на каганата с две големи държави — Арабския халифат и Византия — и стремежът на хаганите да осигурят независимост на държавата и от двете политически сили подтикнали хазарската аристокрация да приеме юдаизма. Налагането му станало в началото на IX в. по времето на кагана Булан. То било съпроводено с размирици, които принудили

част от хазарите, наречени кабари, да се присъединят към маджарите, които по това време обитавали областта Леведия между Дон и Днепър. Значителна роля за отслабването на каганата имали нашествията на тюркските племена от т. нар. втора вълна — печенеги, узи и кумани. Те се заселили в северните му области и станали причина за опустошаването на тамошните земи. Разпадането на каганата било причинено в крайна сметка от русите. През 965 г. те превзели столицата Атил и важната крепост Саркел на р. Дон. Към средата на XI в. хазарите окончателно напуснали историческата сцена. За техни потомци днес се смятат караимите в Крим.

Хазарският каганат бил централизирано военно-племенно обединение начело с каган. Негови непосредствени помощници според традиционното за тюрките управление били две лица, носещи титлите бек и шад. След неуспешните войни с арабите през първата половина на VIII в. властта на кагана постепенно преминала в ръцете на неговия пръв помощник, който през VIII в. се наричал шад, а през IX–X в. — бег (бак) или каган-бег. Той командвал войската и фактически управлявал каганата. Самият каган се считал за върховно лице, но нямал реални политически и управленски функции. Тази особена система на дувластие е най-характерната особеност в държавното устройство на Хазарския каганат. Някои автори предполагат, че бегът бил представител на българската аристокрация, която поради

количественото преобладаване на българите сред останалите етнически групи успяла да се наложи в управлението на държавата.

Според писмените източници присъствието на българите в каганата било наистина значително. Най-големият Кубратов син Батбаян останал в своята земя заедно с подчиненото си население и започнал да плаща данък на хазарите. След разселването на братята му на територията на някогашната Велика България останало и друго българско население, което било включено в каганата. Фактически именно с присъединяването на земите на Велика България завършил процесът на създаването на Хазарския каганат. Така са схващали въпроса самите хазари. В писмото на хазарския цар Йосиф до арабския сановник от еврейски произход Хасдай ибн Шафрут се казва: „В страната, в която сега живея, са живели преди в-н-н-три (уногундури). Нашите предци хазарите са воювали и срещу тях. В-н-н-три били по-многочислени, тъй многочислени, както пясъкът в морето, но не могли да устоят пред хазарите. Те оставили земята си и избягали, а тези (хазарите) ги преследвали, докато не ги настигнали до реката на име Дуна (Дунав).“ Съпоставено със сведенията на византийските хронисти, това известие преувеличава ролята на хазарите за гибелта на Велика България, но признава, че началото на хазарската история започва с разселването на българите.

През VIII–IX в. липсват споменавания за българите. Едва през

X в. те отново се появяват в писмените източници. Арабските хронисти ги споменават като част от племената, населяващи Хазарския каганат. Византийските и руските източници ги представят като самостоятелна политическа сила. Според император Константин VII Багренородни тяхната земя се наричала Черна България, която можела да воюва с хазарите и е посочена като независима от Хазария. В договора между киевския княз Игор и Византия от 944 г. е записано задължение на русите да не позволяват на „черните българи“ да нападат Корсунската страна, т. е. византийските владения в Крим с център град Херсон. В това известие става дума за потомците на Батбаян, които живеели в района на Кубан, някогашната Велика България, и в началото на X в. владеели Таманския полуостров и контролирали Керченския пролив. Вероятно преди 944 г. те вече нападали или заплашвали областта на Херсон. Своята самостоятелност черните българи дължали на отслабването на Хазарския каганат, което им позволило да водят независима политика. Предполага се, че след падането на хаганата част от тях потърсили убежище в Кавказ, а техни потомци са живеещите днес там балкарци.

Значителна информация за българите предлагат данните на археологията. Материалната култура на територията на Хазарския хаганат се означава като Салтово-Маяцка култура по името на Салтовския некропол и Маяцкото градище. Тя се да-

тира традиционно от средата на VIII в. до средата на X в. Нейната основна отличителна черта е, че принадлежи на уседнало земеделско-скотовъдно население. Създаването на Хазарския каганат способствало за създаване на политическа стабилност в Източна Европа и за преход към уседналост на племената, които след хунското нашествие водели полуномадски начин на живот и се занимавали изключително с екстензивно скотовъдство.

Наименованието Салтово-Маяцка култура не е точно, тъй като двата епонимни паметника характеризират само една от четирите групи гробни паметници, установени досега. Те са оставени от четири различни групи население. Същинската салтово-маяцка група се разполага в северните лесостепни покрайнини на каганата. За нея е характерно погребване чрез трупополагане в катакомби - кръгли куполовидни камери, издълбани в земята, където често били извършвани по няколко погребвания. Тя принадлежи на аланите — съюзно на хазарите население, преселено от Северен Кавказ в периода на хазаро-арабските войни. Втората група население погребвала чрез трупоиъгаряне в ямки и урни. Често наблизод горелите кости били устройвани тайници, в които били заравяни гробни дарове — оръжие и конско снаряжение. Тя се разполага в горното течение на Северски Донец и в района на Новорусийск. Трупоиъгарянията в ямки се отдават на население от тюркски произход, преселено от Азия ве-

роятно при разширението на Западнотюркския каганат, а тези в урни — вероятно на потомци на население от съседните гористо-степни райони. Третата група население погребвала мъртъвците чрез трупополагане под ниски могили. Гробните ями били оградени с тесни канавки, очертаващи символично жилище с четириъгълна или овална форма. Тези гробове се разполагат по левия бряг на най-долното течение на Дон и съседните степи край реките Сал и Манъч. Смята се, че те принадлежат на същинските хазари.

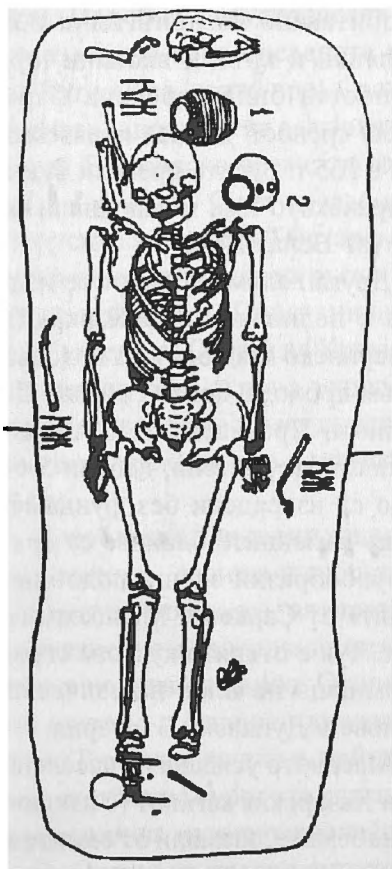
Четвъртата група гробни паметници се разполага в степните райони на хаганата. Представена е от трупополагания в обикновени четириъгълни ями. Скелетите са ориентирани по-често на северозапад-запад и по-рядко на север-североизток. Те са открити в средното течение на Днепър, в басейна на Северски Донец, по десния бряг на Дон, в Крим и Северното Предкавказие. Първият некропол е проучен при селището Зливки, Донецка област (Украйна), поради което понякога цялата група некрополи се обособява като зливкински тип. Те се означават още като степен вариант на Салтово-Маяцката култура и се свързват с българите в състава на Хазарския каганат. Вече са известни самостоятелни некрополи или отделни гробове от тази група и на територията, заета от катакомбните (алански) некрополи. Териториално и количествено тези гробни паметници превъзхождат останалите три групи, взети заедно, и показват, че най-мно-

гобройната група население в хаганата били българите.

Погребалният обред на българската група некрополи се характеризира – освен с ориентацията на скелетите – със следните особености. Гробните ями са средно дълбоки, на дъното им понякога били навърляни въглени или постилан слой камъш. Мъртвите били полагани по гръб, с опънати крака и ръце. В Крим поради особеностите на терена и под влияние на по-стара местна традиция били изграждани камери от плочести камъни. През X в. започ-

нали да се използват дървени ковчези или рами без капак. При някои мъртвци били вземани мерки за обезвреждаването им поради поверието, че могли да навредят на живите. Те се изразяват в послесмъртно разбъркване на анатомичния порядък на костите или в изваждане на отделни кости или части от скелета. В качеството на попълна храна към откъдния свят били поставяни късове месо от кон, говедо, овца, свиня и порядко – цяло животно. В гробовете на жени се откриват предимно накити – обеци, гривни, пръстени, амулети, в гробовете на мъже – оръжие и конско снаряжение. В сравнение с другите етнически групи мъжете-воини у българите били погребвани предимно с набор от три оръжия – сабя, копие и лък (у аланите – сабя, бойна брадва и лък). Проследява се сравнително еднакво социално положение на погребаните. Липсват гробове с необичайни размери и устройство или с богат инвентар. В краниологическо отношение погребаните от зливкинската група принадлежат към брахикрания тип (късоглави). В зоната на катакомбните некрополи са фиксирани мезокрани и долихокрани, които свидетелстват за смесване между двете етнически групи. Установени са случаи на изкуствена деформация на черепа и на реални и символични трепанации.

По-голямата част от селищата на българите били неукрепени, създадени на мястото на сезонни скотовъдни станове или близо до тях, и се разполагали обикновено по бреговете на реки. Площта им възлиза

Гроб от некропола при Зливки, Донецка област, Украйна

от няколко десетки до няколко стотици декара. Рядко в съседство с по-големи неукрепени селища се изграждали землени укрепления. Някои от тях датират от времето на скитите, но в VIII–X в. били поправени чрез допълнително насипване на валове и удълбочаване на рововете.

В стратегически важните места на Хазарския каганат се издигнали каменни крепости, чието строителство и обитаване се свързва с българите. На десния бряг на р. Дон при днешната станица Цимлянская през VIII в. била издигната здрава крепост, изградена от големи варовикови блокове (дн. Правобережно Цимлянско градище). Стените, дебели 4 м, са изградени без фундамент. Населението в нея използвало вкопани в земята юрти, отоплявани с огнища. Много кости от риба в жилищата и вън от тях свидетелстват за честата консумация на тази храна. Крепостта се превърнала в голям занаятчийски център – намерени са инструменти за обработка на желязо, както и много железни изделия. При неизвестни обстоятелства около началото на IX в. тя била опожарена, разрушена и изоставена. Новият охранителен пункт на речния брод бил изграден на срещуположния ляв бряг на реката (дн. Левобережно Цимлянско градище). За тази цел по молба на хазарите между 834 и 837 г. византийският император Теофил изпратил инженера Петрона. Крепостта била изградена по византийски план във вид на четириъгълник с размери 186 x 126 м, разделен на две половини. Строител-

ната техника и материалите са местни. Стените, дебели 3,75 м, били иззидани направо върху повърхността, без основи, от квадратни тухли с размери, различни от тези на византийските тухли. Върху тях преди изпичането били надраскани специфични знаци, познати и от други паметници на Салтово-Маяцката култура. В двете части на крепостта живеели различни етнически групи: в източната – гарнизонът, наброяващ според Константин Багренородни 300 войници, които, изглежда, били набирани сред печенегите, в западната – местното българско население. То обитавало четириъгълни полужемлянки и кръгли вкопани юрти. Крепостта била наречена Саркел („бяла крепост“). След превземането ѝ в 965 г. русите превели буквално иранското име и започнали да я наричат Белая Вежа.

Друга голяма крепост се издигнала в подножието на Кавказ (дн. Хумаринско градище), на подстъпите към прохода, който свързва Централното Предкавказие с Абхазия. Крепостните ѝ стени, дебели 5–6 м, също са изградени без фундамент. Върху каменните блокове са връзани рунообразни знаци, подобни на знаците от Саркел и Маяцкото градище. Тук е открита култова сграда, напояща по план на езическите храмове в Дунавска България.

Масовото усядане на населението на Хазарския каганат (с изключение на земите, заемани от самите хазари) довело до заселването на някои от крайбрежните крепости и градове, разрушени още по време на

хунското нашествие в края на IV в. В повечето случаи тези градове не били отново укрепявани, а само частично заселвани. Хазарският каганат не разполагал с флот и поради това старите пристанищни центрове се превърнали в обикновени рибарски селища. На Таманския полуостров сравнително добре са проучени останките на Фанагория. Преустройствата, извършени там през VIII–X в., се изразили в леки каменни градежи, издигнати върху останките на античния град. Тесните улици били периодично застиляни със слоеве от животински кости и керамични фрагменти. Подобни преустройства били извършени и на съседната крепост Гермонаса, която през Средновековието започнала да се нарича Таматарх. В хазарско време тя се наричала Самкерц. След превземането ѝ русите я нарекли Тмутаракан – център на едноименното руско княжество през XI в. Пристанищният град Сугдея (дн. Судак) на Кримския полуостров бил отново укрепен с нова крепостна стена, но пристанището в хазарско време не функционирало.

Преобладаващият тип жилище в обикновените селища и крепостите била полуземлянката – четириъгълно помещение, вкопано в земята, със стени и покрив от дърво. Отопляването ставало с огнище или каменна печка. Този тип жилище най-добре съответствал на суровите климатични условия на източноевропейските степи. Отглас от традиционното номадско преносимо жилище – юртата, са наземните и вкопани жилища

с кръгла форма. Те са характерни за южните райони, където, изглежда, навиците от стария бит са били по-трайни. В разкопаните части на Правобережното Цимлянско градище например са открити само останки от юрти. В крайбрежните райони, където през зимата климатът бил по-мек и имало изобилие от камък, се строели предимно наземни жилища от едно или две четириъгълни помещения. В Северен Кавказ от камък били изградени наземни юртообразни постройки.

Дали българите са имали облекло, различно от това на останалите етнически групи и специфично само за тях, е неизвестно. Модата на женските накити и тоалетни принадлежности – обеци, пръстени, гривни, мъниста, метални огледала, пинсети и тоалетни кутийки – била обща. По-знатните воители носели като отличителен белег колан, украсен с бронзови или сребърни апликации. Подобни колани са известни у аланите и хазарите. Общи били различните видове оръжия и детайли от конската амуниция. Глинените съдове също не носят етническа окраска, тъй като били използвани от всички етнически групи. Но докато на аланската гърнчарска традиция принадлежат трапезните съдове с излъскана повърхност и украса, на българската се приписват гърнетата за приготвяне на храна, украсени с врязани прави и вълнообразни линии. Напоследък се предполага, че този тип съдове са се появили най-рано в Крим, в края на VII – началото на VIII в., и че оттам са се раз-

пространили в другите части на ханганата. Решението на въпроса не е окончателно. То се усложнява от факта, че тази керамика се появява почти едновременно в различни, отдалечени една от друга части на Средна и Източна Европа – Аварския каганат, Първото българско царство и Хазарския каганат.

Специфичен детайл от изобразителните паметници на Хазарския каганат са рисунките-графити на конници. Те са надраскани върху меките каменни блокове на Маяцкото градище, върху тухли от Саркел или върху костени предмети от различни места. Най-често представяните

фигури са конник, кон и елен, порядко птици и риби. Изображението на конник от Маяцкото градище с ритуалния жест на дясната ръка и двете ленти на шлема може да се определи като изображение на владетел. Неговите аналогии се откриват далече на изток в района на Алтай и сред паметниците на Първото българско царство.

След падането на Хазарския каганат част от българите, изглежда, се смесили с новодошлите източни племена печенегите, узи и кумани. Друга част се оттеглила на север, потърсвайки сигурност в древноруските княжества.

5. Волжките българи

Приемник и продължител на българската държавна традиция в Източна Европа била държавата на волжките българи, създадена в района на вливането на р. Кама във Волга и поради това се нарича Волжка или Волжко-Камска България. Някои автори погрешно свързват нейното основаване с групата на втория Кубратов син Котраг. Вероятно отделни прабългарски групи са се придвижили към Волга още след падането на Велика България или са живеели там като самостоятелна група, отделена от основния прабългарски масив. Свидетелство за това са откритите напоследък в района на гр. Самара два могилни гроба със златни монети на император Ира-

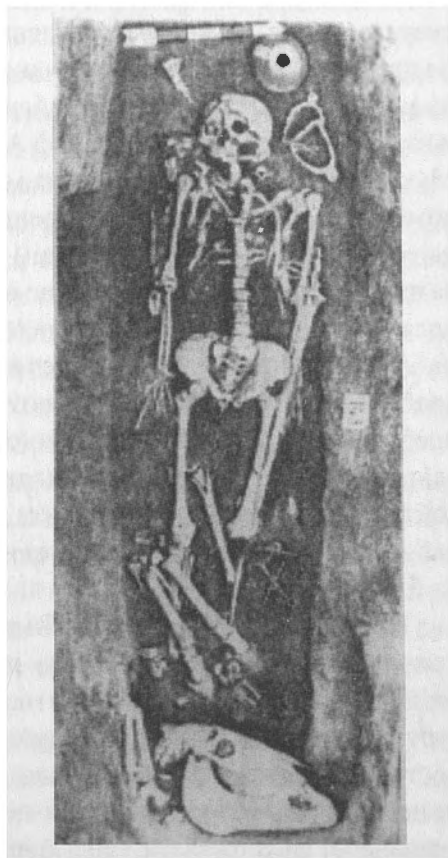
клий и сина му Ираклий Константин (613–641). Решаващо значение имали българите-преселници от района на Северен Кавказ през първата половина на VIII в. Тяхното оттегляне на север станало във връзка с хазаро-арабската война от 735 г. Арабският полководец Мерван успял да нахлуе в Хазария през кавказките проходи и да проникне дълбоко на север до земята на буртасите – угрофинско племе, което по-късно се сочи като съсед на волжките българи. Мерван следвал пътя по десния бряг на Волга и вероятно именно тогава, бягайки от арабската войска, значителна маса българи и племена от българската група проникват до средното течение на реката. Доско-

ро техните следи от VIII в. оставаха неизвестни. Предполагаше се, че те са водили подвижен начин на живот и не са създали постоянни селища и некрополи. Едва напоследък в района на гр. Самара, при големия завой на Волга, бяха открити група гробни паметници, които се датират в VIII в. и се приписват на прабългарите, означаващи като паметници от Новинковски тип. Това са гробове с трупополагане под ниски могили. Скелетите са ориентирани предимно в сектора север–изток. Гробният инвентар съдържа коланни украшения, накити, оръжие, оръдия на труда, глинени съдове. Някои от предметите имат точни аналогии в южните степни райони и показват, че тази група население е поддържала тесни връзки със сродниците си от старите земи.

През IX в. придвижващите се на север прабългари достигнали района, където Кама се влива във Волга, и започнали да изоставят навиците на подвижния начин на живот. Този процес бил ускорен и от контактите им с местни уседнали племена от угрофински произход. Докато в най-ранните доислямски паметници, какъвто е Болше-Тарханският некропол, почти липсват следи от местно население, в по-късните (Танкеевски некропол) се наблюдава силното му присъствие. То се изразява изключително в полагането на предмети като гробен инвентар – главно глинени съдове, – изработени в стила на местната традиция. По отношение на погребалния обред бил възприет обредът на прищълците, които се изя-

вили като по-активната страна в асимилационния процес.

Консолидирането на новодошлите и местни племена в обща държава започнало през IX в., но подробности за този процес липсват. От по-късни сведения може да се разбере, че съперничеството между по-значителните племена забавяло създаването на единна и силна държава. Ето защо в първия век от съществуването си Волжка България била зависима от Хазарския каганат. В началото на X в. начело стоял владетелят Алмуш (Алмас). Неговият син бил заложник в хазарската сто-

Гроб от некропола при Болшие Тархани, Татарстан, Русия

лица Итил, а дъщеря му била взета насилно за жена на кагана. След нейната смърт каганът поискал сестра ѝ, но Алмуш отказал, омъжвайки я за Аскал – един от тримата първенци в държавата, предводител на племето ескел (есегел). Това била решителна стъпка за демонстриране на независимост. Разграничавайки се от кагана, той приел тюркската титла елтебер. Алмуш потърсил и външна подкрепа и я намерил при арабите – традиционни врагове на хазарите. Още преди това приел мюсюлманството вероятно под влияние на мюсюлманите в столицата Итил и като мярка за разграничаване от юдейската религия на хазарския каган. Българското пратеничество заминало за Багдад в 921 г. през Средна Азия и изложило пред арабския халиф Ал Муктадир молбата на Алмуш да му помогне да построи крепост „срещу царя на юдеите“ (хазарския хаган) и да изпрати мисионери за налагане на исляма. През 922 г. в резиденцията на Алмуш пристигнало отговорно арабско пратеничество. Неговото пребиваване е подробно описано от секретаря му Ахмед ибн-Фадлан, който е оставил най-достоверните и най-детайлните сведения за волжките българи.

Приемането на исляма било важна стъпка за обединяването на различните племена в единен етнокултурен масив с българско народностно съзнание. То съдействало и за нарастване на политическата независимост на държавата. След превземането на хазарската столица Итил от русите през 965 г. Волжка

България станала независима държава и започнала активна външна политика. Намирайки се в пресечната точка на пътищата от древноруските княжества към Средна Азия и от Черно море и Кавказ към Урал, тя се превърнала във важен политически и икономически фактор в Източна Европа. След оттеглянето на русите волжките българи поставили под свой контрол речния път по Волга и степния сухоземен път от Европа към Азия. На левия бряг на реката, близо до останките на бившата хазарска столица или в нейните рамки, бил основан град Саксин, в който живеела голяма българска колония. Каспийско море, наричано до X в. Хазарско море, е наречено от автора на първия тюркски речник Махмуд Кашгарски Българско море. Около 970 г. група българи-мюсюлмани, наречени в източниците билери, се преселили в Унгария и основали на брега на Дунав град Пешт – бъдещият Будапеща. Техните следи се проследяват до XIV в.

Волжка България поддържала активни взаимоотношения с Киевска Русия и североизточните руски княжества. След падането на Хазарския каганат двете държави си съперничели за политическо и икономическо лидерство в Източна Европа. Тесните връзки между тях породили легенди за много ранни контакти между българи и руси. В Никоновската летопис е отбелязано, че легендарният Кий, основател на Киев, предприел поход срещу „волжките и камските българи“. Първите действителни контакти датират от 985 г.

Киевският княз Владимир организира поход срещу българите и извоюва победа, след която между двете страни бил сключен мирен договор. На следната 986 г. в Киев пристигнали български пратеници, които убеждавали княз Владимир да приеме исляма. През XI в. отношенията между двете страни били подчинени на взаимноизгодните търговски операции. През 1006 г. българско пратеничество пристигнало в Киев с много дарове и молба да им бъде разрешено да търгуват в градовете по Волга и Ока. Руските търговци получили от своя страна разрешение да търгуват в столицата Болгар. През 1024 г. Суздалското княжество било спасено от глад благодарение на доставената по Волга пшеница от Волжка България. Търговията с русите процъфтявала през следващите десетилетия чак до 1088 г., когато български търговци били бити и ограбени в град Муром. На молбата им до руските князе Олег и Ярослав да се вземат мерки за тяхната сигурност не било обърнато внимание. В отговор българска войска превзела и ограбила Муром, а околните села били опожарени. През 1107 г. българите обсадили град Суздаль, но претърпели поражение.

Българо-руските отношения се активизират през XII в. във връзка с образуването на Владимиро-Суздалското княжество. Двете съседни държави си оспорвали правото на контрол върху търговските пътища. Първото сериозно сблъскване е датирано от руските летописи в 1120г. Повод било отравянето на куман-

ския вожд Аепа от българите. Княз Юрий Дългоруки, женен за дъщерята на Аепа, им нанесъл голямо поражение. През 1172 г. княз Андрей Боголюбски изпратил войска срещу българите, която превзела един град и няколко села. Две години по-късно Андрей Боголюбски бил убит чрез заговор, в който участвала и неговата жена-българка поради злините, които преди това били сторени на нейните сънародници. През 1184г. русите неуспешно обсаждали „Великия град“ – столицата на Волжка България. Взаимни нападения, съпроводени с разоряване на градове и села и отвлечане на пленници, са отбелязани от руските летописи до навечерието на монголското нашествие. В същото време има сведения за мирни контакти, изразяващи се в заселване на българи-търговци в погранични руски градове и на руски майстори-занаятчии в българската столица. През зимата на 1229 г. българското жито, доставено с кораби по Волга и Ока, спасило русите от гладна смърт, а великият княз Юрий Всеволодович получил личен дар от 30 крини жито. Тази решаваща помощ била повод да се сключи мирен договор за 6 години, според който на търговците от двете страни се давало право да търгуват свободно и се разменяли пленниците.

Мирните отношения между българите и североизточните руски княжества били краткотрайни. Още през 1223 г. монголо-татарите победили руско-куманската войска при р. Калка и поставили началото на завладяването на Източна Европа.

Волжка България била покорена през 1236 г. от монголска войска, командвана от хан Бату (Батий). Столицата Болгар (Булгар), наречена още „Великия град български“, била превзета и опожарена. Българските земи били включени в западния дял на Монголската империя, обособена като самостоятелно владение – улус, управлявано от Чингисхановия син Джучи и известно още под името Златна Орда. Непосредствено след оттеглянето на монголите местните князе обявили своята независимост, което станало причина през 1240 г. за повторното покоряване на столицата. Българските вождове Баян и Джикю обещали да се покоряват и надарени богато, се върнали в земите си. И други първенци запазили владенията си, но станали васали на Златната Орда. Част от населението не приело монголската зависимост и емигрирало, отделни български групи се озовали чак в далечна Норвегия.

През втората половина на XIII в. столицата Булгар се превърнала в един от важните градове на Златната Орда. Там са намерени екземпляри от най-ранните сребърни и медни монети, сечени от Ордата. Били издигнати няколко големи обществени сгради и бани. Според източници от онова време градът е наречен „златен трон“ поради факта, че там се намирала лятната резиденция на хан Бату, и се издигнал до втори по значение център на Ордата след столицата Сарай. През XIV в. значението му намалява, а след превземането и опожаряването му от ру-

сите през 1431 г. постепенно бил изоставен. Като нов център се издигнал град Казан – център на Казанското ханство, присъединено през XVI в. към Русия.

Етническият състав на Волжка България до X в. бил разнороден. Арабски източници съобщават за три основни племена – берсула, есегел и булгар, към които други източници прибавят племената сван и баранджар. Племето берсула се свързва със страната Берсилия и берсилите в земите около Каспийско море. Името на племето сван се транскрибира като суваз-сувар (савир) и се приема за предшественик на днешните чуваши. Името баранджар се свързва с града Беленджер, превзет от арабите по време на войните срещу хазарите през първата половина на VIII в. Тези племенни наименования още веднъж потвърждават предположението, че основният състав на дошлото от юг население е живеел първоначално в района на Кавказ и Каспийско море. След X в. се налага общото име българи. В арабски източници е употребено името нукрат булгар – сребърни българи. С това име волжките българи са споменати в някои руски летописи.

Основа на стопанството на Волжка България било земеделието. Арабският автор Ибн-Русте пише по този повод: „Българите са народ земеделски и отглеждат всякакви видове зърно: пшеница, ечемик, просо и други.“ От своя страна Ибн-Фадлан добавя: „Храната им е просо и конско месо, но и пшеница и ечемик

в голямо количество, и кой каквото посее, го взема за себе си.“ Пшеницата заедно с меда били продукти, давани в качеството на данък на владетеля. Сведенията на Ибн-Фадлан се отнасят за началото на Х в. и показват, че още в ранния период от историята си населението на Волжка България се занимавало изключително със земеделие. Редица съвременни изследвачи специално са отбелязвали слабите следи от номадски бит в най-ранните археологически паметници. Стопанският просперитет на държавата обаче се дължал на търговията. Поради специфичното си географско положение българските земи притежавали редки експортни стоки, търсени и високо ценени в ислямския свят. Освен това кръстовищното място на държавата било удобно за посредническа търговия. Не случайно Ибн-Фадлан отбелязва: „У тях има много търговци.“ Общността на религията давала на българските търговци предимства и достъп до пазарите на големите средноазиатски градове. Съществувал оживен търговски път от столицата Булгар до Хорезм. Арабски автори дават подробни сведения за състава на експорта. Сред най-ценните стоки били кожата от бобър, белка, лисица и заек, както и кожи от домашни животни. Изнасяли се още овце и рогат добитък, орехи, стрели, кожени шапки, солена и сушена риба, рибешки клей и прочутите обувки от юфт, наричани в Средна Азия „булгари“. Някои от тези стоки – ценни дивечови кожи и овце – идвали от русите, тюрките (огу-

зите) и северните „дивии“ племена вис и йура и чрез българско посредничество намирали пазари на изток. Още в началото на Х в., през царуването на Алмуш, била възприета паричната система на Арабския халифат и били отсечени първите собствени монети. Това позволявало на българските търговци да намират за своите стоки купувачи във всички части на необятната държава.

Характерна черта от устройството на Волжка България е обособяването на големи поселищни центрове, наричани с някои уговорки градове. Още през Х в. съществували два града – Болгар и Сувар, – които си съперничели и за известно време сечели собствени монети. Традиционно се приема, че единствена столица на държавата е бил Болгар, разположен на левия бряг на Волга недалеч от вливането на Кама. Напоследък бе издигната теза за отъждествяването на Болгар с Биляр (Буляр), днешното Билярско градище, разположено на около 50 км източно от реката. Според компромисната теза Болгар на брега на Волга е бил столица до средата на XII в., след което неговите функции поел Биляр, наричан в източниците „Великия град“. Тези три главни града имали укрепления от землени валове и ровове. Обществените сгради – джамии, мавзолеи, бани и кервансараи – били изградени от дърво или от тухла и камък. Масово строителство на такива сгради било предприето в Болгар към средата на XIII в., когато за кратко време станал резиденция на хан Бату.

Преобладаващият тип селища се разполагали обикновено край постоянни водоизточници. Много от тях били изградени върху естествено укрепени площадки, чиято достъпна част била защитена с ров и вал. В централната част на държавата били издигнати землени укрепления, които се тълкуват като своеобразни замъци – седалища на местни първенци. В тях при нужда околното население могло да намери приют и защита, особено през годините на българо-руските вражди. Отделни уязвими участъци от границата били укрепявани със землени валове, някои от които достигат дължина 9 км. Според един арабски хронист през зимата българите живеели в дървени жилища, а през лятото – в юрти от плът. Ибн-Фадлан отбелязва, че всички българи живеели в юрти и дори дворецът на българския владетел Алмуш бил юрта, но много голяма – побирала 1000 души, застлана с арменски килими и по средата ѝ бил разположен трон, покрит с византийски бродат. След Х в. според арабски източници волжките българи живеели в дървени къщи. Тези сведения се потвърждават от разкопки в Болгар и Биляр.

Сред другите дялове на материалната култура на първо място трябва да се отбележат данните за облеклото. Според арабски сведения българите носели дълга върхна дреха, подобно на хазарите, печенегите и огузите. Ибн-Фадлан твърди, че всички носели шапки („каланис“). Характерна част от облеклото били кожените ботуши, известни на изток

с името „българи“. Изобщо основните елементи на облеклото имали специфични етнографски особености. Широко разпространено било нападателното и предпазно въоръжение. Ибн-Русте пише по този повод: „Българите яздят на коне, носят ризници и имат пълно въоръжение.“ Тази информация се допълва от археологическите находки. На много места са открити мечове, саби, ножове, кинжали, бойни брадви, копия, стрели, останки от колчани. Добре било развито грънчарството. В богатата керамична колекция от съдове се проследяват няколко грънчарски традиции – резултат от преселвания на етнически групи и от търговско-политически контакти: местна уралско-камска, салтовска, средноазиатска. Засвидетелствани са производствени съоръжения за обработка на черни и цветни метали. При разкопки са открити разнообразни накити от злато, сребро и бронз. До Х в. формата и технологията на металните и костени предмети имат точни аналогии в културата на Хазарския каганат. След приемането на исляма рязко се засилило влиянието на материалната култура от мюсюлманска Средна Азия.

В продължение на повече от три века волжките българи създавали политическа стабилност и икономически просперитет в граничната област между Европа и Азия. Тяхната история оставила траен спомен. Част от днешното население на Република Татарстан в Руската федерация се смята за техен законен потомък.

ЛИТЕРАТУРА

Част първа. ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО VII ВЕК

Извори

1. Гръцки извори за българската история т. II (Прокопий Кесарийски, Менандър).
2. *Егишз.* О Вардане и войне армянской. Ереван 1971.
3. *Каланкатуаци М.* История страны Алуанк. Ереван 1984.
4. Латински извори за българската история т. I (Анонимен хронограф от 354 г., Магнус Феликс Енодий, Йорданес, Павел Дякон).
5. *Патканов К.* Из нового списка географии приписываемой Мойсею Хоренскому. – Журнал Министерства народного просвещения ССХХVI (1883).
6. *Тер-Мкртчян Л. Х.* Армянские источники о Средней Азии V–VII вв. Москва 1979.

Произход и политическа история

7. *Артамонов М. И.* История хазар. Ленинград 1962.
8. *Божилев И., Димитров Х.* Протобългарика (Заметки по истории протоболгар до средината на IX в.). – *Byzantinobulgaria IX* (1995).
9. *Бурмов Ал.* Към въпроса за произхода на прабългарите. – Избрани произведения. т. I. София 1968.
10. *Бурмов Ал.* Въпроси из историята на прабългарите. – Избрани произведения. т. I. София 1968.
11. *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград 1979.
12. *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. Москва 1967 (II изд. 1994).
13. *Гюзелев В.* Произход и ранна история на прабългарите. – Лекции за следдипломна квалификация в Историческия факултет на СУ „Климент Охридски“. т. III. София 1979.
14. *Дечев Д.* Източно-германският произход на българското народностно име. – Годишник на Софийския университет, Историко-философски

факултет 22 (1926).

15. *Димитров Д. Ил.* Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна 1987.
16. *Добрев И.* Нови вести за прабългарите в панегиричната литература. – Старобългарска литература 11 (1982).
17. *Мерперт Н. Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань 1957.
18. *Рашев Р.* За произхода на прабългарите. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново 1993.
19. *Рашев Р.* Държавата на Ернах и неговите наследници. – Българите в Северното Причерноморие V (1996).
20. *Симеонов Б.* Произход, структура и значение на името българи. – Старобългаристика 1979, 3.
21. *Стоянов В.* Етнонимът „българи“. За българо-тюркските смешения. София 1977.
22. *Федоров А. Я., Федоров Г. С.* Ранние тюрки на Северном Кавказе. Москва 1978.

Култура

23. *Айбабин А. И.* Погребение хазарского воина. – Советская археология 1985, 3.
24. *Артамонов М. И.* Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. – Доклады Географического общества СССР 15 (1970).
25. Археология Украинской ССР. т. III. Киев 1986.
26. *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев 1991.
27. *Ваклинова М.* Погребение от епохата на Великото преселение на народите. – Проблеми на прабългарската история и култура. София 1989.
28. *Вернер Й.* Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат – хан на българите. София 1988.
29. *Засецкая И. П.* Культура кочевников южнорусских степей в гунскую эпоху. Санкт Петербург 1994.
30. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва 1981 (част първа, гл. I, автор А. К. Амброз).

31. *Рашев Р.* О возможности выделения самы ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. – Татарская археология 1998, 2 (3).
32. *Рашев Р.* Прабългарите през V–VII век. Велико Търново 2000.

Част втора. БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО НА ДУНАВ

Извори

33. *Бешевлиев В.* Първобългарски надписи (второ преработено и допълнено издание). София 1992.
34. Гръцки извори за българската история т. III (Деяния на Димитрий Солунски, Теофан Изповедник, Патриарх Никифор); IV (Анонимен Ватикански разказ, Неизвестен автор, Житие на Никифор от дякон Игнатий, Йосиф Генезий); т. V (Продължителят на Теофан).
35. *Гюзелев В.* Средновековна България в светлината на нови извори. София 1981.
36. *Дуйчев Ив.* Из старата българска книжнина. I. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство (второ попр. и доп. изд.). София 1943.
37. *Каймакамова М.* Българска средновековна историопис. София 1990.
38. *Каймакамова М.* „Именник на българските ханове“ – начало на българското летописно творчество. – Родина 1997, 1-2.
39. Латински извори за българската история т. II (Айнхард, Фулденски летописи, Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, Бертински летописи, Регинон).
40. *Москов М.* Именник на българските ханове (ново тълкуване). София 1988.
41. *Петров П., Гюзелев В.* Христоматия по история на България т. 1. Ранно средновековие VII–XII в. София 1978.

Политическа история (с приложения 1–3)

42. *Ангелов Д.* Образуване на българската народност. София 1971 (II изд. 1982).

43. Ангелов П. Българската средновековна дипломация. София 1988.
44. Андреев Й. Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. – Исторически преглед 1971, 4.
45. Андреев Й. Българските ханове и царе (VII–XIV в.). София 1987 (II изд. 1997).
46. Андреев Й. Още веднъж за т. нар. „хранени хора“ в първобългарските надписи. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново 1993.
47. Андреев Й., Лазаров И., Павлов П. Кой кой е в средновековна България (исторически справочник). София 1994 (II изд. 1998).
48. Атанасов Г. Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен 1999.
49. Бакалов Г. Българският средновековен владетел. Титулатура и инсигнии. София 1985 (II изд. 1995).
50. Баласчев Г. Първата словенска държава на Балканския полуостров. София 1927.
51. Бешевлиев В. За разнородната същност на първобългарите. – Плиска–Преслав 2 (1981).
52. Бешевлиев В. Прабългарски епиграфски паметници. София 1981.
53. Бешевлиев В. Първобългари. История. София 1984.
54. Благоев Н. П. Княз Крум. – Годишник на Софийския университет, Юридически факултет XXIX (1923–1924).
55. Боев Е. Още едно мнение за Онгъла. – Юбилейна научна сесия (Софийски университет. Факултет по класическа и нови филологии). София 1985.
56. Божилков Ив. Раждането на средновековна България. – Исторически преглед 1992, 1.
57. Божилков Ив. Седем етюда по средновековна история. София 1995.
58. Божилков Ив., Гюзелев В. История на средновековна България. София 1999.
59. Венедиков И. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София 1979.
60. Венедиков И. Медното гумно на прабългарите. София 1983.
61. Венедиков И. Прабългарите и християнството. Стара Загора 1995.
62. Владимиров Г. Управлението на Владимир-Расате – опит за критически коментар. – История 1997, 3–4.

63. *Войнов М.* За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. – Известия на института по история 6 (1956).
64. *Войнов М.* Промяната на българо-византийските отношения при цар Симеон. – Известия на института по история 18 (1967).
65. *Войнов М., Тъпкова-Заимова В.* България на Аспарух и България на Кубер. – Военно-исторически сборник 1982, 1.
66. *Георгиев П.* Титлата на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон. – Исторически преглед 1992, 8–9.
67. *Гюзелев В., Дражев П.* Славяни и прабългари в нашата история. София 1966.
68. *Гюзелев В.* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. – Исторически преглед 1973, 3.
69. *Гюзелев В.* Ичиргу-боилите в Първата българска държава (VII–IX в.). – ГСУ, ФИФ 65, 3 (1973).
70. *Гюзелев В.* Хан Аспарух и образуването на българската държава. – Военно-исторически сборник 1981, 2.
71. *Димитров Хр.* Болгария и хазары в VII–VIII веках. – Bulgarian Historical Review 1985, 2.
72. *Добрев П.* Прабългарите. Произход, език, култура. София 1991.
73. *Дуйчев И.* „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция. – Векове 1973, 2.
74. *Златарски В. Н.* История на българската държава през средните векове. т. I, част 1. Епоха на хуно-българското надмощие (второ фототипно издание). София 1994.
75. *Златарски В. Н.* Известieto на Михаил Сирийски за преселението на българите. – Избрани произведения. т. I. София 1972.
76. История на България. т. II. Първа българска държава. София 1981.
77. *Йорданов Ив.* Средновековни български печати с титлата багатур. – Проблеми на прабългарската история и култура 3 (1997).
78. *Коледаров П.* Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1. От 681 до 1018 г. София 1979.
79. *Мутафчиев П.* История на българския народ (681–1323). София 1986.
80. *Мутафчиев П.* Книга за българите. София 1987.
81. *Острогорски Г.* История на византийската държава. София 1998.

82. *Павлов П.* Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония. – Архив за поселищни проучвания 1994, 3–4.
83. *Павлов П.* Политическото наследство на Аварския хаганат и българските владетели (IX–X в.). – Проблеми на прабългарската история и култура 3 (1997).
84. *Петров П.* Образуване на българската държава. София 1981.
85. *Примов Б.* За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. – Исторически преглед 1961, 2.
86. *Рашев Р.* Цар Симеон, пророк Мойсей и българският златен век. – 1100 години Велики Преслав. т. I. Шумен 1995.
87. *Рашев Р.* Княз Симеон и император Александър. – История 1998, 2–3.
88. *Рънсиман Ст.* История на Първото българско царство. София 1993.
89. *Станилов Ст.* Българската монархия през средните векове. Варна 1994.
90. *Степанов Ц.* О локализации „Великой Болгарии“ Кубрата. – Bulgarian Historical Review 1995, 2.
91. *Степанов Ц.* Власт и авторитет в ранносредновековна България. София 1999.
92. *Стефанов П.* Юлиан Отстъпник и Владимир-Расате. – 1100 години Велики Преслав. т. I. Шумен 1995.
93. *Тъпкова-Заимова В.* Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в. София 1966.
94. *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. т. I (VI–IX в.). Москва 1996.
95. *Фехер Г.* Надписът на Мадарския конник. София 1929.
96. *Филипу Ф.* Политическа идеология на Първата българска държава в контекста на византийския ойкуменизъм (681–852). Дисертация (ръкопис). Научен ръководител доц. Г. Бакалов. София 1992.
97. *Цанкова-Петкова Г.* О территории Болгарского государства в VII–IX вв. – Византийский временник 17 (1960).
98. *Бешевлиев В.* Първобългарите. Бит и култура. София 1981.
99. *Боев Е.* За предтурско влияние в българския език- още няколко прабългарски думи. – Български език 1965, 1.
100. *Ваклинов Ст.* Формиране на старобългарската култура VI–XI в. София

1977.

101. *Въжарова Ж.* Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София 1976.
102. *Георгиев П.* За един рунически надпис от Мурфатлар. – Епископ-Константинови четения 2. Шумен 1996.
103. *Делева А.* Прабългарски заемки в старобългарския език (механизми на езиковата адаптация). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София 1996 (ръкопис).
104. *Дуйчев И.* Славяно-болгарские древности IX века. – *Byzantinoslavica* 11 (1950).
105. *Дуйчев И.* Еще о славяно-болгарских древностях IX века. – *Byzantinoslavica* 12 (1951).
106. Известия Русского археологического института в Константинополе X (1905) (статии на К. Шкорпил и Ф. И. Успенский).
107. *Мавродинов Н.* Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София 1959.
108. *Мадарският конник.* Проучвания върху надписите и релефа. София 1956.
109. *Минаева О.* Мадарският конник. София 1990.
110. *Миятев Кр.* Мадарският конник. – Известия на Българския археологически институт V (1928–1929).
111. *Овчаров Д.* Български средновековни рисунки-графити. София 1982.
112. *Панова Р.* Столичният град в културата на средновековна България. София 1995.
113. *Попконстантинов К.* Рунически надписи от средновековна България. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново 1993.
114. *Рашев Р.* Плиска. София 1985.
115. *Рашев Р.* Мадарският конник – стари и нови въпроси. – Исторически преглед 1998, 3–4.
116. *Станилов Ст.* Паметници аварского типа в староболгарской культуре. – Проблеми на прабългарската история и култура 3 (1997).
117. *Станчев Ст., Иванов Ст.* Некрополът до Нови пазар. София 1958.
- 117a. *V. Besevliev.* Die protobulgarische Periode der Bulgarischen geschichte. Amsterdam 1981

Приложение 4: Българите в Хазарския хаганат

118. Артамонов М. И. История хазар. Ленинград 1962.
119. Афанасьев Т. Е. Донские аланы. Москва 1993.
120. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев 1991.
121. Гадло А. В. О черных и внутренних болгарях. Одна из спорных проблем исторической этногеографии южнорусской степи. – Доклады по этнографии 6 (1968).
122. Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград 1979.
123. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград 1932.
124. Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. – Советская археология 1981, 4.
125. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков 1985.
126. Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. Москва 1983.
127. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва 1990.
128. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Москва 1967.
129. Плетнева С. А. Хазары. Москва 1976.
130. Плетнева С. А. Саркел и „шелковый путь“. Воронеж 1996.
131. Плетнева С. А. Древние болгары в восточно-европейских степях. – Татарская археология 1997, 1.
132. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва 1981 (часть первая, гл. III, параграфы 1-3, автор С. А. Плетнева; гл. IV, автор В. Б. Ковалевская).
133. Флеров В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград 1993.
134. Флеров В. С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. Москва 1996.
135. Флерова В. Е. Граффити Хазарии. Москва 1997.

Приложение 5: Волжские болгары

136. Айдаров С. С., Аксенова. Великие Булгары. Казань, 1971.
137. Багаутдинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С. Э. Праболгары на Средней Волге. Самара 1998.

138. Биляр – столица домонгольской Булгарии. Казань 1991.
139. *Геннинг В. Ф., Халиков А. Х.* Ранние болгары на Волге. Больше-Тарханский могильник. Москва 1964.
140. Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. Москва 1988.
141. *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе, Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва 1962.
142. *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. т. II. Москва 1967.
143. *Ибн-Фадлан.* Пътешествие до Волжка България 921–922 г. София 1992.
144. Исследования Великого города. Москва 1976.
145. *Казаков Е. П.* Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии. Москва 1978.
146. *Казаков Е. П.* Культура ранней Волжской Болгарии. Москва 1992.
147. *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г. Харьков 1956.
148. *Матвеева Г. И.* Могильники ранних болгар на Самарской Луке. Самара 1997.
149. *Смирнов А. П.* Волжские болгары. Москва 1951.
150. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва 1981 (часть вторая, гл. VI, автор А. П. Смирнов).
151. *Фахрутдинов Р. Г.* Очерки по истории Волжской Булгарии. Москва 1984.
152. *Хакимзянов Ф.* Эпиграфические памятники Волжской Болгарии и их язык. Москва 1986.
153. *Халиков А.Х.* Татарский народ и его предки. Казань 1989.
154. *Халикова Е.А.* Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X–XIII вв. Москва 1986.
155. *Хлебникова Т. А.* Керамика памятников Волжской Болгарии (к вопросу об этнокультурном составе населения). Москва 1984.
156. *Хузин Ф. Ш.* Волжская Булгария в домонгольское время (X–XIII веков). Казань 1997.

ПРАБЪЛГАРИТЕ И БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО НА ДУНАВ
Рашо Рашев

Научен редактор: Станислав Станилов, Д-р и.н.

Коректор: Елена Константинова

Художествено оформление: Златко Музикантски

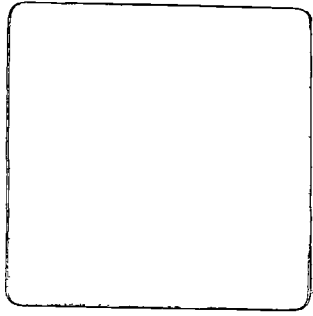
Предпечат: София Кафадарова

Печат:

АБАГАР АД

Велико Търново,

ул. "Никола Габровски" 98

Тази книга е посветена на историческия път на правългарите.

Създали през VII в. първата средновековна държава в Източна Европа, те се разселват след нейната гибел в различни части на континента и дават начало на нови държави.

Основно внимание е отделено на дunaвските правългари. В трудни битки с Византийската империя те успяват да поставят под свой контрол значителна част от Балканския полуостров и да превърнат към средата на IX в. България в една от трите големи европейски сили.

В основата си книгата е курс от лекции по средновековна българска история, четени в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“ през периода 1991 - 2001 г.

Предназначена е основно за студенти от специалностите История, Археология, Български език и история, История и география, но също за кандидат-студенти, ученици и широк кръг любители на историческото четиво.

РАШО РАШЕВ е доктор на историческите науки, старши научен сътрудник в Археологическия институт с музей при БАН - филиал Шумен. Завършил е специалност История във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ през 1969 г.

9 789549 964257

Цена 6.50 лв.